

Mikes International

Magyar szellemi fórum

Hungarian Periodical for Art, Literature and Science

Alapítási év / Founded: 2001.

Internet: www.federatio.org/mikes_int.html

Email: mikes_int@federatio.org

P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

V. évfolyam, 4. szám

Volume V., Issue 4.

2005. október – december / October – December 2005

ISSN 1570-0070

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A lap a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_per.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományából tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Minden cikkért szerzője felel.

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The periodical can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_per.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

Individual authors are responsible for facts included and views expressed in their articles.

ISSN 1570-0070

© Mikes International, 2001-2005, All Rights Reserved

TARTALOM

CONTENTS

Kedves Olvasó!	5
Dear Reader,.....	6
Szerzőink / Our authors.....	7
Szerkesztőség / Editors	9
46. MIKES TANULMÁNYI NAPOK — <i>Sajtóközlemény</i>	10
FARKAS, Flórián : Nyugati Magyar Szellemvilág	13
Western Hungarian Spirituality.....	17
SEGESVÁRY, Viktor : Református prédikátorok Rákóczi Ferenc szabadságharca idején	18
Reformed Preachers during the Independence War of Ferenc Rákóczi.....	29
HEGEDŰS, Loránt : Újkantiánus és értékteológia	31
Neo-Kantian and Value Theology.....	32
Neukantianische und Werttheologie	34
HERCZEGH, Géza : A náciizmus magyarországi üldözötteinek nyújtandó kártalanítás néhány nemzetközi jogi kérdése	36
Einige Fragen des Völkerrechts hinsichtlich der Entschädigung der Verfolgten des Nazismus in Ungarn	47
Some Issues of International Law Concerning the Compensation of the Victims of Nazism in Hungary	58
Quelques questions de droit international relatives au dédommagement des victimes du nazisme en Hongrie	58
Некоторые международно-правовые вопросы материального возмещения, предоставляемого венгерским гражданам, преследовавшимся фашизмом	59
ARDAI, Géza : Erdélyi magyar irodalom a két világháború között	60
Hungarian Literature in Transylvania between the Two World Wars.....	61
DEUTEN-MAKKAI, Réka : Essay over het actuele culturele landschap van Roemenië	62
Esszé Románia kulturális életéről	66
Issues about the Cultural Life of Today's Romania	66
KÖNYVAJÁNLÓ	67
ARDAI, Géza : <i>Cs. Szabó László önéletrajzi írásainak a margójára</i>	67
ARDAI, Géza : <i>Apai örökség</i>	68
BORBÁNDI, Gyula : <i>Egy élet mint mű</i>	70
Book Review	71
KULTURÁLIS KALEIDOSZKÓP	72
FARKAS, Flórián : Xiānfēng! Kínai avantgarde szobrászművészet	72
CULTURAL KALEIDOSCOPE — Xiānfēng! Chinese avant-garde sculpture	75
CULTURELE CALEIDOSCOOP — Xiānfēng! Beeldhouwkunst van de Chinese avant-garde.....	76
ÍGY ÍRTUNK MI	77
VATAI, László : TEREMTŐ DÉLIBÁB	77
VATAI, László : FILOZÓFIA, TUDOMÁNY, ÉLET	81
VATAI, László : MÁRAI SÁNDOR NAPLÓI	83

VATAI, László : EGYHÁZTÖRTÉNELEM.....	96
LUKA, László : A GYŰJTŐFOGHÁZTÓL A GENFI-TÓIG	98
Highlights from the 20 th Century Hungarian Press in the West	105

Kedves Olvasó!

Az elmúlt időszakban több fontos esemény történt a 'Mikes' életében. Július 16-án tartottuk Hágában az első *Mikes International Szalon* összejövetelt. Ezen összejövetelek keretében egy válogatott hallgatóság számára magas színvonalú izgalmas előadásokat, diszkusszióra való lehetőséget kívánunk nyújtani. Október 15-én zajlott le a második összejövetel. Ezen előadások írásos változatát igyekszünk lapunkban folyamatosan közzé tenni.

Szeptember 8-11 között tartottuk meg a hagyományos Mikes *Tanulmányi Napokat*, idén a 46-at, amelynek témája és címe *Nyugati Magyar Szellemvilág* volt. A rendkívül sikeres konferenciáról kiadott sajtóközleményt e számunkban közöljük, s szokásunkhoz híven elkezdjük lapunkban közölni az előadások írott változatát.

A Hollandiai Magyar Szövetség, a Hollandiai Magyar Római Katolikus Egyházközségi Tanács és a Hollandiai Magyar Protestáns Keresztyén Lelkigondozói Szolgálat vezetősege levelet intézett Jan Peter Balkenende holland miniszterelnökhöz abból az alkalomból, hogy őt a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem 2005. október 10-én, hétfőn a teológiai tudományok díszdoktorává avatta. Kifejezték afeletti örömeiket, hogy ilymódon az évszázados holland-magyar kulturális és egyházi kapcsolatok újabb megerősítést nyertek. Az egyházak felhívták a figyelmet annak jelentőségére, hogy Balkenende miniszterelnök díszdoktorátusát a krisztusi értékeknek a társadalmi és a politikai életben való hangsúlyozásáért kapta. A Prot. Ker. Lelkigondozói Szolgálat emellett kiemelte Abraham Kuyper — a Vrije Universiteit alapítója, amelynek Balkenende miniszterelnök jelen méltósága elfoglalásáig professzora volt — nagy jelentőségét a magyar egyházi életben és azt is, hogy Dr. Sebestyén Jenő, a Károli Gáspár Egyetemet megelőző Budapesti Ref. Teológiai Akadémia professzora, Kuyper barátja és teológiai eszmetársa, a Vrije Universiteit díszdoktora volt. Az említett hollandiai magyar szervezetek jókivánságaikat tartalmazó leveleiket piros-fehér-zöld-színű virágcsokor és egy üveg Tokaji Aszú kíséretében juttatták el a miniszterelnökhöz.

Az elmúlt időszakban a következő műveket adtuk ki a *Bibliotheca Mikes International* keretében:

- **Segesváry Viktor:** A Ráday Könyvtár 18. századi története (169 old.)
- **Victor Segesvary:** The History of a Private Library in 18th Century Hungary (Angolra fordította Jókay Edith Enikő) (177 old.)
- **Málnási Bartók György:** Az erkölcsi értékeszme története ~ I. Az erkölcsi értékeszme története a görög philosophiában. II. Az erkölcsi értékeszme története az egyházatyák, a középkor és újkor filozófiájában ~ (231 old.)
- **Málnási Bartók György:** Az erkölcsi érték philosophiája (75 old.)
- **Segesváry Viktor:** Református prédikátorok Rákóczi Ferenc szabadságharcának idején (77 old.)
- **Eszmék nyomában** (114 old.)
- **Három tanulmány az avantgarderől** (67 old.)
- **Kibédi Varga Sándor:** A transcendentalis deductio Kantnál ~ Bevezetés Kant philosophiájába (24 old.)
- **Segesváry Viktor:** Ifjúkori versek és írások (67 old.)
- **Hegedűs Loránt:** Újkantiánus és értékteológia (71 old.)
- **Hegedűs Loránt:** Neo-Kantian and Value Theology in Hungary (Angolra fordította Benedek Lóránt) (61 old.)
- **Victor Segesvary:** The Red Cross — La Croix Rouge — La Cruz Roja (175 old.)
- **Sulyok Vince:** Rámdöntött világ (62 old.)
- **Sulyok Vince:** Céltalan ég alatt (58 old.)
- **Borisz Leonyidovics Paszternák:** Karácsonyi csillag ~ kései versek (1945-1960) (Fordította: Gömöri György & Sulyok Vince) (40 old.)

Könyveinket a következő címről lehet letölteni: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

A Szerkesztőség

Hága, 2005. október 17.

Dear Reader,

During the last period two major events occurred in the life of 'Mikes'. On July 16, the first reunion of *Mikes International Saloon* took place in The Hague. We intend to provide with these meeting high-level and interesting lectures and the possibility for discussion. The second reunion took place on October 15.

Between September 8-11 the annual Mikes Study Week conference was held, this year for the 46th time. Its title was *Western Hungarian Spirituality*. The press release is published in this issue and according to our tradition we are going to publish the lectures in the forthcoming issues of our periodical.

On 10 October this year the Dutch Prime Minister, Jan Peter Balkenende, received an honorary doctor title from the Károli Gáspár Reformed University, Budapest, Hungary. He received this title as recognition of his efforts in fighting for Christian norms and values in (inter)national politics. On this occasion the following Hungarian organizations in the Netherlands sent a congratulating letter to Mr Balkenende: Hungarian Federation in the Netherlands, Foundation for Protestant Christian Spiritual Care for Hungarians in the Netherlands, and Hungarian Roman Catholic Parochial Council.

During the last period we published the following books within *Bibliotheca Mikes International*:

- **SEGESVÁRY, Viktor**: THE HISTORY OF A PRIVATE LIBRARY IN 18th CENTURY HUNGARY (in Hungarian) (169 p.)
- **SEGESVÁRY, Viktor**: THE HISTORY OF A PRIVATE LIBRARY IN 18th CENTURY HUNGARY (in English; translated from Hungarian by Edith Enikő JÓKAY) (177 p.)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György**: CRITICAL HISTORY OF THE IDEA OF THE MORAL VALUE (in Hungarian with German summary) (231 p.)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György**: THE PHILOSOPHY OF THE MORAL VALUE (in Hungarian) (75 p.)
- **SEGESVÁRY, Victor**: REFORMED PREACHERS DURING THE INDEPENDENCE WAR OF FERENC RÁKÓCZI (in Hungarian) (77 p.)
- **IN QUEST OF IDEAS** (in Hungarian) (114 p.)
- **THREE ESSAYS ON AVANTGARDE** (in Hungarian) (26 p.)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor**: KANT'S TRANSCENDENTAL DEDUCTION ~ Introduction into Kant's Philosophy (in Hungarian with summary in German) (24 p.)
- **SEGESVÁRY, Victor**: EARLY POEMS AND WRITINGS (in Hungarian) (67 p.)
- **HEGEDŰS, Loránt**: NEO-KANTIAN AND VALUE THEOLOGY IN HUNGARY (in Hungarian) (71 p.)
- **HEGEDŰS, Loránt**: NEO-KANTIAN AND VALUE THEOLOGY IN HUNGARY (Translated from Hungarian into English by BENEDEK, Lóránt) (61 p.)
- **VICTOR SEGESVÁRY**: THE RED CROSS — LA CROIX ROUGE — LA CRUZ ROJA (in English, French, and Spanish) (175 p.)
- **SULYOK, Vince**: A WORLD KNOCKED OVER ON ME (in Hungarian) (62 p.)
- **SULYOK, Vince**: UNDER AIMLESS SKY (in Hungarian) (58 p.)
- **PASTERNAK, Boris Leonidovich**: CHRISTMAS STAR ~ Late poems (1945-1960) (Translated into Hungarian by GÖMÖRI, György & SULYOK, Vince) (in Hungarian) (40 p.)

Our books can be downloaded from the following address: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

The Editors

The Hague, October 17, 2005

Szerzőink / Our authors**ARDAY, Géza**

1973-ban született Budapesten. Tanár, irodalomtörténész, minisztériumi tanácsos. A Károli Gáspár Református Egyetemen szerezte meg tanári diplomáját. Az Osztrák-Magyar Európaiskola tanára volt két évig, majd a Környezetvédelmi Minisztérium tanácsosaként szemléletformálással foglalkozott. Jelenleg az Európa 2000 Középiskola tanára. Számos irodalomtörténeti tanulmány szerzője, eddig két kötete látott napvilágot.

Born in 1973 in Budapest. Teacher, literary historian, ministerial counselor. Received his degree at the Károli Gáspár Reformed University. First he was with the Austro-Hungarian European School for two years then he worked as a counselor at the Ministry of Environment. At present he is with the Europe 2000 High School. Mr. Arday published numerous papers and two books in the field of literary history.

BORBÁNDI, Gyula

1918-ban született Budapesten. 1942-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett államtudományi doktorátust. 1941 és 1949 között a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tisztviselője volt. 1949-ben politikai okokból elmenekült Magyarországról. Egy ideig Svájcban élt, majd 1951 nyarán áttelepült Münchenbe, ahol Gyulai Ernő néven a Szabad Európa Rádió munkatársa lett. 1979 és 1984 között a Magyar Osztály helyettes igazgatója volt. 1951-ben Zürichben résztvett a *Látóhatár* megindításában, később a folyóirat egyik főszerkesztője lett. 1958 és 1990 között pedig az *Új Látóhatár* című folyóiratot felelős szerkesztőjeként jegyezte. Írásaiban történelmi, politikai és irodalomtörténeti, kérdésekkel foglalkozik. Minden jelentős emigráns folyóiratban jelentek meg írásai. Több magyarországi és németországi folyóirat munkáját segíti ma is.

Born in 1918 in Budapest. Received a degree at the Pázmány Péter University in Budapest. He was with the Ministry of Religious and Public Education between 1941 and 1949. Due to political reasons he was forced to go into exile in 1949. He lived for a while in Switzerland then he moved to Munich where he became an employee of the Radio Free Europe under the pseudonym Ernő Gula. Between 1979 and 1984 he held the position of deputy director of the Hungarian Section. In 1951 he participated in the founding of the periodical *Látóhatár* (*Horizon*); later he became the chief editor of it. Between 1958 and 1990 he was one of the editors of the periodical *Új Látóhatár* (*New Horizon*). In his numerous books and articles he deals with historical, political and history of literature topics. His articles were published in practically every significant periodical published in the West. Currently he is still supporting the work of several periodicals in Hungary and Germany.

DEUTEN-MAKKAI, Réka

1974-ben született Romániában. a Brüsszel-i VUB egyetemen végezte a művészettörténeti szakot, majd az Antwerpen-i UFSIA egyetemen folytatta kultúr-management tanulmányait. Programvezetőként dolgozott a Leopoldsburg-i Kultúrközpontban. Pillanatnyilag Rotterdamban él és családanya.

Born in Romania in 1974. studied History of Arts at the Brussels Free University and Cultural-management at the Antwerps University UFSIA. She worked as fellow-worker in Cultural Centre of Leopoldsburg. Currently she lives in Rotterdam and is full-time mother.

FARKAS, Flórián

Okleveles villamosmérnök, MBA. IT és menedzsment konzultáns. 1992. óta Hollandiában él.

Electric engineer, MBA. IT and management consultant. Living in the Netherlands since 1992.

HEGEDŰS, Loránt

Teológus, 1930-ban született Hajdunánáson. 1949 és 1954 között a Budapesti Református Teológián folytatta tanulmányait. 1956-ban az egyházi lapban megjelent, a Forradalom igazsága mellett bizonyosságot tevő cikke miatt szolgálati helyéről eltávolították. Átmeneti helyek után lelkipásztor Hidason (1963-1983), Budapest-Szabadságtéren (1983-1996), majd Budapest-Kálvin-téren (1996-2005). Systematica theologiai doktorátust (Ph.D.) 1979-ben a Baseli Egyetemen szerzett „*Aspekte der Gottesfrage*” címmel. Meghívott vendég 1986. nyári szemeszterében a Princeton Theological Seminary-ben, ahol „*A Study of the Concept of Transcendence*” című könyvét írja meg. 1990 és 2002 között a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. A Károli Gáspár Református Egyetem alapításában kezdeményező és döntő részt vállaló zsinati elnök-püspök (1991-1997). Az Egyetem Bölcsészkarán a vallásfilozófia előadója, majd tanszékvezető egyetemi tanára 2003-ig. Eddig 25 könyve s ezernél több cikke jelent meg.

Theologian, born in 1930 in Hajdunánás, Hungary. Completed his studies between 1949 and 1954 at the Reformed Theological Academy of Budapest. In 1956 he published an article that defended the ideas and purity of the Revolution. Because of that he was forced to leave his place of service. Later he was minister in the parishes of Hidas (1963-1983), Budapest-Szabadságtér (1983-1996), and finally in Budapest-Kálvin-tér (1996-2005). Received a Ph.D.-degree in systematic theology in 1979 from the University of Basel (*'Aspekte der Gottesfrage'*). He was a visiting lecturer in 1986 at the Princeton Theological Seminary where he wrote a book entitled *'A Study of the Concept of Transcendence'*. Between 1990 and 2002 he was bishop of the Hungarian Reformed Church. In 1993, at the foundation of the Károli Gáspár Reformed University he played an initiating and leading role. He was professor of Philosophy of Religion at this university. Author of 25 books and more than 1000 articles.

HERCZEGH, Géza

Jogi tanulmányait a Szegedi Egyetemen végezte 1951-ben, majd Párizsban és Salzburgban tanult. 1951-től 1967-ig a budapesti Politikai Kutatóintézetben nemzetközi jog kutató. 1976 és 1990 között a pécsi Janus Pannonius Tudomány Egyetem nemzetközi jogi karának tanszékvezetője. 1990-től 1993-ig a Magyar Tudományos Akadémia jogi és gazdasági osztályának alelnöke, valamint az Alkotmánybíróság alelnöke. 1993-tól a hágai Nemzetközi Bíróság bírója. Főbb művei: *'A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái'*, *'Magyarország külpolitikája 896-1919'*, *'A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig'*.

Studied law at the University of Szeged, then in Paris and Salzburg. Between 1951 and 1967 Mr Herczegh was with the Institute of Political Sciences (Budapest) as researcher in the field of international law. He is emeritus professor at the 'Janus Pannonius Tudományegyetem' in Pécs, Hungary, former member of the Constitutional Court of the Hungarian Republic, and member of the International Court of Justice in The Hague, Holland. Mr Herczegh is author of numerous books in the field of law and history.

SEGESVÁRY, Viktor

A budapesti Református Theológiai Akadémián nyert lelkészi oklevelet 1953-ban. A genfi egyetemen doktorált politikai tudományokból, majd református teológiából. 1971 és 1994 között az Egyesült Nemzetek egyes gazdasági fejlesztési programjainak igazgatója - Algéria, Afganisztán, Mali, - majd, korai nyugalomba vonulása után, mint konzultáns, az ENSZ Fejlesztési Programjának főtanácsadója afrikai és ázsiai országokban. 1994 óta a civilizációk közötti viszony és elkerülhetetlen dialógusuk feltételeit, valamint a globalizáció problematikáját tanulmányozza.

Born in Hungary, he left his homeland after the 1956 Revolution, and worked during 25 years with the United Nations in the field of economics and social development. His experiences in Asia and Africa familiarized him with the existence of different human worlds and taught him the necessity of understanding and tolerance in human relations. He obtained a Ph.D. in Political Science and International Relations from the Graduate School for International Studies and a D.D. from the Faculty of Protestant Theology, both at the University of Geneva (Switzerland).

Szerkesztőség / Editors

FARKAS, Flórián	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland
KIBÉDI VARGA, Áron	Amszterdam, Hollandia	/	Amsterdam, Holland
TÓTH, Miklós	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland

Titkár / Secretary

CSANÁDY, Ágnes	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland
-----------------------	-----------------	---	--------------------

46. MIKES TANULMÁNYI NAPOK — *Sajtóközlemény*

Zoetermeer — Hága, 2005. szeptember 18.

A Hollandiai Mikes Kelemen Kör és a Mikes International közösen ez évben szeptember 8. és 11. között Elspeetben rendezték meg a hagyományos évi MIKES TANULMÁNYI NAPOKAT — 1959 óta sorrendben a 46-at — a következő címmel:

NYUGATI MAGYAR SZELLEMLILÁG

A 20. század a Nagy Magyar Emigráció évszázada. Ennek legnagyobb része kényszerű ‘emigráció’ volt Trianon következtében: az Utódállamok Magyarsága, amely akarata ellenére más országba szorult. Másik része, a Nyugati Magyarság szerte az egész világon, ismert történelmi okokból gyakran keserű személyes döntésen alapuló (az ‘önkéntes’ szó sajnos sok esetben nem fedné a valóságot) emigráció vagy menekülés következtében állt elő. A *Nyugati Magyarság* száma és jelentősége a magyarság egésze számára a jövőben növekedni fog. Ez a legnagyobb történelmi kihívásunk és egyben a legnagyobb ‘befektetésünk’ a jövőre, ha okosan tudunk vele gazdálkodni. Ezért is fontos, hogy eredményei közkinccsé váljanak.

A jelenlevők különösképpen a második világháború és az 1956. évi forradalom és szabadságharc után előállt emigrációval és az abban kivirágzott kultúrvilággal foglalkoztak, amely a Kárpát-medencében, sőt azon kívül is sokak számára nem ismert. Ez a Nyugati Magyar Szellemvilág jelentős szellemi alkotásokat hozott létre. Ebben a folyamatban vesz 1951 óta tevékenyen részt a *Hollandiai Mikes Kelemen Kör* és 2001 óta a *Mikes International*.

MIKES IRODALMI DÍJ

A Tanulmányi Napok keretében a Kör ‘**MAGYAR IRODALMI FIGYELŐ**’ irodalmi díját **Ferdinandy György** (Puerto Rico), ismert író és irodalomtudós laudatioja alapján az **András Sándor** írói néven publikáló **Sándor András**-nak (jelenleg Magyarország) ítélte oda. A díjról diploma és emlékérem tanúskodik.

*

ELŐADÁSOK (időrendi sorrendben):

Farkas Flórián (Hága) *bevezetésében* Karátson Endrének (Párizs) a nyugati magyarságnak a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 50 éves jubileuma alkalmából magvasan összefoglalt legfőbb jellemző elemeiből indult ki. Ezek: 1. Függetlenség minden politikai és bármely másfajta hatalomtól, 2. a Nyugat természetes közelsége, 3. elit-igény, 4. ragaszkodás a magyarsághoz, a magyar nyelvhez. Ezeknek a követelményeknek a nyugati magyar kultúrvilág megfelelt és megfelel. Magyarországnak Trianon által létrehozott egy-nyelvűsége az azelőtti évezredek többkultúrújsággal szemben, majd 1949 után az irodalom államosítása Magyarországon (Czigány Lóránt, London, megjelölése) és a kárpát-medencei magyarság elszigetelése a nyugati magyarságtól, óriási kárt okozott a magyar szellemi életnek, melynek következményeit a magyarság még sokáig szenvedni fogja. A nyugati magyar kultúrvilág fontos stratégiai szerepet tölt be és ezt a szerepét a jövőben tovább is be fogja tölteni.

Ratzky Rita (Budapest) ‘Petőfi és Jókai mint a magyar irodalom 19. századi nagykövetei’ címmel tartott előadásában bemutatta, milyen nagy sikere volt e két jelentős írónak Nyugaton és azt is, milyen jól átgondolt ‘marketing’ kíséretében.

Borbándi Gyula (München), a téma közismerten legjobb szakértője ‘Az eltűnt idő nyomában’ című műsorának keretében adott képet a hallgatónak a 20. század második felének nyugati magyar folyóirat- és könyvkiadásáról. Különösen kitért az Új Látóhatárra (Molnár József és Borbándi Gyula), az Irodalmi Ujságra (Méray Tibor), a Katolikus Szemlére (Békés Gellért), a Jöjjetekre (Kibédi Varga Áron és Tóth Miklós), az Arkánumra (Kemenes Géfin László és Vitéz György), az Új Magyar Útra (Bakó Elemér) továbbá a lapokra (Nemzetőr, Új Kelet Izraelben, stb.), a kiadókra (Aurora, Griff stb.), továbbá a magyar kulturális szervezetekre (egyben gyakran kiadói minőségben is) mint az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem és annak Könyvbaráti Köre (Szöllősy Árpád, Szöllősy Pál, Balla Bálint, Bárczay Gyula), a Pax Romana (Békés Gellért s többen, köztük Hollandiából Polgár Kornél és mások), a londoni Szepsi Csombor Kör (Siklós István és Czigány Lóránt), a bécsi Bornemisza Társaság (Szépfalusi István), a párizsi Magyar Műhely (Papp Tibor és Nagy László) és a Hollandiai Mikes Kelemen Kör (többen).

Ungvári Zrínyi Imre (Marosvásárhely) 'A Kolozsvári Filozófiai Iskola' -ról adott klasszikusan áttekintő képet annak filozófiai magvából. A Kolozsvári Iskola Böhm Károly (1846-1911) körül alakult ki a 19. század végén; legismertebb képviselői Málnási Bartók György, Ravasz László, Tankó Béla, Makkai Sándor, Tavaszy Sándor. Ez a filozófia kiváló kiindulópont napjainkban is a bölcsélet minden ágának a gyakorlásában.

Mariska Zoltán (Miskolc) a magyar felsőoktatás átszervezésének a problémáival foglalkozott összevetve azokat az 1945 előtti magyar felsőoktatási rendszerrel.

Arday Géza (Budapest) 'A Mikes osztályfőnöke: Cs. Szabó László' címmel állított előadásában emlékművet a 100 éve született Cs. Szabó Lászlónak. Kiemelte Cs. Szabó László kimagasló műveltségét, valamint az emigrációban betöltött központi szerepét, amelynek egyik része volt az a következetes munkásság, amelynek köszönhetően a magyarországi marxista irodalomtörténet torzításai dokumentálva vannak, s alapját képezi egy majd megírandó tisztességes irodalomtörténetnek.

A *Bemutatózó Est* keretében **Albert Sándor** (Komárom), a *komáromi Selye János Egyetem* rektora adott képet az egyetem előállításáról és munkájáról. Kitűnt, hogy a Felvidéken az egyetem beindulása óta a magyar nyelvű alsó és a középfokú oktatásban a tanulók száma észrevehetően nőtt. **Deák Ernő** (Bécs), a *Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetsége* (NYEOMSZSZ) elnöke ismertette e szervezet munkáját. Ez a szervezet évi közgyűlését a Tanulmányi Napokkal kombinálva tartotta Elspeetben. Egyben kitért a *Bécsi Napló* munkájára is, amelynek ő a főszerkesztője. **Köllő Gábor** (Kolozsvár) az *Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság* elnöke vázolta e szervezet előállítását és jelenlegi tevékenységi körét.

Ábrahám Károly (Fulton, USA) 'Magyar feltaláló és vállalkozó Nyugaton' címmel nyújtott betekintést egy vállalkozó gyakorlati problémáiba Amerikában.

Gömöri György (Cambridge) 'Nagy emigráció, vagy kis emigráció? Avagy hol éltek a legjobb lengyel írók a 20. század második felében?' címmel adott alapos képet a lengyel irodalom egységéről minden tragikus történelmi (politikai) megosztottság ellenére. Éppen ez a nagy különbség a magyar helyzettel. Magyarországon a 'nyugati' magyar irodalom tabu volt 40 éven keresztül (s az egész nyugati magyarság is). Az előadás tükör volt számunkra, magyarok számára, mert megmutatta, hogy másként is lehetett volna viselkedni, mint ahogy történt, a nemzeti kultúrkinccs azon részével szemben, amely a magyar szellemi világ értékeit igyekezett Nyugaton sértetlenül megőrizni és tovább fejleszteni beleépítvén azt a nyugati kultúrvilágba.

Vancsó Gyula (Hengelo) előadásának a címe volt: 'Magyar Természettudomány a Tér és Idő Távlatában, - Szemelvények Személyes Adalékokkal'. Az előadó nagy kultúrtörténelmi keretbe ágyazva adott áttekintést a magyar természettudósok szerepéről az egész világon. Különösen figyelmet szentelt a magyar természettudományi Nobel-díjasoknak, akik bár többségükben külföldön alkottak, de műveltségüket a hagyományosan kiváló magyar középiskolai és felsőfokú oktatási rendszernek köszönhették.

Czigány Lóránt (London) 'A Nyugati Magyar Irodalom mibenléte' címmel nyújtott átfogó képet a nyugati magyar irodalomról és annak szerepéről a nyugati magyar kultúrvilágban. Az előadó vizsgálta a nyugati magyar irodalom ismeretlenségét Magyarországon. Jelentősnek tekintette, hogy a 'nyugati' magyar írók a magyar irodalom integráns részeként tekintessenek. Etekintetben fontosnak tartja, hogy a nyugati magyarság is tudatosítsa magának kulturális értékeit. Ebből a szempontból értékelendők ezek a Tanulmányi Napok, amelyek erre tekintenek.

A *Mikes International Beszámoló* keretében **Farkas Flórián** (Hága) beszámolt a *Mikes International* negyedik évéről. Bemutatta úgy az ötödik évfolyamában járó lap, mint a könyvkiadás profilját, amelynek keretében eddig 62 könyv jelent meg elektronikusan. Újdonság, hogy a *Mikes International* aktuális kiadványlistáját (magyarul és angolul) az érdeklődők a *Mikes International* honlapjáról le is tölthetik. A beszámoló során került bejelentésre, hogy a Tanulmányi Napok alatt megállapodás született Borbándi Gyula és a *Mikes International* között, amelynek értelmében a *Mikes International* kiadja elektronikusan a szerző teljes életművét, ezáltal mindenki számára elérhetővé válik ezen egyedülálló és gazdag életmű.

Ezek után az előadó beszámolt a *Mikes International Szalon* kezdeményezéséről, amelynek keretében évközben magas színvonalú, tudományos és kulturális jellegű előadásokon vehet részt a *Mikes International* hallgatósága. Végül a tervekről és a már beindított programokról esett szó. Mindenekelőtt az Országos Széchényi Könyvtárral és a holland Királyi Könyvtárral közösen kidolgozandó *magyar-holland és holland-magyar bibliográfia* előkészítő tevékenységéről, a 2006 tavaszán a Partiumi Keresztény Egyetemen (Nagyvárad) közösen megrendezendő *Mikes International Symposium*ról, valamint a kimagasló

nyugati magyar folyóiratok (Irodalmi Ujság, Jöjjetek, Katolikus Szemle, Látóhatár – Új Látóhatár) teljes anyagának digitalizálásáról.

Az előadó ezek után átadta a szót **Nanszákné Cserfalvi Iloná**-nak (Debrecen), aki áttekintést adott a *Mikes International Academia* előkészületeiről. Ennek keretében teljes oktatást kívánunk nyújtani az Interneten az elemi iskola első osztályától a gimnáziumi érettségig magyar nyelven. Ezt mindenütt a világon fel lehet majd használni. E nagylélegzetű tervet szakértők készítik elő.

Az Irodalmi Esten fellépett: **Arday Géza, Czigány Lóránt, Fazekas Tiborc, Kibédi Varga Áron és Tóth Miklós.**

FOGADÁS

Az Irodalmi Est után szeptember 10-én, szombaton este 11 órakor a Kör Vezetősége **fogadást** adott a jelenlevők számára. A szokás szerint kedélyes hangulatú összejövetelen sokan a kora hajnali órákig együtt maradtak építvén és elmélyítvén a barátságot a Mikes hagyományai szerint, amely a Tanulmányi Napok lényegéhez tartozik.

A fogadáson a jelenlevők köszönetet mondtak **Csanády Ágnes**-nek a Tanulmányi Napok megszervezésével kapcsolatos kiemelkedő és áldozatos munkájáért.

Vasárnap, szeptember 11-én délelőtt utolsó előadásként **Tóth Miklós** (Hága) 'Vallási perspektíváink. Magyar küldetések' cím alatt a 'vallás' fogalmának saját körülírása alapján beszélt a vallásról, függetlenül egy-egy hitvallástól. Szerinte az emberi élet minden része vallásos. Szerinte vallás a sors reflexe, lét-uraló jelképek rendszere. Követi Böhm Károlyt, a kolozsvári filozófiai iskola alapítóját értékfilozófiai megközelítésében, amely szerint az érték forrása a szeretet annak alkotó értelmében. A keresztyénség szeretet-központúságát ilyen értelemben kell felfogni. Tekintettel a kolozsvári iskolára lát ebben feladatot a magyar gondolkodók (filozófusok és teológusok) számára a jövőre, amely nézete szerint különböző 'syncretizmusokra' (vallási egybevegyülésre) fog vezetni a jövőben a keresztyénség értékvilágának a vezetése alatt.

A KEZDET ÉS A ZÁRÓSZÓ

Fraunholz Norbert (Zoetermeer), elnök nyitotta meg és zárta be ezt a változatos és időszerű témájú konferenciát.

Az előadóknak köszönetünk jeleként a Mikes International CS. SZABÓ LÁSZLÓ-különszámát nyújtottuk át.

A TANULMÁNYI NAPOK ELŐADÁSAI FOLYAMATOSAN MEGJELENNEK A 'MIKES INTERNATIONAL' FOLYÓIRATBAN, MAJD EGYBEGYŰJTVE KÖNYV ALAKBAN IS (ELŐRELÁTHATÓAN 2006 KÖZEPÉN).

***

A *Hollandiai Mikes Kelemen Kör* Hollandiában tanuló magyar egyetemi hallgatók alapították 1951-ben Utrechtben. A Kör évenkénti Tanulmányi Napjait 1959 óta rendezi meg. Ezeken a magyar szellemi élet számos jeles képviselője részvételével egy-egy a magyarságot érintő kérdésről cserélnek eszmét a sok országból összegyűlt jelenlevők. A Kör Hollandiában havonta rendez tudományos és irodalmi előadásokat, rendszerint a vianeni Magyar Otthonban. A Kör a múltban 15 könyvet adott ki, jórészt az elhangzott előadások anyagából.

A 2001-ben alapított *Mikes International* a Hollandiai Mikes Kelemen Kör szellemiségét kívánja tovább vinni és azt az egész világon igyekszik előmozdítani. Jelenlegi tevékenységi köre kiterjed a Mikes International című negyedévi lap kiadására, könyvkiadásra, valamint kulturális összejövetelek szervezésére.

A **HOLLANDIAI MIKES KELEMEN KÖR** vezetősége

A **MIKES INTERNATIONAL** vezetősége

FARKAS, Flórián : Nyugati Magyar Szellemvilág

*Most, a gyáva szemérmertlenség
Kurjongató, rossz éjjelén,
Böcsületére jól vigyázzon
Minden nemes szegény legény.*

*Egy életünk és egy halálunk
S a régi, hős idők alatt
Élet s Halál peremén jártunk,
Nekünk nem új e gondolat.*

*Kit elsodor e zagyva éjjel,
Ki megmarad fészék-rakón,
De mi közülünk játsszék csinján
Mindenki a tárogtón.*

*Mi másoknál messzebből jöttünk
És örök, amit akarunk,
Ha ugy akarja a muszájság,
Jól van, jól van, hát meghalunk.*

*De az a mi gyönyörűségünk,
Hogy, ha minden reped, szakad,
Böcsületes szegény legények
Pihennek a romok alatt.*

*Megállott, de lehet folytatni
A jó szemek, a szép szemek
Erdemes, örült látomását,
Az Életet, az Életet.*

Ady Endre: *Intés szegény legényeknek*

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Mindenekelőtt a címben szereplő két szónak használatát szeretném megmagyarázni, mert esetleges félreértésre adhatnak okot. Az első a 'nyugati'. A 'nyugati magyar' kifejezést mi általában a Kárpát-medencén kívül élő magyarságra használjuk, mint összefoglaló terminust. Ennek ellenére e kifejezésnek nincs kizárólagos földrajzi töltete, tehát nem a Lajtától nyugatra élő magyarokat értjük alatta *en globe*. Amint majd bevezetőm folyamán látni fogjuk, nem minden — a Lajtától nyugatra élő — magyarra érvényes ez a jelző, s azt is, hogy nem kell a Lajtától földrajzilag nyugatabbra élni ahhoz, hogy az illetőre érvényes legyen ez a jelző. S legvégül a szónak nincs értékminősítő szerepe; tehát nem a Kárpát-medencében manapság oly divatos Nyugat-mánia egyik kifejezője. Ha valaki, akkor mi, Nyugaton élő magyarok vagyunk tisztában a Nyugat számos értékével és még számosabb hibájával.

A másik szó, amely a címben szerepel a 'szellemvilág'. Mielőtt bárki is kísérteteket, démonokat gyanítana, vagy netalán látna, hadd nyugtassam meg az aggódókat, hogy mi ezzel a kifejezéssel egyáltalán nem ilyesmire gondoltunk. A szellem alatt mi **nem** egy metafizikai entitást, egy tőlünk függetlenül létező, természetfeletti és misztikusan működő valóságot értünk.¹ Szellem alatt mi azt az intelligenciát, az ismerés apriori funkcióinak azt a tökéletes és öntudatos egységét értjük, amely nem rajtunk kívül létezik, hanem bennünk működik és tesz bizonyosságot önmagáról. S miután ezek az apriori funkciók egyetemesek, ezért egyetemes a szellem maga is. Az egyetemes szellem viszont az egyéni Én tevékenységének közvetítésével jut kifejezésre, s mi csak ezt ismerhetjük meg, innen van minden szellemi alkotásnak egyéni és a korra jellemző színezete. Konferenciánk tárgya tehát a nyugati magyarság szellemi alkotásainak vizsgálata és perspektívába helyezése.

Miután tisztáztuk a címben szereplő kifejezéseket, térjünk rá tárgyunkra. Mindenekelőtt kíséreljük meg a nyugati magyar emigráció történetének néhány fontos mérföldkövét vázlatosan bemutatni. Az emigráció — sok más néphez hasonlóan — régi jelenség népünk történetében. Belső pártviszályok következtében a vesztes párt gyakran a szomszéd országokban keresett menedéket. Ezek viszont szörványos jelenségek voltak. Az első tömeges menekülés 1439-ben következett be, amikor a szerémségi magyar husziták az egyházi hatóságok üldözése elől Moldvába menekültek és a Szeret menti csángó falvak lakosságát növelték. Részletes dokumentációnk viszont csak az utóbbi három évszázadra terjed ki, amelyek közül a Thököly-, a Rákóczi- és a Kossuth-

A Hollandiai Mikes Kelemen Kör — Mikes International 2005. évi, 46. Tanulmányi Napok konferencia témabevezető előadása. („NYUGATI MAGYAR SZELLEMVILÁG”; 2005. szeptember 8-11., Elspeet, Hollandia.).

¹ Ezen gondolatmenetre nézve lásd bővebben: Málnási Bartók György: *A FILOZÓFIA LÉNYEGE — Bevezetés a filozófiába*. Mikes International, Hága, 2002. http://www.federatio.org/mikes_bibl.html

emigráció emelkedik ki.² Mindhárom politikai jellegű volt, s egy veszített szabadságharc következményeként állt elő. Ezekre általában jellemző, hogy idővel fizikailag megszűntek, egyrészt a befogadó környezetben való természetes felolvadás következtében, másrészt egy részüknek hazatérte révén. Általában elmondható tehát, hogy ezen emigrációk élettartama időben viszonylag korlátozott volt, hatásuk a magyarországi társadalomra és eseményekre azonban különböző volt: valójában csak a Kossuth-emigrációnak volt nem elhanyagolható befolyása a hazai történésekre.

Új jelenség volt a 19. század utolsó harmadában és a századfordulón a többmillió kivándorlás Észak-Amerikába, ennek viszont elsősorban gazdasági okai voltak. Új jelenség volt azonban abból a szempontból, hogy eredményeképpen egy szilárd bázisú, számbelileg jelentős tömb alakult ki, amelyik néhány évtized leforgása alatt jelentős kulturális és társadalmi rendszert épített ki.³ Az igazi nagy fordulat a 20. században következett be, amikor is a trianoni összeomlás eredményeképpen a szent-istváni Magyarországot erőszakkal és mesterségesen — a győztesek által hirdetett elvek ellenében — feldarabolták, amelynek következtében a kárpát-medencei magyarság kb. egyharmada idegen uralom alá került. Trianonnak volt/van azonban egy másik súlyos — a mai Magyarországon szinte a mai napig igazából fel nem ismert — következménye: az országcsönkítés eredményeképpen súlyos törés állt be a magyar társadalomszerkezetben és a társadalmi fejlődés lehetőségeiben. Itt most nemcsak a gazdasági blokádra gondolok, amely komolyan belejárt a feudális gazdasági szerkezet kényszerű fenntartásába, hanem elsősorban arra, hogy a Szent István óta, majd ezeréves soketnikumú Magyar Királyságot — mai divatos szóval multikulturális társadalmat — egy kvázi nemzetállamra redukálták. Ennek tudatszűkítő hatásairól majd később bővebben lesz szó.

A teljesen kényszerpályára szorított magyarságnak nem sikerülhetett a második világháborút szerencsésen átvészelnie. 1944. március 19-én Németország katonailag megszállta az országot. Ekkor kezdődött el a 20. század nagy magyar politikai emigrációja. A német katonai megszállást és terrort hamarosan a szovjet-országi katonai megszállás és terror váltotta fel, amely 'ideiglenesen' 1991-ig, közel fél évszázadig tartott. A jaltai egyezmény következtében Magyarország a Szovjetunió befolyási zónájába került, amelynek következtében a Moszkvából visszatért kommunista klikk a Vörös Hadsereggel a hátában a magyarországi belpolitikai helyzetet gyors ütemben, mintegy 2-3 év leforgása alatt egy addig soha nem látott tökéletes túrraniába kényszerítette. Témánk szempontjából ezt azért volt fontos megemlíteni, mert ebből világossá válik, hogy 1945-től 1949-ig gyakorlatilag a teljes magyar politikai spektrumon tevékenykedő prominens és kevésbé prominens személyek, illetve jelentős létszámú rétegek voltak kénytelenek az országot elhagyni.⁴

Majd jött 56. November 4-én a második szovjet intervenció, majd a minden elképzelést felülmúló kádári vörös terror⁵. Ennek következtében, illetve ez elől mintegy 200.000 menekült hagyta el az országot, amely menekültsereg sok esetben már többé-kevésbé jól kiépített emigrációs bázisok segítségével vehette igénybe szerte az egész világon. A második világháború végétől számított 12-13 év alatt kovácsolódott tehát össze az a szilárd 'hatodik sip', amelyet mi összefoglaló néven nyugati magyar emigrációnak nevezünk.

Miután a nyugati magyar emigráció kialakulásának meghatározó fordulópontjait hétmérföldes csizmával bejártuk, folytassuk vizsgálódásunkat ezen emigráció szellemi teljesítményének elemzésével, illetve az azzal szorosan összefüggő témával, az egyetemes magyarság szempontjából betöltött szerepére és küldetésére. E vizsgálat természetesen vezet majd el bennünket a jelenlegi helyzet vázolásához és a jövőre való kitekintéshez.

Mindenekelőtt naivitás lenne azt képzelni, hogy a sokszázezres-millió nyugati magyarság minden egyes tagja aktívan részt vett/vesz a magyar szellemi életben és lelkes, önzetlen támogatója — bármilyen formában is — a magyar kultúrának. Nyugodtan kimondhatjuk, hogy a Nyugaton élő magyaroknak csak egy része vállalja magyarságát, s azért hajlandó áldozatokat is hozni. Ez

² E három emigráció történetére lásd: Juhász László: *Történelmi emigrációink választéka a helytállás és a megalkuvás között*. Mikes International, 2004. január-március, pp. 45-53. http://www.federatio.org/mikes_per.html

³ Az Egyesült Államokban letelepedett magyar gazdasági kivándorlók történetére lásd például a Magyarországon is beszerezhető következő művet: Várdy Béla: *MAGYAROK AZ ÚJVILÁGBAN — Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága — Anyanyelvi Konferencia. Budapest, 2000.

⁴ E témát illetően lásd: Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945-1985* c. művét. Eredetileg az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában jelent meg Nyugaton 1985-ben, majd ezt követően Magyarországon is 1989-ben az Európa Könyvkiadónál.

⁵ Sajnálatos módon az elmúlt években ismét felerősödött Magyarországon a Kádár-rendszer szerecsenmosdatása és újból tanúi lehetünk 1956 szisztematikus gyalázásának. A tények azonban önmagukért beszélnek. Táncoz Ottó 2003-ban mondott 56-os ünnepi beszédében a következő — hivatalosan publikált anyagokra támaszkodva — összegyűjtött adatokat ismertette:

„... 1960 december 31-ig a bíróságok majdnem 22 ezer személyt ítéltek el a forradalomban való részvételért. Ezekből 16.500-t börtönre. A halálbüntetések száma 400-600 között van. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy 1848-49 után Haynau 120 embert végeztetett ki és 1200 került börtönbe. Ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy a büntetés civil formáját is nagy mértékben alkalmazták. Tízezeret bocsátottak el állásukból, vagy fokozták le a hadseregben és a rendőrségen. Sokáig nem kaphattak útlevelet, gyermekeik nem mehettek egyetemre. A hosszú börtönbüntetésre ítéltek csak a '70-es években szabadultak. ...” [Mikes International, 2004. január-március, pp. 8-10. http://www.federatio.org/mikes_per.html]

egyszerűen tény és semmi különös nincs benne. Vannak emberek, akik megragadnak vagy a hedonizmus, vagy az utilizmus szintjén, éljenek bárhol is a világon. Szerepük az emberiség szellemi életében legjobb esetben is csak marginálisnak mondható, s ez áll ezekre a magyar származású emberekre is. A nyugati magyar kultúrát, illetve szellemiséget a Nyugaton élő magyarságnak az az elkötelezett és áldozathozatalra kész része hozta létre és tartja fenn a mai napig, amelyik minden egyes nap elteltével bebizonyította és folyamatosan bebizonyítja, hogy egyrészt a hedonizmus és az utilizmus fölött van egy értékszint, az idealizmus, másrészt, hogy a 'szívet cserél, aki hazát cserél' elv hamis.

Melyek hát e magyarság legfőbb jellemzői? Karátson Endre a Hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának 50. évfordulójára rendezett ünnepi megemlékezésen a következőkben foglalta össze annak az alapnak a jellemzőit, amelyet ez a generáció vetett meg: '... *A Központtól való függetlenséget. A Nyugat természetes közelségét. Az elit igényt. A ragaszkodást a magyarsághoz, a magyar nyelvhez. ...*'⁶ Ezzel a tömör megfogalmazással Karátson Endre mesterien fogalmazta meg a nyugati magyarság lényegét.

Kezdjük az elsővel: a Központtól való függetlenség. A mi összefüggésünkben ez nem a szokásos intellektuális rebelliskedést jelentette/jelenti, a 'nekem ne írják elő...' mentalitást. Hivatkoznom kell Czigány Lóránt történelmi jelentőségű előadására, amely itt — a Mikes Tanulmányi Napokon — hangzott el először 1980-ban, s amelynek címe: '*Lépéskényszer: az irodalom államosítása Magyarországon, 1946-51*', s amelyet a Mikes International 2004. évi április-júniusi számában elektronikusan is közöltünk.⁷ E tanulmányban a szerző a szépirodalomra koncentrált, de a téma adottságából kifolyólag különösebb gond nélkül általánosítható az egész magyarországi szellemi életre. Nagy kritikai érzékkel mutatja ki, hogyan semmisítette meg a moszkovita hatalom a szabad magyar szellemiséget egy jól átgondolt és cinikusan végrehajtott programmal, amely keretében centralizáltak mindent, amelyen keresztül az egész szellemi életet rövid pórázon tarthatták. Elég csak egy mondatot kiemelni a dolgozatból: '... *Talán Magyarország egész története alatt nem pusztult el annyi könyv, mint 1945 után, a « kulturális forradalom » idején. (Magam is láttam könyveket lapátolni szeneslapáttal, szénszállító teherautókra)...*'

E kulturális genocídiumnak alapvetően két eredménye lett: az egyik, hogy egy központi hatalomtól függenek mindazok, akik így-vagy-úgy a szellemi áramlatban fogognak. Ez a hatalom az idők folyamán lehet néha engedékenyebb, de a lényege nem változik: elvárja, hogy a közös akolba terelt írók az általa előírt hangnemben énekeljenek.

A szellemi élet államosításának volt egy másik célja és részben elért eredménye: a magyarságot teljesen elvágni évszázados kulturális gyökereitől, s ezáltal teljesen manipulálhatóvá tenni. Elég itt emlékeztetni a fentebb említett könyvmegsemmisítés mellett a világhírű és nagyformátumú professzorok, akadémikusok kényszernyugdíjaztatására, emigrációba kényszerítésére vagy deportálására, az oktatás, s azon belül is a nemzeti öntudat teljes kilúgozására,⁸ stb. S természetes szociológiai szükségszerűség, hogy ilyen helyzetben az emberek megpróbálnak valahogyan alkalmazkodni az adott helyzethez. Nem az ő hibájuk, hogy egy degenerált rendszerben, az éltető gyökértől elvágyva, felemás értékadatuk alakul ki.

Többek között ezeket az aspektusokat kell ismernünk ahhoz, hogy teljes mélységében megértsük Karátson Endre kifejezését: a Központtól való függetlenség. Mert való igaz, hogy a Nyugaton élő és alkotó szellemi ember nem élvezi a Központ (más szóval a patrónus) által biztosított anyagi biztonságot és garantált 'közönségsikert', viszont ezáltal nyer magának egy óriási értéket: szellemi függetlenséget, szabadságot. Körünk díjazottja, valamint az 1980-ban az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gondozásában megjelent 'Nyugati Magyar Költők Antológiája, 1980' szerkesztője Kemenes Géfin László a kötet előszavában a következőket írja: '... *Mi, emigrációban élők, szinte mindannyian elmondhatjuk antológiánk egyik költőjével, hogy egyénenként « autonóm köztársaságok » vagyunk, saját alkotmánnyal és törvénykönyvvel. Sőt: teljes szólásszabadság is van, ami műveink nyelvét, alkotási módszereinket meghatározza; tabukat nem nagyon tartunk tiszteletben, sem külső, sem belső cenzúra nem működik « köztársaságunkban ».* ...'⁹ S bár igaz, hogy több nyugati magyar író — pld. Cs. Szabó László, Ferdinandy György — gyakran kritizálta nyilvánosan a nyugati magyar író siralmas anyagi helyzetét, de közben valószínűleg tudatosult bennük, hogy mily óriási értéket nyertek. Végül is a szellemi függetlenség az anyagi függetlenséggel kezdődik. Az anyagi feltételeket először meg kell teremteni, s utána alkothatunk szabadon, a saját erkölcsi értékrendszerünk által vezérelve. Nem véletlenül tartja a mondás, hogy teher alatt nő a pálma. Ha egy rendszer mesterségesen próbálja kiiktatni alattvalói életéből a GOND-ot mint tényezőt, azt hosszútávon büntetlenül nem teheti. Milyen találó az angol *concern* kifejezés egy üzleti vállalkozásra...

A nyugati magyar szervezeteknek, egyéneknek a semmiből kellett — az egzisztenciateremtés mellett — ezeknek a

⁶ Karátson Endre: (*Öreg*) *vitézek, mi lehet szebb dolog a végeknél?* [Mikes International, 2002. január-március, pp. 30-33. http://www.federatio.org/mikes_per.html]

⁷ pp. 60-85. http://www.federatio.org/mikes_per.html

⁸ Erre nézve lásd például Luka László és Haas György írásait a Mikes International 2004. évi szeptember-októberi számában, az ÍGY ÍRTUNK MI ROVATBAN. [http://www.federatio.org/mikes_per.html]

⁹ Kemenes Géfin László (szerk.): *Nyugati Magyar Költők Antológiája, 1980*. Mikes International, Hága, 2003. p. 4. [http://www.federatio.org/mikes_bibl.html]

kulturális tevékenységeknek — kulturális egyesületek, magyar otthonok, egyházak, cserkészlet, könyv- és lapkiadás, stb. — az anyagi kereteit (is) megteremteni. Ami a számszerű adatokat illeti, hadd idézzem Ferdinandy Györgyöt, aki 1984-ben a következőket írta: „... *A nyugati magyar irodalom intézményeiről írott tanulmányában Borbándi Gyula 294 európai és 136 amerikai magyar íróról említ. Tucatnyi könyvkiadót, ugyanannyi napilapot, számtalan értelmiségi kört nevez meg ez a felsorolás. Az elmúlt huszonöt év alatt 984 hírlap és folyóirat jelent meg Nyugaton, a müncheni Új Látóhatárnak 140 európai és 70 amerikai munkatársa van.*

Számszerű jelentőségében, méreteiben a nyugati magyar irodalom egy közepes méretű latinamerikai ország irodalmával rokon. Intézményrendszere: kiadói, találkozói, fórumai, a könyvek és folyóiratok száma, ha nem is éri el Mexikót, felülmúlja Bolíviát. Fordított, tanított, elemzett, díjazott írói, és a világirodalom vérkeringésébe került művei számát tekintve, ha nem is múlja felül Argentína jelentőségét, maga mögött hagyja Ecuadorot vagy a középamerikai államokat. Ha a szépprózában vagy a költészetben nem is mindig, de esszéirodalma hatásában, felülmúlja az idézett latinamerikai államokat. ...”¹⁰

Szinte hihetetlen, de ezt az infrastruktúrát és a legmagasabb minőségi mércével mérhető nyugati magyar szellemi termékeket mind olyan emberek hozták létre, akik egy szál alsóneműben kellett, hogy elhagyják az országot. S tették ezt azért, mert másképpen nem tehettek. Vezette őket az a belső küldetésstudat, amelyet a magyarság európai honfoglalása óta magában hordoz. Ezek az emberek mentették ki és vitték tovább azt a sok évszázados magyar kulturális kincset, amelyet Magyarország kommunista urai tüzzel-vassal irtottak.

A második tényező, amit Karátsón Endre említ a Nyugat természetes közelsége. Ezen a téren a nyugati magyar emigrációnak két szempontból is kiemelt szerep jutott/jut. Említettem már Trianon egyik problémáját: 1920-ban Magyarországból kvázi nemzetállamot fabrikált. Ezáltal a 'hazai' társadalom elveszítette azt a több-évszázados természetes közeget, amelyben sok nemzetiség együttélése következtében a közös kultúra gyarapodhatott, a magyarság új elemekkel gazdagodhatott. 1949 után pedig a magyarság másik természetes köldökzsinórját vágta el a kommunista rendszer, a Nyugattal való kapcsolatot. Több mint 1000 évig Magyarország a Nyugat szerves részeként nyugati orientációjú volt, ez lett szinte hermetikusan lezárva. Magától értetődő, hogy a nyugati magyar emigráció, ebbe a közegbe szervesen beilleszkedve természetes módon tölthette/töltheti be a híd szerepét a Nyugat és a magyarság között. Hadd emeljem most ki csak a példa kedvéért Sulyok Vincét, az 1957 óta Norvégiában élő könyvtárost, költőt és műfordítót, akinek vendégszeretetét Oslo-i otthonában néhány hete élvezhettem. Életműve, amely megállapodásunk értelmében kiadásra kerül elektronikusan a Mikes International keretében, felöleli a magyar irodalom jeles képviselőinek norvégra fordítását (pl. Petőfi, Illyés, Pilinszky, József Attila, stb.), a skandináv irodalom magyar nyelvre való átültetését, valamint a 700 oldalas norvég nyelvű Magyarország története és kultúrája c. enciklopédikus művét, amely Skandinávia egyetemien a hungarológia szakokon vagy kötelező, vagy ajánlott irodalom. Sulyok Vince eklatáns példája annak a megállapításnak, amelyet Tóth Miklós tett a nyugati magyar emigrációról, amikor azt mondta róla, hogy az a magyarság 20. századi legnagyobb befektetése.

A harmadik tényező az elit igény. Ezt sem kell túlságosan hosszan magyarázni, hiszen egy állami formával rendelkező társadalomhoz képest több nagyságrenddel szűkebb anyagi forrásokkal rendelkező diaszpórában élő közösségekben szinte automatikusan kiszóródik a pelyva, illetve létre nem jön. Egy olyan világban mint a nyugati magyar emigráció világa, amelyben még a szellemi termékek önköltségi árát is csak nagy nehézségek árán lehet visszakapni, a kulturális gagyogásnak és ponyvának definíciószerűen nincs esélye.

Az eddigiek folyamán felvillantottuk dióhéjban a nyugati magyar emigráció jellegzetességét, történeti vázlatlaltal. Befejezésül vessünk néhány pillantást a jelenre és a jövőre. Ami a nyugati magyar emigráció és Magyarország viszonyát illeti, az alapvetően determinálva volt a több évtizedes (1989-ig tartó) konfrontáció által. A nyugati magyar emigrációt és annak szellemi termékeit a magyarországi hatóságok szisztematikusan igyekeztek elzárni a magyarországi emberektől. Ezért a felelősség kizárólag a monolitikus kommunista magyar vezetést illeti, ugyanis a nyugati magyar emigráció ezzel szemben pluralista volt és a mai napig is az, s egyáltalán nem vad fasisztákból állt/áll, amint azt a rendszer propagandája hirdette. A dolog természetéhez tartozik természetesen a Kádár-rendszer létrejötte. Egy olyan rendszer, amelyik létrejöttkor a társadalom 99,99%-a akarata ellen, idegen csapatok segítségével kerül hatalomra, s elüldöz 200.000 embert, magától értetődően irtózik (a külföldi) ellenzékétől, mint ördög a szenteltvíztől. Erre hadd említsek két példát: Molnár József a következőket írta 1988-ban: „... *Magának az Új Látóhatárnak igazi értékelése csak ezután kezdődik, hiszen eddig a magyarországi hatóságok a legszigorúbb adminisztratív eszközökkel elszigetelték a hazai olvasóktól. A könyvtárakban a zártanyag osztályon tartották. A posta még Illyés Gyulának sem kézbesítette ki, még ma is öröm borítékostul azt a példányt, amelyet a robbanó anyagok szállítási tilalmára vonatkozó nemzetközi megállapodásra hivatkozva küldtek vissza. A határon átutazó magyar turistáktól éveken át azt kérdezték, van-e pornófüzet vagy Új Látóhatár a podgyászukban...*”¹¹ A másik példa Luka Lászlónak az idén megjelent könyvéből való, amelyben leírja, hogy az 1957-ben nyugaton megalapított Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségébe (MEFESZ) beépített ÁVO-s ügynökök a szervezetet

¹⁰ Ferdinandy György: *Szellemi törzsünk: a Nyugati Magyar Irodalom*. Mikes International, Hága, 2004. július-szeptember, pp. 55-58. [http://www.federatio.org/mikes_per.html]

¹¹ Molnár József: *Az Új Látóhatár negyvenedik évfolyama elé...* Mikes International, Hága, 2002. október-december, pp. 67-68. [http://www.federatio.org/mikes_per.html]

1965-ben feloszlatták, s a szervezet irattárát eltüntették és Magyarországra szállították. Közülük egy, Vízahányó József még 1966-ban hazaköltözött és otthon „leleplező” nyilatkozatokat adott közre.¹²

Az tehát nyugodtan elmondható, hogy 1989-ig a nyugati magyar emigráció hatása a magyarországi társadalomra nem nevezhető széleskörűnek vagy mélyrehatóknak. A rendszer — főleg a 80-as évek második felében — nem tudta már hermetikusan elzárni a kommunikációs csatornákat, de arról szó sem lehetett, mint például az ugyancsak kommunista Lengyelországban, ahol a nyugati lengyel emigráns írókat tanították az egyetemeken s így végig részesei voltak a lengyel szellemi világnak. 1989 után felszabadultak az adminisztratív korlátok, de a nyugati magyarság legnagyobb meglepetésére és csalódására a magyarországi vezetők — párhovatarozástól függetlenül — a nyugati magyarság szellemi tőkét és kapcsolatrendszerét egyszerűen nem vették igénybe.

Megállapíthatjuk tehát — a gyakorlatban látottak alapján —, hogy fennáll annak a lehetősége, hogy a Magyar Köztársaság határain kívül élő magyarság szellemisége és a magyarországi hivatalos szellemi élet egyre jobban távolodik majd egymástól. Ezért örülünk annak, hogy idei Tanulmányi Napjainkon számosan vannak jelen mind a Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetsége képviselőiben, mind magyarországi kormányzervektől is. Ezáltal lehetőség nyílik — hűen a Mikes hagyományaihoz és annak szellemiségéhez — egy nyílt eszmecsere.

Ez még élesebben veti fel az emigráció — esetünkben a nyugati magyar emigráció — stratégiai szerepét kultúrvilágunk életében. Ez a szerep abból adódik — amint bevezetőmben már utaltam rá —, hogy a nyugati magyar emigráció kulcsszerepét játszott az eredeti magyar kultúrvilág átmentésében és ezt felhasználva létünk és szerepünk újragondolásában. Ez azért is volt lehetséges, mert minden emigráció visszavetítik önmagára, a saját egzisztenciális központi jelentéseire és értékeire nemzetközi viszonyulásokban. Érdemes elgondolkodni azon, hogy a babiloni fogság nélkül nem lett volna Ószövetség. A Földközi-tenger hellenisztikus kultúrvilága nélkül nem lett volna Újszövetség. A testőrök nélkül (Bécsben) nem lett volna megújuló magyar szellemi élet a 18. század végén és a 19. század elején.

Egyetlen civilizáció sem képes komoly alkotásokra, ha nem rendelkezik komoly filozófiai bázissal, amelyre építheti önérték-, illetve küldetésstudatát. Ez az oka annak, hogy a Mikes International keretében — minden exkluzivitás nélkül — a Kolozsvári Filozófiai Iskola prominens képviselőinek a műveit kiemeljük, akik egy olyan immanensen magyar bölceleti alapot hoztak létre, amely az egyetemes emberi értékvilágra kinyitott egyetemes erő; másként kifejezve egy kristálytiszt, két lábbal a földön járó életbölcsesség, idealizmus. Ennek a mélyebb feltárása majd egy másik konferencia feladata lehet...

Erre a bölceletre épül fel a mi küldetésstudatunk. A mi küldetésünk itt és most az, hogy szétszóródva a világban funkcionáljunk az egyetemes emberi feladataink alapján a magyar történelem egyetemes értékvilága szellemében és azért 'magyar'-ként, mert nekünk nem maradt semmi más, csak ez az egyetemes keresztyén emberi értékvilág. Nem csupán 'beilleszkedve', hanem 'beilleszkedve' mindenki számára kisugározva ezt az értékvilágot, de mint magyarok tévén meg ezt. Ebben az utódállamok magyarsága — speciális helyzete révén — természetes partnerünk; a világ többi magyarságát pedig ebbe a nemes munkába — a jelen kor technikai lehetőségei révén — sokkal jobban be tudjuk kapcsolni. S ez valójában kötelességünk is: kötelességünk az előttünk járt generációkkal szemben, akiknek erőfeszítéseit a legnagyobb költőnk — Ady Endre — oly mélyenszántóan ragadta meg és fogalmazta meg:

*Mi másoknál messzebből jöttünk
És örök, amit akarunk.*

Western Hungarian Spirituality

Present writing was presented as the introductory paper of the 46th Study Week conference organized jointly by the Hollandiai Mikes Kelemen Kör (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) and Mikes International. The author first gave an overview of the history of the Hungarian community outside the Carpathian Basin. It is shown that this community was formed mainly in the 20th century and especially after World War II., when the communist rule in Central-Eastern-Europe forced practically the whole political spectrum and associated social classes into exile. This introductory part is followed by an analysis of its core features: independence from the Center, the natural proximity of the West, demand for the highest spiritual quality, and devotion to the Hungarian identity and language. The concluding part is a reflection on the future of this community and its role within the world-wide Hungarian community: it is shown that its role is unique and its tasks are huge, like for every Diaspora, since these groups are forced to reflect on the very core values of their own culture.

¹² Luka László: *RENDHAGYÓ ÉLETÚT — Luka Lászlóval beszélget Sneé Péter*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel-Budapest, 2005, p. 79.

SEGESVÁRY, Viktor :

Református prédikátorok Rákóczi Ferenc szabadságharca idején

[E tanulmány 1953 tavaszán készült, amikor írja a Budapesti Református Theológiai Akadémia V. éves diákja volt. Tanulmányával, melyet „Isten népe” jelige alatt adott be, az országos egyháztörténeti pályázat első díját nyerte. A tanulmány teljes terjedelemben először a Mikes International gondozásában jelent meg 2005. augusztus 6-án. Az alábbi rövidített és átdolgozott szöveget a Theológiai Szemle 1997. évi 1. száma közölte. — *Mikes International Szerk.*]

1. A vallásügyi helyzet Magyarországon a Rákóczi-korban

„Nem hiába nevezi a mai történettudomány a barokkot konfesszionális kornak”, írta Mályusz Elemér¹, ez valóban így is volt. A XVII. században és a XVIII. század elején a vallás ügye az emberek életének, világának integráns része. Amennyire szította a felkelést a nyomorúság, az adók elviselhetetlen terhe és a gyarmati sors, amelytől Lipót uralkodása alatt Magyarország szenvedett, éppen olyan erővel izzott át a lelkeken az elkeseredés tüze hitük eltiprása és testvéreik üldözése miatt. A Rákóczi által vezetett szabadságharcban a kurucok kezében ott lobogott a magyar függetlenség és szabadság zászlaja mellett a lélek és az istentisztelet szabadságának zászlaja is.

A vallásügy rendezésének kérdése végighúzódott az 1703-tól 1711-ig terjedő évek minden országgyűlésén és tanácskozásain, s elmondhatjuk, hogy „a Rákóczi kornak a nemzeti fejlődés szempontjából a legnagyobb teljesítménye éppen az volt, hogy a kritikus pontban túlhaladt a barokk felfogáson, és egy majdan elkövetkezendő kor szellemében kiegyenlítette az ellentéteket.”² Tagadhatatlan tehát, hogy a magyarság saját erejéből találta meg a kibontakozás útját, és a szabadságharc két erőfeszítése közül az egyik eredményeként – mert a másik, a nemzeti összefogás, a rendiség meglévő kereteinek ellenállásán elbukott –, az elkövetkezendő sötét évtizedek ellenére is maradandót alkotott.

Rákóczi seregének 9/10 része kálvinista volt, ahogyan ő maga is mondja Emlékiratainak oly sokszor idézett helyén. Mivel sok túlkapás történt – a talpasok sok esetben, amikor elfoglaltak egy falut, elűzték a plébánost, prédikátort ültettek a helyébe, hogy megtarthassa végre a templomban az oly régóta sóvárgott, egyszerű kálvinista istentiszteletet –, szükségessé vált a törvényes rendezés minél gyorsabb megvalósítása. Annál is inkább, mert a protestáns rendek jogilag és országosan is biztosítani akarták vallásuk szabad gyakorlását.³ A problémát már csak azért is meg kellett oldani, mert a szabadságharc végső kimenetelét veszélyeztette volna az, ha a különféle hiten lévők egymás ellen támadnak, hiszen a vallási kérdés a társadalmi kérdéssel szorosan összekapcsolódott. A bécsi udvar látta a problémát, ezért mindent megtett, hogy elmérgesítse a felekezetek és a társadalom különféle rétegei közötti viszonyt. Teljes mértékben megnyilvánult ez a magatartás a Széchenyi Pál érsek által vezetett tárgyalásokon, ahol Okolicsányi révén mindenáron ellentétet akart szítani a két protestáns felekezet, másrészt a protestánsok és a Fejedelem között. Sajnos, mindkét törekvésnek volt alapja, a protestánsok között sem volt békesség. A hosszú éveken át húzódó losonci és eperjesi civódás jól megmutatta ezt. Sokan közülük ugyanis nem tudták elfeledni, hogy Rákóczit a jezsuiták nevelték (akik Kolonits parancsára tüzzel-vassal üldözték a protestánsokat), és ezért gyanakvó szemmel néztek a Fejedelemre. Pedig ő volt az egyetlen, aki teljes pártatlanságot tanúsított, és a nemzet javát akarta mindenáron. Bizonygatás helyett olvassuk saját szavait, melyekben előtünk áll éleslátása, korát messze felülhaladó nagysága és mindenekfelett nemzetéhez való hűsége:

„Nemzetünk igaz ügyének kívánságunk szerint való boldog végre való vezéreltetése, hazánk fiainak mindenképpen egybekapcsolt indulatjokat és akaratjokat feletté megkívánván, miolta az fölháborodott tenger módjára mindenfelül hanykolódó hajjai között, mintegy merülésben tétetett hajónak kormányát az jó Isten szent segedelméből kezökre vettük, az volt legfőképpen való célja elsöben is fölbuzdult szíves indulatunknak, miként a régtül fogva egymásközt eredett egyenetlenségnek háborgó zürzavaros hajjait magunk között megcsendesítvén, a szép atyafiságos egymáshoz való szeretetnek segítő szele által kiterjesztett hajónk vitorláit nagyobb bátorsággal s készülettel ellenségünk ellen ereszthesstük. Melyre nézvén, tudván azt, és mindenkoron előtünk viselvén, hogy ezen szegény Hazának megnyomorítatására legnagyobb alkalmatosságot vett vala eleitől fogva ellenségünk az Religio-béli Dissensiobul, az, melyek által csalárd practicái szerint, az másként egyességet szerető szíveket gyűlölségnek, egyenetlenségnek mérgével megvesztegetvén, annyival inkább szélesebb mezőt kap a régi szabadságunk porban takarására.”⁴

¹ Mályusz Elemér, *A Rákóczi-kor társadalma*, Rákóczi Emlékkönyv, Budapest, 1935, II. kötet, 51. l.

² U.o.

³ Erre vonatkozólag lásd: Felsőcsemátoni Bod Péter, *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, Lugduni-Bavorum, 1890, II. kötet, 187. l.

⁴ II. Rákóczi Ferenc utasítása az egyháziügyi biztosok számára, közli: Thaly Kálmán: *Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1878, 259. l.

A hatalmas főurak, akik szenátorok, tábornagyok lettek, az ügyek intézését kezükbe ragadva a katolikus hitet védték mindenáron, s ezzel a felkelés sorsát, elsősorban katonai szempontból előre megpecsételték. A kuruc hadsereg hat tábornaga [Barkóczy Ferenc, Esterházi Antal, Forgách Simon, Károlyi Sándor, Pekri Lőrinc és Vai Ádám] és két altábornaga [Csáki Mihály és Esterházi Dániel] közül csak kettő volt protestáns: Pekri Lőrinc és Vai Ádám, mind a ketten reformátusok... A felkelés folyamán szereplő 17 tábornok közül négy [Budai István, Galambos Ferenc, Gyürki Pál és Toroczkai István] volt református és egy [Petróczi István] evangélikus vallású.⁵ A katolikus és főúri vezetőkkel szemben állt azonban a hadsereg túlnyomó református többsége, a jobbágytömegekből, szegénylegényekből és kurtanemesekből lett alacsonyabb rangú tisztek, ezredeskapitányok és hadnagyok. Ők adták nagy súlyt a protestánsok vallásügyi követeléseinek, és tették a helyzetet annyira feszültté, hogy azt a lehető leggyorsabban rendezni kellett.⁶

Bármennyi nehézséget is okozott a katolikus vezetők ellenállása, Rákóczi megtartotta a felkelés elején adott ígéretét, s már 1702. augusztus 12-i rendeletével vallásszabadságot adott a protestánsoknak. Nem akarhatta, hogy az elkeseredett tömegek – melyeknek hangulatát jól kifejezi a *Centuria Hungarorum contra Germanos gravaminum* című röpirat, ez a szíveket megrázó jalkiáltás – és a seregének nagy részét kitevő protestánsok elbátortalanodjanak, s a mozgalom még az elején kátyúba kerüljön. Ez a rendelet azonban még nem érte el a célját. A protestánsok elvett templomaik és egyházi javaik visszaadását követelték, a katolikusok pedig elkeseredtek, mert ők a kezdeti állapotokat akarták rögzíteni. A császár küldötteivel való tanácskozás pedig, Lébén-Szentmiklóson majd Gyöngyösön, nem vezethetett eredményre, mert a kurucok követelték az országgyűlés összehívását, Kolonits eltávolítását, a vallásügyek rendezését, és ami legfőképpen kiváltotta az udvar ellenkezését, a külföldi hatalmak kezességét. Lipót Széchényihez és az országhoz intézett 1704. július 20-án keltezett levelében, 19 pontba foglalva ígéri a sérelmek megszüntetését és a vallás szabadságát, de csak az 1681-i és az 1687-i törvények alapján.⁷ Végül azonban a protestánsok elálltak követeléseiktől, és belenyugodtak Rákóczi válaszába, aki magát ugyan nem tartotta illetékesnek, hanem csak az összehívandó országgyűlést tartotta jogosultnak a vallásügyi kérdés rendezésére.

Lipót halála után döntő jelentőségű változás, a békés megegyezés lehetősége tűnt fel a látóhatáron. Utódjának, I. Józsefnek első ténykedései – Kolonits elmozdítása, a jezsuiták vagyonának elkobzása és egy világi kancellár kinevezése – bizalmat keltenek. A protestánsok is fellélegeztek, biztosra véve ügyük rendezését és a vallási kibékülés lehetőségeit. Minden függő kérdés elrendezésére, „az lelki és testi békességnek helyreállításáért”, a Fejedelem, egyrésztől hogy senki ne mondhassa „mintha magán érdekeit a közjónak elébe tenni kívánná”, másrészt pedig, hogy a protestánsoknak Gyöngyösön adott ígéretét is beválthassa, július elsején ócsai táborából országgyűlést hirdetett a Rákos mezejére. Ezt a rendelkezését augusztus 19-én megváltoztatta, s arra hívta fel a rendeket, hogy szeptember 1-én gyülekezzenek össze Szécsényben.⁸

Szeptember 12-én megnyílt az országgyűlés. Bercsényi indítványára Rákóczit „a haza szabadságáért szövetkezett magyarok vezénylő fejedelmévé”⁹ választották, s mellé egy 24 tagú tanácsot rendeltek. A vallási sérelmek orvoslására csak hosszú és viharos tanácskozások után került sor. A rendek szakítottak a *cujus regio ejus religio* elvével, s elismerték a jobbágyok szabad vallásgyakorlatának jogát. A vegyes vallású községekben az erdélyi *major pars* elvét jutatták érvényre, a többségi felekezetnek adva a templomot, az iskolát és a hozzájuk tartozó javadalmakat. Gondoskodtak ezenkívül a kisebbségi felekezet jogvédelméről is, helyet jelöltettek ki egyházi épületei számára, és biztosították a papjának járó jövedelmet.

A szécsényi artikulusok elvei – a gyakorlati végrehajtás során a vallásügyi biztosok eltérő törvénytárgyarázata, a helyi viszonyokból származó nehézségek, sőt politikai megfontolások hatása alatt is – sok változást szenvedtek, de egészükben a felkelés ideje alatt irányt mutattak a vallási kérdések rendezésére. A lelkek békéjét azonban nem hozták meg, s a Fejedelmet rendkívül sok kérvénnyel, tiltakozással, követeléssel és óvással halmozták el.¹⁰

A szécsényi országgyűlés határozatai 4. pontjának értelmében Rákóczi újra megindította a béketárgyalásokat Nagyszombatban, Anglia és Hollandia képviselőinek jelenlétében. De a vélemények és az álláspontok annyira különbözőek voltak, hogy megegyezés nem volt lehetséges, és a háború tovább folyt.

Mivel Rákóczit bántotta, hogy a szécsényi országgyűlés vallásügyi rendelkezéseit nem hajtották megfelelően végre, s így a kedélyek sem nyugodtak meg, 1707 februárjában a Rozsnyón tartott tanácsulésről újra kiküldötte biztosait a legszigorúbb utasítással a helyzet végleges tisztázására – vagy a még fennálló nehézségek haladéktalan elintézésére, vagy a vitás kérdések hozzá való felterjesztésére. A jelentésekben foglalt sokrendű problémákat az ónodi országgyűlés elé terjesztették. Rákóczi ezt az országgyűlést XIV. Lajos francia király követelésére, aki „lázadóval” nem volt hajlandó szóba állni, hívta össze, hogy döntést hozzon a Habsburg háztól való elszakadás ügyében.

A rendek ezen az országgyűlésen sok vihart és összetűzést követően – melyet a türóczi követek, Okolicsányi Gáspár és a felkoncolt Rakovszki Menyhért, valamint az általuk terjesztett körlevél okozott – az osztrák uralkodóházat trónfosztottnak nyilvánították. A függetlenné vált ország számára így még inkább fontossá vált, hogy rendezze az életét érintő legfontosabb kérdéseket. Új vallásügyi törvényt ez az országgyűlés nem hozott, de a június 22-i ülésen maga a Fejedelem tett ünnepélyes nyilatkozatot a vallásra nézve, melyben a szécsényi

⁵ Esze Tamás, *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében, Egyháztörténet*, 1943, 45. l.

⁶ Jellemző hevességre és a forrongó állapotokra, hogy Sándor László és Zana György ezredeskapitányok lovasai egy éjszaka 12 plébánost kergettek el a veszprémi egyházmegyében. Ilyen túlkapasok adtak okot Bercsényinek, a katolikus vallás legfőbb támaszának, panaszkodására. Lásd: u.o., 46. l.

⁷ Zsilinszky Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, Budapest, 1897, IV. kötet, 138. l.

⁸ U.o., 155. l.

⁹ *Confoederatorum et pro Patria militantium Hungarorum Dux*. U.o., 157. l.

¹⁰ Mindezekre lásd: *Protestáns egyháztörténeti kalászat II. Rákóczi Ferenc kancelláriájának 1703-tól 1706-ig terjedő jegyzőkönyvéből, Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1876, 196. l.

gyűlés végre nem hajtott végzései miatt beadott panaszok elintézését ígéri. Ezeket egy bizottság elé utalta, megvizsgálás és intézkedés végett. Ezenkívül még egyszer kiküldte tanácsosait a helyszínre is, ahol szükség volt rá.

A vallási kérdés végleges és megnyugtató elintézése tehát nem sikerült. A háborús idők sem kedveztek a békés egyházi fejlődésnek. Így például a Tiszántúlon a hadi zajok között sem 1703-ban, sem 1704-ben nem volt közssinat. Mégis hálásnak kell lennünk a Rákóczi kor magyarjainak és elsősorban magának a Fejedelemlennek, hogy elvetették a barokk korszak vallási fanatizmusát, és az egyes keresztyén felekezetek közötti toleranciát akarták uralkodóvá tenni, küzdve a lélek szabadságáért. Éppen ennek a pár esztendőnek, amikor a protestáns gyülekezetek megerősödtek, felmérhetetlen a jelentősége abban, hogy azok a 18. századi hosszú és kegyetlen üldözések alatt képesek voltak fennmaradni.

2. A prédikátorok hite és engedelmsége

E kor igehirdetői teljesen biblikus alapon állanak. Valóban igehirdetők, mert a Szentírásan keresztül sugárzó örök Igét szóaltatják meg, nem pedig emberi okoskodásokat prédikálnak. Az Ótestamentum talajában gyökereznek, annak világa az ő világuk is, népe szinte egy az ő népükkel. Ennek bizonyosága, hogy az Ószövetség képei és színei úgy áradnak ajkaikról, mintha eltűnt volna a bibliai Izraeltőlünk elválasztó sok évszázad. A prédikátorok Isten lelke által egyenes leszármazottjai az Ószövetség prófétáinak, akiket azért küldött az Isten az ő magyar népéhez, hogy kritikus időkben, a mélységekben hirdessék az Ő üzenetét e népnek, és kiáltásuk feljelle az Ő hívó szavát. Ezek az emberek – sok hányattatásuk és nyomorúságuk, testi gyengeségeik ellenére is – a csontjaikba rekesztett tűz erejével végzik szolgálatukat, mint Jeremiás. Igen, koruk is olyan volt, keresztyűknek is olyannak kellett lennie, mint a Jeremiásé. Nem hiába idézik annyiszor, és hirdetik az ő könyvének szavain át az ítéletet, de a kegyelmet is. Mert ők sem tudják elszakítani magukat népüktől, nemzetüktől. Együtt szenvednek a szenvedőkkel, és szavaik nyomán szinte látja az ember két szemüknek könnyektől patakzó árját, amikor népükért könyörögnek. És nemcsak könyörögtek, nemcsak szenvedtek, hanem ha kellett, meg is haltak a halálba menőkkel együtt.

Mégis egyben különböznek – és ez az élet és halál különbsége – a prófétáktól, Jeremiástól. Döbbenetes erővel állnak benne a prófétai látás sodrában, a prófétai világosságban, de ez a világosság, ezek a vakító fénycsíkok egy fókuszban futnak össze: a Megváltó Jézus Krisztusban. Hirdetik az igazságot, a féltőn szerető Isten ítéletét, könyörtelenségét az Ellene lázadókkal szemben, de hirdetik ugyanakkor a Jézus Krisztusban való megtérésre hívó szavakat is. Számukra csak egyetlen út van az Istenhez: Jézus, és egyetlen lehetőség a megmaradásra: Jézus.

Összehasonlítva a Rákóczi kor prófétai lendületű és a Szentlélek erejével szóló prédikációit a felvilágosodás korának pár évtizeddel későbbi sekélyes, lapos, Krisztusról nem is tudó vagy Őt csak cégéreként használó igehirdetéseivel, – a racionalizmus pusztító hatása a magyar református hitéletben teljes mélységében táru fel előttünk. El lehet mondani a prédikátorokról, hogy csak bibliamagyarázatos, primitív igehirdetésekkkel szólnak híveikhez, s prédikációik tele vannak az előző századok formai hibáival. De egy bizonyos: ízes, régi magyar nyelven hirdetik az Evangéliumot, nem akarva tudni másról, mint Krisztusról, a Megfeszítettéről.

Az Isten mindenható, igazságos, a világ Teremtője és Kormányzója, akinek háromszor szent neve: Jehova. Így szól róla Nádudvari Sámuel:

„A Személynek titulussa, kinek Moses esedezett, Jehova, melynél kívánatosabb titulust a magának országot kereső anyaszentegyház az egész szentírásban az ég alatt nem találhatott volna. Mert ez hármat foglalja magában. (I.) Az Istennek magától való örökké-valóságát. Hodj olyan Istennek könyörög a ki magában és magától vagion öröktül fogva, s nem vette mástul a maga lételét. Nem hítja azt segítségül Moses, a ki mástul vett eredetet, mert az olyan Isten nem volna mindenre elégséges, mint az igaz Isten... (II.) Olyannak bizonyítja magát, a mint vagion valósággal, nem kétszínűnek, nem megcsalónak, hanem változás nélkül valónak... (III.) Hogy ő Felsége, ígéretinek megfelelő Isten.”¹¹

Az Isten ígérete pedig az egész Ószövetségben az életre szólt és nem a halálra. Ezt az ígéretet beteljesíti az Úr mérhetetlen kegyelme által. A keresztyén teológia egyetlenes kegyelemről szóló tana itt világosan jelenik meg a prédikátorok igehirdetésében:

„A bölcs Úristen az ő soknemű bölcsesége által, a természetet és a kegyelmet ugj temperálta s mérsékelte együvé, hogj edgjik a másikat el ne roncsa, hanem inkább némineműmódon segilnye és edgjik szolgállyon a másiknak... Bizonyára a természet minden eseménye az Isten örök végzése által alárendeltetett a kegyelemnek... A természetben bölcsen és csodálkozással lehet szemlélni a kegyelmet.”¹²

Nádudvari azonban nem lenne igazi kálvinista, ha nem szólna az Isten speciális kegyelméről is, mellyel már az örökkévalóságban elválasztotta az Ő szentjeit, akiket magához emel a földi élet után: „Az Istenben az irgalmasság minden jót szülő tulajdonság. Ha el kezded az

¹¹ Nádudvari Sámuel, *Operum Cathedralium Samuelis Nádudvari, dum viveret et deceret ecclesiam Hanvensi... pro annis domini nostri Jesus Christus 1708–1709*, A Sárospataki Könyvtár kéziratára, I. kötet, 515-516. l.

¹² U.o., 96. l.

el választatáson, el végezed a megdicsőítettésen az egész cursusát valamely embereknek vagy nemzeteknek.”¹³ Annál erősebb a kiválasztás tudata, minél tudatosabb az Izraelhez, a választott néphez való kapcsolódás. És mint Izraelnek csak egy urat lehetett ismerni és csak egy Istent szeretni az ő végtelen és megtartó kegyelméért, így a magyar népnek is csak az Isten kegyelmébe kell kapaszkodnia:

„Olyan kötelességgel tartozik minden ember az Istent szeretni, hogj elméjében valamennyi gondolat, lelkében valamennyi akarát, szívében valamennyi indulat, kívánság, hajlandóság magában pedig valamennyi erő és tehetség vagjon, ezekben mind az ő Felsége szeretetire kell fordítani.”¹⁴

Az egész teremtett világnak és a földi életek millióinak, kegyelemnek és szeretetnek, mindennek egy célt kell szolgálni, az Isten dicsőségét: „Minden teremtett állatok arra szolgáltnak okot s alkalmasságot, hogj a megdicsőült királyi székben ülő Ur Jessusnak tulajdonítsunk áldást, dicsőséget, tisztességet és erőt.”¹⁵

A Rákóczi kori prédikátorok Jézus Krisztusról szóló tanításában és bizonyágtételében a református keresztyén krisztológia minden vonása megtalálható. Jézust az Isten Fiának vallják:

„Mikor azért azt kéri az Idvezítő, dicsőicsd meg a Te Fiadat, aszt kívánnya, hogj az Isten mutassa meg nyilván, hogj a Christus Jessus Istennek Fia légyen, igaz Isten s igaz Ember, hogj mindenek tisztellyék a Fiút, miképp tisztelik az Atyát. Jan. 5:23.”¹⁶

Mivel Ő egy az Atyával, Ő az Isten törvényének legkövetesebb magyarázója és betöltője:

„Az Isten törvényének igazabb s tökéletesebb magyarázattját soha senki is nem adta, mint az Idvezítő Jesus Christus, mert ennek a törvénynek kiadója és szerzője volt önnön maga a Jesus Christus a Sinai hegyen... mert egyszülött Fia az Atya Istennek, az Atya Isten szívének minden gondolatit látja, tudja.”¹⁷

Ez a törvény pedig a szeretet törvénye, korlátlan igényű és nem hasonlítható semmiféle földi törvényhez.¹⁸ Mivel töltötte be Krisztus a szeretetnek ezt a királyi törvényét? Azzal, hogj keresztre adta magát érettünk:

„Azt mondgya Isten: én rendeltem a vért az ti lelkeiteknek az altáron való megtisztittatásokra, azért parancsoltam, hogj edj lélek is a vért meg ne egye. Meg mondja itten Isten, miért nem engette a vért megenni az israelitáknak; azért mert azt rendelte az oltáron való meg tisztulásra, az az a meg áldoztatott baromnak vére jelentette a Christusnak életit és lelkét, az mellvet vetett áldozatra a bűnért. Esa. 53:20”¹⁹

A Bárány vérenek ártatlanul ki kellett ontatnia. A Golgota, az Isten Fiának szenvedése, mélyen megrázták a prédikátorokat, s hitük szemével meglátták a szenvedések között is a legnagyobbikat:

„Egyéb fájdalomnál, sebeinél, verésiginél, mind nehezebb és keservesebb volt a Jesus Christusnak, hogj az Atya Istentől el hagyattatott, i.e. az Ő vigasztalásatul, örömeinek, jókedvének érzésétül meg fosztatott, ugj függött a keresztfán. Nehezebbek a léleknek belső kényyai mint a testé.”²⁰

Azonban a halál és a romlás, a Sátán és az emberi bűn hatalma nem arathatott végső győzelmet – Jézus feltámadott.²¹ Ez adott értelmet a szenvedéseknek, tette teljessé az isteni szeretet munkáját. A Feltámadásban érte el tetőpontját az Isten által elindított szent történelem:

„Papi tisztit gyakorlotta ugyan az keresztfán az Istenre nézve, a kinek atta Magát gyönyörűsége illatozásra. Ephesus 5:1. De királyi tisztit is gyakorlotta a keresztfán az ördögre, a világra nézve, midőn nagy véres ütközettel a birodalmakat és

¹³ U.o., 81. l.

¹⁴ U.o., 151. l.

¹⁵ U.o., 455. l.

¹⁶ Szőnyi Gergely, *Conciones Miscellaneos Gregorii Szőnyi, ministri ecclesiae Aranyosiensis ab anno 1703.* A Pápai Református Kollégium Könyvtárának kéziratára, I. kötet, 168. l.

¹⁷ *Nádudvari*, op. cit. 150. l.

¹⁸ „Ez az Isten törvényének summája... Nemcsak tanácsot ad, hanem egész hatalommal parancsolja mind lelkünknek, mind testünknek, mert királyi törvény ez, mennyei felséges Királyé. Jak. 2:8... Ha csak a földi király törvénye is olyan, mely nemcsak javall teneked valamit, hanem ugyan életed, fejed, jószágod vesztesége alatt parancsol, ha nem fogadod a fejed is el esik utána; mennyivel inkább a királyok Királyának törvénye hodj ne volna parancsoló, kötelező”. *Nádudvari* op. cit., 151. l.

¹⁹ Szőnyi op. cit., 12. l.

²⁰ *Nádudvari*, op. cit. 382. l.

²¹ Szőnyi, op. cit. 169. l, és *Nádudvari*, op. cit., 28. l.

hatalmasságokat ottan megfosztotta. Coll. 2:15. De még az fölyhön, mint valami győzödelemnek szekerén ez a dicsőségnek királya az égbe felment... Ha nem mind a kettőt: királyságnak és papságnak dicsőségét a feltámadás által attá az ő Fiának, midőn a feltámadás után mondotta ő neki, Psal. 2:7: En fiam vagy Te... Ettül az Melchisedek Jesus Christustól mint a magasságos Istennek papjátul származik ma is az áldás, ő Benne vadynak az áldásnak telyes kincsei; hogy ő Benne megáldassanak a földnek minden nemzetségi, annyira, hodj fel kiáltsdon szent Pál Eph. 1:3. Aldott legyen az Isten és a mi Urunk Jesus Christusnak Attyja ki megáldott minket minden lelki áldással mennyekben a Christusban.”²²

A Szentlélek erő, mely az egész keresztyénség és az Egyház életét áthatja: „Az Ur Jesus Christus anyaszentegyházát a Szent Lélek vezérli, világosítja, igazgattja és mozgattja”²³; vezérli az embert, hogy romlandó testében alkalmas legyen Jézus Krisztus befogadására²⁴; gyógyítja a bűnökben elkeseredett, megtört emberi lelket²⁵; egy szóval: a Szentlélek a prédikátorok hite szerint is Isten személyes jelenléte életünkben.

A megváltott, üdvösséget nyert és Szentlélektől vezérelt emberek pedig lelki táplálásra van szüksége, Krisztus teste és vére által, hogy mindig új erőt merítsen az Urával való közösség átéléséből.²⁶ A prédikátoroknak a bűnös ember irányában viselt magatartását legjobban talán Nádudvari Sámuel felkiáltása összegezi: „Ember! Ugyan no! Szállj magadba: vajjon-e benned az Isten félelme?”²⁷ Mély büntudat él bennük, különösen azért, mert látják maguk körül a háborús és zavaros időkkel járó sok romlást és erkölcstelenséget. Feltámad lelkükben a bűn szent gyűlölete, kegyetlen szavakkal, de féltő szeretettel ostorozzák híveiket. Így fakad ajkukról a bűnbánó imádság a nagy szomorúság és nyomorúság, egy várostrom közepette:

„Meg bizonyítottad minden naponként, óránként és bizonyítottad Uram, Te, az mi bűnnel meg rakodott életünk körül, meg köszönhetetlen drága kegyelmességedet”, hangzik ez a bűnvallomás, „nem csuda, hogj végzetre immár, ellenünk keményen megindult lángoló haragodban, most ismét derekasan megindultál.”²⁸

Megrázó erővel és megdöbbentő élességű kontúrokkal festik le a bűn rettenetességét, és éppen azért, mert ilyen mélységből kiáltanak, csendülhet fel ajkukon a könyörgő fohászokdás:

„Ó mi Istenünk! Edjedül csak Te benned nyugszik meg az mi lelkünk, Tőled vadjon a mi szabadulásunk; lédj annak okáért mi kösziklánk, mi szabadittónk, mi oltalmazónk, hogy mi felettéb meg ne mozdullyunk... Átkozott, valaki Te nálad nélkül bízik az emberben, aki olyan mint a romlott nádszál, kihez aki támaszkodik, be mégjen az ő kezében és megsérti azt.”²⁹

Bűn és kegyelem, bűn és váltság: ezek azok a pólusok, melyek között az embernek meg kell találnia az utat. Ez egyéni döntés, az egyéni hit kérdése. A hívő ember boldog.³⁰ Az Isten kezébe helyezi sorsát, mert tudja, hogy Ő irányítja a világ folyását, s Tőle függ minden.³¹

Azonban hívő emberek, Istenben bízó emberek mindig kevesen voltak a történelem folyamán, mert a világ szerelmének, a Sátán csábításainak, a bűn édességének nehéz ellenállni. Ezért a kuruckori igehirdetők mindig és újra a korabeli bűnök ostorozásához térnek vissza, megpróbálva visszavezetni népüket a kegyelmes Istenhez. A prédikátorok a kegyelem felmutatása mellett állandóan a részegeskedés, étellel-italal való bővelkedés, cifra öltözködés, de legfőképpen a keresztyének civakodása ellen igyekeznek óvni híveiket, intve és feddve őket a bűnök ellen, melyeket sokan a szabadságharc számlájára írtak. De ők nem a felkelés ellen vannak, hiszen együtt éreznek a szenvedő néppel, az elkeseredett felkelőkkel, s kötelességüknek érzik Isten szavát szegezni a tábori élettel, meneküléssel, családok elhagyásával járó jelenségekkel szemben.³² A civakodás, az egymás meg nem értése nem lehet Istentől való, hanem az óembernek, az emberi természetnek köszönhető. Az igazi keresztyén, Isten gyermeke az új embert jelképezi:

„Bizonyára szentnek hívattatni igen szép dolog, de annak lenni szebb; keresztyénnek nevezetni szép, de annak lenni szebb, mert a keresztyénség áll a szentséges dolgoknak gyakollásában; és akiben nincsen el tökéllt állhatatos szándék arra, hogy a szentséges dolgok által igyekezzék tetzen az ő teremőjének, azon az emberen csak olyan a keresztyén név, mint a

²² Szőnyi, op. cit. 42. és 36. lapok.

²³ Nádudvari, op. cit., 210. l.

²⁴ U.o., 334. l.

²⁵ U.o., 602. l.

²⁶ U.o., 367. l.

²⁷ U.o., 100. l.

²⁸ Várbéli népnek könyörgése a kuruc Simontornyán 1709-ben és 1710-ben, közli: Esze Tamás: Református Egyház, 1952. szeptember 15., 6. szám.

²⁹ U.o.

³⁰ Nádudvari, op. cit., 119-120. l.

³¹ Várbéli népnek könyörgése..., op. cit.

³² Nádudvari, op. cit., 165. l.

disznó orrán az arany perec, a ki láttatik ugyan élni, de meghol, akiben nincsen az Isten élete, hanem a kívánságoknak országa”. A keresztyéneknek egymást terhet kell hordozni az Úr szavai szerint: „A keresztyének között való visszavonás, veszekedés, mocskolódás, nem Istentől, hanem a természetnek veszettségétől vagjon... Pokol törvénye hát az a politikusok között, mikor azt tartják, ha ő megszid, én is megszidom, ha ő mocsokban hever, én is, s ugj fizetem vissza. Nem a Krisztusében, hanem az ördög scólájában tanult törvény ez... Szenyedj is, mert tökéletes emberek között sem lakol, hanem hasonlóképen romlottak között, hivatalod is a békességes türesemben vagjon. Mindenben békességre igyekezzél, mert így hivattatol Isten fiának. Mt. 5.”³³

A békességre való törekvés különös hangsúlyt kap a szabadságharc eseményei között, s a prédikátorokban feljajdul a népiükért való aggodalom szava³⁴, a siralmak között is megértve a történelem Isten akaratának megfelelő lefolyását:

„Egjik nemzet másik után, annak harmadik után, el kell fogjni, mind addig míg az utolsó el nem töröltetnek, el örlődnek. Az ilyen hadakozásokról, országok nemzetségei megindulásáról ugj kell gondolkodni /I./ hogj a régi jövendölések teldgelnek bé, melyeket ez előtt sok száz esztendőekkel meg iratott az Istennek lelke. /II./ Mint az Isten uralmáru, melyet az Ő Felsege haragja hajj, melyben össze dörgöli, töri a nemzetségeket, embereket, mint hitván korpákat... /III./ A maga országára készít Ő Felsege utat... Az Istentől rendeltetett időbenn az is ott vagjon, melyiknek lesz vége elébb, melyiknek utóbb... Tudván mi az Istennek jövendölését, ismerjünk minden nemzeteket változás alá vetetteknek lenni. Edjik nemzetség elmégjen, másik előj s annak is el kell mulni, mert ha arany feje van is, csak cserép a lába.”³⁵

Valószínű, hogy ezeknek az időeknek a viszontagságai, a nép sokféle bűnei és keményszívűsége, valamint az illető prédikátorok introvertált lelkiállapotának pesszimizmus felé hajló természete az oka annak, hogy csekély számmal voltak olyanok a korabeli igehirdetők között, akik nem élték át a szabadságharc lendületét, nem látták meg a sok gyarlóság között is felcsillanó értékeket, nemes törekvéseket, mint Debreczeni Ember Pál, aki előbb Losoncon, majd Debrecenben volt prédikátor, Sanyaházi György, vagy Rimaszombati Kazai János, a rövidéletű eperjesi gyülekezet pásztora. Utóbbinak 1708-ban jelent meg Bártfán *Zöld olaját szájában hordozó Noé galambja* című imádságos könyve, melyből tiszta biblikus hangja mellett hiányzik a többi hívő, de ugyanakkor harcoló népiükkel közösségben élő prédikátorok tüze, az ótestamentumi Jeremiás együttértő lelke.³⁶ Debreczeni Ember Pál beszédei szintén át meg át vannak szöve az akkori „siralmak és kétséges kimenetelű állapotokkal folyó”³⁷, „a gonoszokkal tellyes, meg veszett, ell fordult ártalmas időkre”³⁸ való utalással, és népe bűnei és nyomorúsága feletti panaszkodással. Egyházát árvának, „siralmasnak, gyámol nélkül valónak és a mindenektől ráncigáltatni szokott özvegyhez hasonlatosnak” látja, melynek „hajója az ell merülésig hanyattatik”³⁹, míg hazáját „sok keserűséget látottnak, siralmas, szomorú és keserves pusztulásra jutottnak, Istennek kemény és példás ítéletinek tárgyául kitétettnak”⁴⁰, s végül nemzetét „Isten ellen rugódzónak, kemény nyakúnak, meg témi nem tudónak”⁴¹, és boldogtalannal nevezi. Mindez azonban nem ad elég alapot arra a feltevésre, hogy Debreczeni Ember Pál „tisztelte a királyt”, s ezért maradt távol a kuruc mozgalmaktól.⁴² Magatartásának inkább magyarázatát adhatja az 1703. szeptember 28-án a kuruc csapatok által elkövetett barbárság, amikor elpusztították Szatmár városának jó részével együtt a templomot, az iskolát és a paplakot, mely nyilván örök nyomot hagyott a lelkében.

A prédikátorok igehirdetését olvasva nagy csalódás érné azt, aki aktuális megnyilatkozásokat, politikai állásfoglalást várná tőlük. Nem hallani mást szentbeszédeikből, mint a bűn pusztító hatalmának ostorozását és az attól való óvást, a bűnös nép szörnyű végét Isten haragos orcája előtt és az Úr hívó szavát a megtérésre. S mindezt a legnagyobb konkrétsággal: a mi népiük, édes Hazánk rettenetes bűneit sorolják fel, jajonganak a nép keményszívűsége felett, és könyörögve állanak a magyar Izrael fiai elé, hogy forduljanak az Úrhoz, hiszen egyedül csak Őnála van segítség. Az ellenség üldözései, a nyomorúságok és veszedelmek, melyeket megosztanak híveikkel, mind a nép bűneinek,

³³ Szőnyi, op. cit., 199. l. és Náduvvari, op. cit., 169-172. l.

³⁴ „Visgállya meg azért minden ember a mi egész nemzetünket, visgállya meg egész házanépét, visgállya meg az ő maga szívet, ha tartozik-e öreá békeség; kinek-kinek minémü cselekedeti legyenek tanubizonyás az önnön maga lelke... O! vajha ebben a mi szegény, békeséget óhajtó nemzetünkben, házunk népében, sziveinkben és cselekedetünkben semmi olyatén ne volna, az melly idegenné tenné távol vihetné tőlünk a békeséget; bizonynal nadj jussunk lehetne a békeséghez; nadj reménységünk a csendességhez. De jaj talán ha mi is ma meg kérdeznénk Jehu, békeség-e, aszt felelné minékünk, micsoda az a békeség, holott ennek a magyar nemzetnek gonossági, káromkodási, czéges bűnei felette igen sokak és nagjok, ha az edj Jezabelnek gonossága aszt érdemelhetette, hogy ne legyen békeség; mennyit találhatunk edj egész nemzetben a mellyek távol vethetik tőlünk a békeséget. Nincsen-é testi és lelki paráznság, nincsen-é bálvány imádás, nincsen-é káromkodás? Hit szegés? Hamis esküvés? Nincsenek-é sok varásások, bujás bájosságok? A szeretet majd éppen el aluszik nemzetünk között, a sokak bűnökben való megátalkodás előmegyen akármint kiálcsanak az Isten szolgálái.” Szőnyi, op. cit., 187-189. l.

³⁵ Náduvvari, op. cit., 543-545. l.

³⁶ Például „A Magyar Nemzetért való Könyörgésében”, 47-48. l.

³⁷ Debreczeni Ember Pál, *Sermones*, 264. l., A Sárospataki Könyvtár kéziratára.

³⁸ Debreczeni Ember Pál, *Conciones*, 554. l., A Sárospataki Könyvtár kéziratára.

³⁹ Debreczeni Ember Pál, *Sermones*, 250-251. l.

⁴⁰ U.o., 244. l.

⁴¹ U.o., 247. l.

⁴² Palatzi György, *Az Olasz Liskai Reformata Szent Ecclesiának fundáltatásának, fennállásának historiája 1779*, in: Harsányi István: *Debreczeni Ember Pál eddig ismeretlen kéziratai, Protestáns Szemle*, 1915, 128. l.

gonoszságának következményei.⁴³ Mint Ézsaiás vagy Jeremiás, prófétái szolgálatukban a prédikátorok nem látnak, nem láthatnak más viszonyt, mint az embernek Istenhez vagy még inkább: népünknek Istenhez való viszonyát. Látják, érzik, végigszenvedik, nagyon is véresen, nagyon is odaadóan a nemzet bajait, szegény magyar népük kegyetlen sorsát – létükkel, tetteikkel, a szabadságharc melletti kiállásukkal bizonyítva ezt. De mindezeket a fájdalmakat, a magyar föld gyermekeinek sok hányatottságát átértékelik a magyarság Istenhez való viszonya szempontjából. Feladatuk, hogy a nép élő lelkiismerete, bűnbánata legyenek, s hívják magukkal önvizsgálatra minden kortársukat, az egész országot:

„Vizsgáljuk meg, mecsoda korban vagyunk. Nem mondom, hogy az Isten magunkra hagyott volna tellyességgel; de bizonyára igaz az, hogy régen a földhöz verte koronánkat, színe elől elvetette s el küldötte sok helyekenn áldozatunkat. Igaz az, hogy bé hadta telni kegyetlenséggel törvénytelenéssel ezt a mi földünket Hab. 1., s az igazság el esett az utzakon Esa. 59. Ki adattatunk fegyverre, praedára, pusztulásra, bujdosására... Kérjük, ne hadjon magunknak, mert soha nagyobb árva nincs annál, mint a kit Isten magának hagy, sőt inkább vegye fel igjünket.”⁴⁴

Végso elkeseredés tör ki belőlük, amikor ott állnak fenn a szószéken, mely, mint az Úr Jézus bárkájának tatja a tenger felett, úgy magasodik fel konok magyar fejek, elhagyott falvak, a Tisza lankájának végtelenje és síró asszonyok fölé. És végigtekintenek a templom félhomályából ezen a bűnbe és sötétségbe merült magyar földön:

„Vizsgál meg, ha vagjon-e nagyobb hypokrita föld a miénknél, vel in tota Christianitate, vel in gentibus etiam. En bizony sok vétkek eránt e széles világon nem hihetek edgyet is... Vizsgál meg, ha gyökeresedett-e az Istennek átka régebben, hosszabban s mélyebben földön, nemzetben, in tota Christianitate, mint a miénkben? Edjen sem. Nem tutz 40 esztendőtil fogva igj romló országot mondani. Nem tutz a kinek minden részét a fegyver, a tűz, az ellenség igj emészette volna, mint ezt a két hazát, csak volna szived a megértésre. Nem tutz a ki ennyi helyen az Isten dicsösségétül, tiszteletitül, óltásátul, etc., etc. megfosztatott volna, a kinek minden rendi igj le gyaláztatott volna, a kinek öröksége az idegenekre igj szállot volna.”⁴⁵

Szinte megjelenik előttünk a kép, amint az ellenségtől ostromlott Simontornyán a lövedékek robbanása közben felhangzik a várkaplán ajkáról az ima:

„Te Reád hagjuk mi nagj Ur Isten, mi magunkat, tengermi bus habjaink között viseld mi néküink gondunkat, s mivel Te tudod legjobban a mi jó és hasznos mostani szorultságunkban a Te dicsösségedre s a mi lelkünk javára, ahova hamarább szakadzd el egj felé, reánk nehezdedt jajos dolgainkat. Uram Jesus! Jesus! piros vérednek drága érdemében, Szent Atyád előtt, tedd foganatossá siralmas johászokadásunkat, hogj mindörökké Tégedet áldhassunk, egj hatalmas, közben-járónkat.”⁴⁶

A szabadságharc első korszakában sokakat elkápráztattak az elért kezdeti sikerek, ahogy Túri Sámuel prédikátor beszédében is látjuk⁴⁷, s megjelennek szemeink előtt a feszülő mellel menetelő kaszás és talpas csapatok, akik határtalan lelkesedéssel és végtelen jókedvvel vonulnak, hiszen van már vezérük, győztek az ellenség felett, s a jövő oly sok reménységgel bízta őket, de felmagasodik előttük egy szakállas, öreg férfialak, aki emlékezteti őket az örök magyar betegség dulására, a széthúzásra, az egymást való gyilkolásra:

„Nemzetnek, népnek, maga felekezetit praedálni, fosztani, sákmányolni oly vétkek, melyet Isten hasonló büntetéssel szokott vissza fizetni. Nincs hát a miénknél könnyöriuletebb nemzet az egész keresztyénség között, mert az egymást prédálja, emészti, pusztítja, non tantum qui in eodem regne habitant, sed qui in eodem comitatui, in pago, civitate, in demo. Immo qui religione et sanguinem juncti sunt, mellyeket el kellene távoztatni... Van nemzetünknek oly része, a ki az edjikk vizzel különböz a más részétől, s ugy tartya sok, mintha Indiában laknék. Immo etc.: Bizony csodálatos átka Istennek e nemzetben, hogj sem

⁴³ Kiszakad belőlük a kiáltás: Miért? Mondd, Urunk, miért? És már hallják is a feletetet, ahogy az Örökkévalóságon át érkezik hozzájuk, nekik kiáltaniok kell tovább: mene, mene, tekél, färes! Ezért mondják: „Vizsgáljátok meg, hogj megosztotta Isten sokszor e nemzetet, országot, földünket, népünket, örökségünket s még ma is nem állhatott egytűvé. Cur hoc Deus fecit? Mert meg mért a maga két serpenyü mértékében, egj felöl tette igazságunkat, más felöl bűneinket s hijjánosbnak találta igazságunkat, hogj nem mint illy nagj itéleti nélkül hagjatott volna. Egyfelöl tette könnyörgésünknek, másfelöl káromkodásunknak, egyéb vétkeinket kiáltásit, s könnyebbnak találta könnyörgésünket... Ha azt akarjuk, hogj e földrül is ki ne osszon az Ur bennünket, terheljük meg magunkat jó cselekedetekkel, ircsuk a gonoszt, a sok fertelmességet. Emellett kiálcsunk fel az Istenhez mindennapi keserves kiáltással.” *Nádudvari*, op.cit., 257-258. l.

⁴⁴ U.o., 533. l.

⁴⁵ U.o., 492-493. ld.

⁴⁶ S igj folytatta: „Mind ezeket pedig, hogj Tetöled Szent Atyánk, felejcse el minden mi nemzetcséges és magános vétkeinket a Jesus Christusnak, az Isten Fiának vére tisztított meg minket minden mi bűneinktől, hogj vagj élünk, vagj halunk, se ez éjen, se azután soha örökké ki ne essünk az egj élő Istennek idvezítő drága kegyelméből. Uram Jesus, Jesus, Jesus, amen”. *Várbéli népnek könnyörgése...*

⁴⁷ „Tejjel mézzel folyó Magyarországot bíró, és abban minden jókkal, más erős nemzetek felett büvölködő édes nemzetem, szálly magadban és nézd meg, ha nem te reád illik-e az, az mit Tyrus felöl mond az Umak lelke. Ezech. 28.4-5. A Te bölcseségednek nagj voltával gyűjtöttél magadnak gazdagságot és felfuvalkoddott az Te hived gazdagsága felett, mivel ami helyen megelégedtél, szép házakat építettél, etz. elfeledkedtél az Istenrül szivedben, ezt mondván: az én erőm.” (*Thúri Sámuel, Ecclesiae reform. Tokajensis pastoris contionum miscellaneorum sacrarum. Centuria*, A Sárospataki Könyvtár kéziratára.)

*szent Igéje, sem annyi esztendő alatt való sújtolása, commiseratiot nemzetiünknek nagy részében nem munkálódhatott, hanem még nagyobb el fajúlásra vetemedett.*⁴⁸

Ugyanakkor a prédikátorok hitet tesznek arról is, hogy a magyarok Istene szabadító Isten, akire úgy lehet építeni mint a kősziklára⁴⁹, mert a hit és a reménység a keresztyén élet két alappillére, melyeknek alapja az Isten Jézus Krisztusban megbizonyított szeretete. Ha hitünk által bizonyosak vagyunk Isten szeretetéről, ha tudjuk hogy Rá mint a kősziklára lehet építeni, akkor a földi sors már nem lesz súlyos csapás számunkra, még ha hadakozásról, győzelemről vagy vereségről van is szó, mert nemzetünk sorsát Isten kezébe helyeztük:

„...akármelly felé dőllyenek a dolgok, akár kedvünk szerént, akár kedvetlen, mindenikre azt mondjuk, jól vagyon, mert az Istennek így tette; ne gondollyunk azt, hogy a hadakozások, az ütközetek csak csupa vakszerencsén forogának; edj verebecske egy hajszál fejünkről a mi mennyei Atyánk akarattya nélkül le nem eshetik Mt. 20:29-30. Hát anyi sok embernek veszedelmes ütközetten elesése az Isten nélkül lenne-e?”⁵⁰

Mindent megtenni az ügy érdekében, de ugyanakkor az Isten kezéből venni el az eredményt, bármilyen is az, ez a valóban keresztyén, református magatartás.

Meglepő, ahogy a prédikátorok a magyar népről mint Isten népéről szólnak. Hitüknek és hazafiságuknak ez az összeolvadása valamilyen egészen csodálatos mélységet és erőt ad nekik, döntő bizonyosságot adva arról a gyermeki és szeretetteljes viszonyról, melyben ők az Atya Istennel állottak. Soraik ma is áhítatot és határtalan bizalmat sugároznak, és érzékeltetik azt, hogy milyen közvetlen lehetett igehirdetésük tartalma és mondanivalója a kurucok számára. Lehet-e biztatóbb és nagyszerűbb dolgot mondani egy elkeseredett és nyomorult népnek, mely igazságos ügyéért végső keserőséggel harcol, mint azt, hogy Isten népe vagytok, csak Őbenne bízatok, akkor megsegít! A prédikátorok nem járulhattak többel mint ezzel a szent üzenettel a szabadságharc ügyéhez, – és ezt meg is tették:

„...mi is Isten népe, Isten bárányai vagyunk. Amint Mózes, Jósua, Dávid megharcolták az ő harcát, így mi is az Ur nevében emeltük fel zászlónkat, amelyet már 1703 óta lebegtetünk a magasban, hogy győzelemre vigyük azokat,”⁵¹

éppen azért mert a háború jogos, mert itt életről és halálról van szó, kötelessége minden igaz magyarnak elmenni és küzdeni saját szabadságáért és gyermekei boldogságáért:

„Végezetre ne felejtsük el a mit Joab mondott Abisainak: emberkedjünk a mi nemzetségünkért. Vajha ezt forganá szüntelen mindenek, kik nemzetük körül fegyverbe öltöztetnek! Ha rosszul vigyáznak, ha rosszul harcolnak, nemcsak magoknak, hanem egész nemzetnek, egész hazánknak ártanak. Ugyanis a haza szabadságát az ő fegyvereikben hordozzák, ha nem emberkednek, ha nem győzedelmeskednek, oda vészen szabadsága, öröksége, élete, nemcsak a hadakozásoknak, hanem az otthon maradtaknak is, hodgy még az asszonyok meg a gyermekek is prédára mennyenek, 2. Cron. 7:8.”⁵²

3. A kuruc prédikátorok a magyar szabadságért⁵³

A nagy történelmi eseményekben, népek feltűnésében és eltűnésében, királyok és birodalmak dicsőségében és bukásában, a prédikátorok Isten titokzatos és csodálatos munkáját látták, és az Ő vezetését érezték. Ez a tudat azonban nem mentette fel őket attól, hogy állást ne foglaljanak forrongó és lázas koroknak a konkrét politikai kérdéseiben. Az égető közösségi problémáknak ezt a kikerülését nem teheték meg, hiszen egész lelkiállagukkal és igehirdetésükkel az Ótestamentumban gyökereztek, amely arra tanította őket, hogy a próféták, akik Isten

⁴⁸ Nádudvari, op. cit., 590-591. l.

⁴⁹ Lásd, például, Thúri, op.cit., 165. l.

⁵⁰ Szőnyi, op. cit., 135. l.

⁵¹ Nádudvari, op. cit., 77. l.

⁵² Szőnyi, op. cit., 133. l. – Thúri Sámuel hasonlóan utalt a felkelésre mint amelyet Isten nevében tettek a kurucok, s buzdított a benne való részvételre. (Thúri, op.cit., 292. l.)

⁵³ Nem foglalkozom itt a prédikátorok tábori papként való szolgálatával, amely a szabadságharcra való együttérzésüknek és abban való részvételüknek egyik legfontosabb bizonyítéka, mert ezt a témát részletesen feldolgozta tanulmányában: Esze Tamás: *Táborigények II. Rákóczi Ferenc hadseregében, Egház-történet*, 1943. évf. 44. és kk. lapok. Ebben a jegyzetben szeretném azonban közölni, Esze Tamás után és felekezetünként, a táborigények névsorát:

Református prédikátorok: Abonyi Mihály, Albisi Miklós, Almási Benjamin, Almási István, Barocc Mihály, Bányai István, Belényesi János, Bessenyei János, Bihari István, Bökény Lőrinc, Debreczeni István, Deák István, Diószegi Dániel, Diószegi István, Fogarasi Márton, Gazdag József, Inczédi István, Izsáki János, Kecskeméti István, Kereszturi Mihály, Musnai Sámuel, Nádudvari Mihály, Némethi P. János, Patai János, Pataki István, Sándorházi Pál, Siklósi Márton, Solymosi Péter, Szakmári János, Szathmári Mihály, Szathmári R. István, Szikszai János, Szilágyi Pál, Szoboszlai Gáspár, Szölösi Mihály, Tarpai Mihály, Tasnádi István, Tunyogi János, Thuri Sámuel, Vecsei István, Vecsei Mihály, Zágonyi Boldizsár, Zágonyi Mihály, Zilahi György, Zoványi P. György.

Valószínűleg oláh református prédikátorok: Pap Ábrahám, Pap Mihály.

Evangelikus prédikátorok: Ács Mihály, Augustini György, Gerhardt György, Hegyfalusi György, Lavius Mihály.

közvetlen üzenetének hirdetői voltak, mindig határozottan állást foglaltak Izrael népének aktuális problémáival szemben. Ámosban, Ézsaiásban, Jeremiásban hatalmas erővel élt a néppel való közösség tudata, s az ő próféciájuk ostorozta elsősorban a közösségi bűnöket. Ugyanakkor a prédikátorok református keresztyének voltak, a XVI. század egyenes örökösei, akik hittek Kálvin Jánosnak a Szentírás alapuló közösségi etikájában és abban, hogy éppen kálvinista voltukat tagadnák meg, ha nem néznének szembe népük létének nagy kérdéseivel és az azt fenyegető veszedelemmel.

Ők szembenéztek és döntöttek: a nép, – a felkelés, – a Habsburgok fenyegető politikája elleni szabadságharc, és II. Rákóczi Ferenc mellett döntöttek. Voltak akik vakmerő tettekkel, fegyverrel, táborigyelmeződéssel, vagy gyülekezeti munkával szolgáltak. Voltak, akik szenvedéssel, meneküléssel, vagy megrendítő élményekkel és megrázkódtatásokkal rótták le adójukat a nemzet nagy ügyének. És voltak, akik meghaltak a magyar népért. Nem sok adat maradt róluk, de ezekből is hazaszeretettüknek és áldozatkészségüknek minket is megszégyenítő képe bontakozik ki előttünk. Debreczeni Vas István táborigyelmeződésként a gáborjáni csatában esett el, míg a tudós Harsányi Ábrahámot 14 lelképásztor társával együtt családotól a rácok koncolták fel Baranyában, akik meggyilkolták Zentelki István tulkai prédikátort, akárcsak a szalontait is. Az abrudbányai lelkész szintén feleségestől ölték meg, míg Körömdi György mezőkövesdi prédikátor „irtóztató halállal” fejezte be életét az ellenség kezei között.⁵⁴

A szabadságharcban való részvételükre vonatkozólag tudjuk, hogy már az első kuruc támadások idején a talpasok élére álltak⁵⁵, hiszen „az említett fegyveres mozgalom szoros összeköttetésben volt a magyar protestáns és különösen református nép vallási és egyházi nyugalmanak s szabadságának sorsával is” – Debrecen városának egykorú jegyzőkönyve szerint.⁵⁶ De nemcsak hitük védelme és az ahhoz való ragaszkodás vitte bele a prédikátorokat a felkelésben való részvételbe, hanem izzó hazaszeretettük és a néppel való közösségük is. Hallgassuk meg Polgári Gáspár buzdítását a hazaszerető vitézeknek az erényeiről 1706-ból:

„A vitéz ember oly doktor, ki nem fűből-fűből, nem Angelica olajból csinált orvosságot, hanem magából, halálos ágyban szünylődő hazája gyógyítására. Annak fegyverbe öltözött teste oly köszikla, mely a maga sebeinek repedéseibe rejti bé ezt a közönséges edesanyát, úgy oltalmazza. Annak vére oly enyv, mely nemzetének elsenyvedett s széjjelszakadozott tagjait ujabbán Isten után egybe forrasztja. Az igazi vitéz ember oly hazaszerető, ki a mások békeségeért, özvegyeknek és árváknak megmaradásokért magát áldozza fel, s vérének kifolyó cseppjeiből csinál harmatot ez életben megmaradóknak virágoztatásokra, úgyhogy méltó mindenennek életéért imádkozni dicséretnek koronáját fejébe tenni.”⁵⁷

Ebből a hazaszeretettől fakadt, hogy néha vakmerő küldetéseket is vállaltak ezek a prédikátorok. Így Turi Sámuel még a szabadságharc kezdetén, Munkácsnál, a várból vitt híreket Rákóczinak Montecuccoli ezredéről, amint a fejedelem emlékirataiban olvashatjuk.⁵⁸ Vagy Munkácsi Dávid, aki a fejedelem szolgálatában állt, azért folyamodott, hogy miután „mindenéből kipredáltatott... előbbeni papi tisztit, melyet Nagyságodhoz való szeretetiért le tett vala, continuálhassa.”⁵⁹ Ide kell végül sorolnunk – megmutatva az egyetemes protestáns egyházi ellenállás szerepét a nemzet szabadságharcának szempontjából – Krmann Dániel evangélikus püspök küldetését is, aki Podhorszki Samuval együtt ment, Lengyel- és Oroszországon keresztül, a természettel és háborús nehézségekkel küzdve, a magyarhoni evangélikus egyház nevében XII. Károly svéd király támogatását kérni a felkelők számára.⁶⁰

A kuruckori ígérdeklődésükre és a harcok folyamán átélt szenvedéseire vonatkozólag sokkal több adat áll a rendelkezésünkre, mint a szabadságharcban való tényleges részvételükkel kapcsolatban. Kis-Komáromi István döbbenetes színekkel festi le meghurcoltatását és mártírságát Rákóczi Ferenchez beadott kérvényében, melyben valamiféle kielégítésért folyamodik a fejedelemhez még a felkelés előtt elviselt szenvedései és sérelmei miatt.⁶¹ Egy 1706-ból fennmaradt folyamodvány pedig, amelyet az előzőleg Nagyvárad körül munkálkodó, de az ellenség miatt lakóhelyükről elűzött és elbujdosott prédikátorok intéztek Rákóczizhoz, leírja szomorú helyzetüket segítségért kérve:

„Mi Várad környül Bihar vármegyébe lévő helységeknek prédikátorai az ellenségnek két esztendőktül fogván való kegyetlensége és pusztítottása miatt ecclesiankbul s házainkbul egész cselédestül nem csak küüzettettünk, hanem minden javainktól is meg fosztattunk, hogy immár tehyességgel magunk s házunk népe táplálására is ez isteni szeretttül meg üresedett időben elégtelenek vagyunk. Minek okáért nagy alázatossan folyamodunk a Nagyságod fejedelem szokott kegyelmes gratiájához, méltóztassék Nagyságod illy szomorú állapotunkban kegyelmesen reánk tekinteni és bennünket consolalni hozzánk való gratiájának közlésével. Melly Nagyságod ez iránt hozzánk Christus szegény bujdosó szolgálóhoz való kegyelmes

⁵⁴ Református prédikátorok folyamodványai II. Rákóczi Ferenchez, közli: Esze Tamás, Budapest, 1951, 1. I. (a továbbiakban Református prédikátorok folyamodványai ...)

⁵⁵ Református prédikátorok folyamodványai ..., 2. I.

⁵⁶ Napló II. Rákóczi Ferenc magyar nemzeti szabadságharcainak idejéből Debrecen városának jegyzőkönyve szerint, egy kis elő- és utószóval. Közli: id. Révész Imre, Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1872, 421. I.

⁵⁷ Polgári Gáspár: Mérges golyóbis magyarában magyar vitéz meggyászolásra méltó mérges káromkodása. 1706. Budapest, 1938, 4. I.

⁵⁸ II. Rákóczi Ferenc emlékiratai, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951, 39. I.

⁵⁹ Esze Tamás: Jeltelen sírok. Csikesz Emlékkönyv, 7. I. (a továbbiakban: Jeltelen sírok ...)

⁶⁰ Krmann Dániel superintendens 1708–1709-i oroszországi útjának leírása. Közli: Mencsik Ferdinánd és Kluch János. Monumenta Hungarica, XXXIII. évf., 433. I.

⁶¹ Jeltelen sírok ... 6. I.

gratijáért az Isten, ki az ígéretek tette, Nagyságodnak bőséges áldást ad és mi is valamint eddig, úgy ezután is a Nagyságod életéért s boldog elő meneteliért, míg Istennek tetszik, hogy munkáját e bűnös nemzetben ö Felségének munkálkodgyuk, Istenünknek nagy buzgósággal esedezünk: hisszük is, hogy Istenünk meg is halgat.”⁶²

Nem csoda tehát, ha így jajdul fel imádságában a nép a németektől, rácoktól és más ellenségeitől szorongatva: „Vallyon a kerek ég alatt cselekedte-é valamely nemzet, megesküött ellenségivel, a mit a mi édes testünkön, vérünkön, minden bérlett vitézeivel edgyütt, a mi szemünk láttára, elkövetett?”⁶³

A lelkipásztoroknak azonban nemcsak a németektől kellett félniük. Amint az minden háborús időben történni szokott, a katonák sokszor nem ismertek semmiféle tiszteletet, és elfelejtették minden emberségüket. A kuruc sereg különben sem volt egy rendezett armada, amelyben szigorú fegyelem uralkodott volna, és a laza szervezet több teret adott a túlkapásokra és fosztogatásokra. Hasonló esetekről bizony sok tanúság maradt ránk. Így Vasvári István nagymuzsai prédikátor 1705-ben Várad István hadnagy megbüntetését kéri Rákóczi Ferencről, mert az rút káromkodásokkal házára tört⁶⁴, míg Várad József panasza 1707-ből való, akitől „nemzetes vitézle Soós János uram” három paripáját, fegyvereit s összes egyéb javait elvette, s szintén mocskos szavakkal illette.⁶⁵ Míndezen és még sok más panasz is, bizonyítékai Polgári Gáspárnak a talpasok istenkáromló beszéde elleni való szent „haragja” jogosultságának.

4. A prédikátorok ígéhirdetésének szociális tartalma

Kétségtelennek látszik ma, hogy az a talaj, amelyben a Rákóczi kori prédikátorok szociális ígéhirdetése gyökeredzett, a XVII. századi puritanizmus volt, hiszen alig egy-két emberöltő választotta el őket a magyar puritánusok nemzedékétől. A társadalmi problémák kiemelkedő fontossága általában tagadhatatlan a puritán ígéhirdetésben és lelkipásztori munkában, s ezt Mályusz Elemér történelmi alapossággal kimutatta: „Tolnai Dali és társai külső, patrónusi támaszok helyett, a hívek, a jobbágyok, a barokk által emberszámba sem vett, kigúnyolt megvetett réteg belső meggyőződésére, lelkiismereti szabadságára akarták a gyülekezetet alapítani és ezek függetlenségének biztosítását nem a hatalomtól várták. A magyar puritánusok, belülről és alulról kezdve az építés munkáját, a népnevelésre, a jobbágyság erkölcsi és értelmi színvonalának emelésére törekedtek.”⁶⁶

A prédikátorok, mint emberek, különleges hajlamokkal, érdeklődéssel születtek, és különböző karizmákkal voltak megáldva. Így természetes, hogy az egyiknél jobban előtérbe kerülnek a társadalmi élet kérdései mint egy másiknál, ugyanúgy mint az Ószövetségi prófétáknál. A ránk maradt kötetek közül a Thuri Sámuelé szolgált legfőképpen anyagot a Rákóczi kor szociális ígéhirdetését tanulmányozóknak, míg Nádudvarié, Szőnyié vagy Debreczeni Ember Pálé kevésbé. Két témakört lehet ebben a vonatkozásban kiemelni: az egyik a gazdagok, a jólétben henylők ellen szóló megnyilatkozások, a másik a felelősségről való kálvinista tétel hangsúlyozása.

Társadalomról szóló tanításuk teljesen bibliai. Tudják, hogy az embereknek különböző képességek adtak, különböző kötelességeket szabott eléjük az Isten „elválasztásának örök tanácsában”. De világosan kiérződik szavaikból, hogy ez a különbség, éppen azért mert isteni eredetű, csak a szolgálatra vonatkozik, semmiképpen sem alapja a világi megkülönböztetéseknek (melyek oly fontosak voltak a rendi társadalomban), egyedüli célja tehát ennek sem lehet más, mint Isten dicsősége:

„Két kemény büntetés alá rekeszti Isten az embert... Ha nézzük az elsőt, a verítéket és fáradságot, vannak igen sokan olyan emberek, kiknek erősebb, izmosabb, vastagabb, dologhoz termetebb tagjai vannak, ezt adta Isten neki, hogj a mezőt földet, variis viis ac modis munkálódgyék, mint Kain. Vannak olyak kik elmével szolgálhatnak hasznosabban, mint testekkel, azoknak az Isten nem adta ismét hodj kaszával, kapával, sarlóval keressék kenyereket, hanem elméjükkel fárasszák magokat, úgy szolgállyanak... Söt vadgynak olyanok, a kiknek szent munkára fordította Isten eszt az átkot, hodj ha veritékkel,

⁶² református prédikátorok folyamodványai... 6. l. — Zombori János szokolyai prédikátor, akit a rácok két ízben is kiraboltak és elűztek, szintén segítségért folyamodik Rákóczihoz, és Debreczeni János, a debreceni egyházmegye esperese valamint Érsekújvári Zsigmond prédikátor, akik otthonukból kiüldözve a szentimihályi parókia nyomorognak, élelemért és tüzelőért esedeznek. (U.o. 7. és 9. l.)

⁶³ Várbeli népnek a könyörgése...

⁶⁴ „Kegyelmes Uram! Alázatos instanciámmal Nagyságodat, mint jóknak kegyes fautorát, Istennek dicsőségének és szent törvényének Isten után erős oltalmazóját kénszeríttem meg keresnem s találnom. Ugyan is: Méltóságos Uram, hogy rövid legyek, Sole presente, 16. sagitary gradum nigra nocte egeket s a szent angyalokat irtóztató, földet dögleltető rút káromkodással nemes Pataki György kapitány uram ö kegyelme fő hadnagya, Várad István, ide a parochiára Isten s Nagyságod edictuma ellen irumpála, melly káromkodást nagyob igasságnak és világosságnak okáért, non sine horrere ac timere conscientiae cum rubere faciei, a mint volt, úgy irunk fel. Bé akarván jöni a kapura, mellyet az ablak alatt is sokszor iterált, így szöll: Nyisd meg, tüzes lánczos mennykő teremtette pápistás lelkü papja, ha pap vagy is. Iteratis iam dietis, hocque addite saepius:... az anyád lelkét, úgy bé lövök az ablakon, ugyan meg tersedül, mellyet ugyan meg is tselekedet volna, ha a másik katona, melly véle volt, engedte volna. Ezért a méltatlan és törvénytelen tselekedetért s nagy káromkodásért kell, Kegyelmes Uram, Nagyságodat meg keresnem. Alázatosan, de bizodalmason kérem azért Kegyelmes Uram Nagyságodat, ezt és ehhez hasonló káromkodókat, mint az igazságnak őrzője, ha itt és a következő életben boldogulni akarunk, Nagyságod törvényesen vindicálja.” Református prédikátorok folyamodványai ... 5. l.

⁶⁵ Extractus Instancziárus., Az 50-es évek elején Esze Tamás kéziratgyűjteményében volt található.

⁶⁶ Mályusz, op. cit. I. kötet, 55. l.

*fáradossággal eszik is kenyereket, mindazáltal szent légyen az ő munkájok, verítézik és fáradozások, minémü volt a prófétáké, evangelistáké, apostoloké, s ma is az evangéliumokból élő szolgáké.*⁶⁷

Ha valaki rangbeli és társadalmi megkülönböztetéseket tesz, ezzel csak a bűnt szolgálhatja. A különféle bűnök az alapjai annak, hogy egyik ember hivalkodhat és bővülködhet a másikkal szemben. A prédikátorok híveiket való feddésében hangjuk teljesen az Ige szavaihoz simul, Jézus szent szenvedélyével ostorozva, ahogyan Ő szól Izrael nagyjai és a gazdagok ellen, akik nem juthatnak be a mennyek országába.⁶⁸ A szegények nyúzása, az ő kárukon való bővülködés, nyomorúságukból eredő jólét: ezek a formái, megnyilvánulásai a tulajdonképpeni alapvető bűnnek, a pénz szerelmének. Ez tesz tönkre egyeseket, népeket, országokat – hirdetik Pálnak az 1. Timotheushoz írott levelére (6:10) hivatkozva. De nemcsak a pénz csábításai viszik a rossz útra az embert, hanem a lustaság, a restség és a dolgozni-nem-akarás is. Pedig dolgozni kell: „dolgozni, mint a szent Embernek, kinek-kinek az neki adatott kegyelem, hivatal (mint szántó földje) szerint.” A kálvinista kötelességtudat szigorú elhivatottságérzése jelenik itt meg, együtt a munka bibliai megbecsülésének tanával. Kifejezetten prófétáknak a hatalmasok előtt való megalázkodás, a gazdagoknak való hízélgés ellen, és féltő szeretettel intik híveiket, hogy ne keressék mindenáron a nagyok kegyét ebben a világban az isteni parancsolatok igazsága ellenére.⁶⁹ Isten áldása a forrása minden jólétnek és gazdaságnak⁷⁰, s újra és újra felhangzik szavuk a szegények kizsákmányolása és a csalárd úton való meggazdagodás ellen: „Nem csuda ha sok hatalmasoknak, csalárd kereskedőknek, tolvajoknak, fősvényeknek, mások bérét el vonóknak, hamis ajándék uton gazdagulóknak, jószágok maradékokban is meg nem áldatik, mert nem Isten, hanem a gonosz lelki ismeret neveli jószágokat.”⁷¹ Ezek a bűnök maguk után vonják Isten súlyos büntetését: „Az Istennek áldásaival bővülködő országok és republicák kevélységekéért és részegeskedésekéért szomorú és hertelen veszedelemmel elvesznek.”⁷²

A világi felsőséggel szembeni állásfoglalásuk egyszerű és világos. Határozottan követik a reformátori vonalat, feltétlenül elismerve a világi felsőség hatalmát, tekintélyét, Istentől rendelt és szükséges voltát, mint ahogy Pál apostol kifejezi ezt minden keresztyének számára a Rómaiakhoz írott levél 13. fejezetében. Sőt, odáig mennek a prédikátorok, hogy az Isten akarata szerinti felsőségnek, uraságoknak, adó- és dézsaszadedési jogát is elismerik. A rendi társadalommal szemben tehát azt az álláspontot foglalják el, hogy a földesúri rendszer „az közönséges társaság törvényét” képviseli, a kegyelmi ajándékok különbözőségére visszavezetett szemléletből:

„Az Istentől rendeltetett felső hatalmasságnak, akár császár, király és földes ur legyen az, régi és igaz jussa, nemcsak az, hogy azoktól a kiket Isten az Ő birodalmok alá vetett, tisztességet, engedelmisséget, hanem mind ezek felett mind adót, mind penig az ő földöknek termésből valami részt és dézsmát vegyenek... A lakosok is ezt azon méltóságoknak meg adgyák; ugyanis erre kötelezi a lakosokat, mind a természetnek, mind az közönséges társaságnak, mind penig az Istennek törvénye.”⁷³

De ennek a felsőségnek tudatában kell lennie, hogy hatalma Istentől van, és ha az Úr úgy akarja, az egy fuvallatra összeomlik. Ha egy birodalom, egy felsőség elhagyja az Istent, s az isteni parancsokkal, az Ige tanításával és a keresztyéni életrenddel szembehelyezkedik, akkor végső romlás lesz a sorsa: „A törvénytelen nyomorgató nagy méltóságok királyok, császárok és minden monarchok és magistratusok, minden bizonnal minden bizodalmokat elvesztik, az mikor... sem vélnék.”⁷⁴ Azt pedig, hogy a világban a politikai hatalom kinek a kezében van, azt az egyháznak és szolgáinak kell eldönteni, mert övék „az ítéletnek lelke”, és „meg kell nekik ítélni és különböztetni az jót az hitványtul.”⁷⁵ Világos tehát, hogy itt van a teológiai alapja a prédikátorok kurucságának, akik az „ítéletnek lelkével” felismerték, hogy a királyi hatalom, a Habsburg uralkodó ház politikája nem Istentől való, sőt a nyomorgatással, az elnyomással, a nép kizsákmányolásával a legistentelenebb dolgokat cselekszi, s így az ellene való felkelés nem az Ige parancsának megszegése, hanem kötelesség. Ezért lengették a prédikátorok mindenütt Rákóczi zászlaját, a seregek előtt menve, de mindig Isten Igéjéhez igazodva.

⁶⁷ *Nádudvari*, op. cit., 406-407. l.

⁶⁸ Például Thúri, op.cit., 217. l.

⁶⁹ *Nádudvari*, op. cit., 148. l.

⁷⁰ Thúri, op.cit., 244-245. l.

⁷¹ U.o.

⁷² U.o. 210. l.

⁷³ *Szőnyi*, op. cit., 108. l.

⁷⁴ Thúri, op.cit. 151. l.

⁷⁵ U.o., 254. és kk. l. — 1704. újévi prédikációjában - Ézs. 28:6 - Thúri azt hirdette, hogy „csak azoknak leszen boldogságok, vigasságok, új esztendeje mind az ecclesiában, mind a politikában, kiknek az Úr Jesus Christus igazgatójok és oltalmok.”

Reformed Preachers during the Independence War of Ferenc Rákóczi

1703 — 1711

A Study Based on 18th Century Manuscripts Containing Their Sermons

[The essay was written in the summer of 1953 when its author was in the last year of his studies at the Reformed Theological Academy in Budapest. With it, presented under the motto “God’s People,” he won the first prize of the nation-wide competition in Hungarian church history. The study was published for the first time by Mikes International on August 6, 2005. Only a substantial review of it appeared in the January 1997 issue of the Theological Review (Theologiai Szemle). — Ed. Mikes International]

The Independence War led by the Prince Ferenc Rákóczi in the beginning of the eighteenth century started a series of uprisings and revolutions of the Hungarian people against foreign domination, — first against the Hapsburgs in 1703 and in 1848, after against the Soviet power and Communist rule in 1956.

The main reason for the uprising against the Hapsburgs in 1703 was their merciless persecution of Hungarian Protestants, first of all of those belonging to the Reformed confession, since the victory over the Turks in 1686. The Hapsburg emperor Leopold, and his chancellor, the archbishop Kolonits, ruthlessly applied the principle of Catholic restoration, following the Council of Trent, *cuius regio, eius religio*. In fact, in the seventeenth century a considerable number of Hungarian aristocrats, especially the greatest landowners who earlier embraced Protestantism, returned to Roman Catholicism because the political influence of the Austrian Empire became stronger with the retreat of the Turks, and in this way they hoped to keep their land holdings and social status. Therefore, for the Viennese court the application of this principle seemed to secure the victory of the Catholic faith and the destruction of the Reformed confession which was sometimes called “the Hungarian religion,” because the great majority of the peasants and of the urban population still belonged to the Protestant churches. In consequence, the defense of the religion and the defense of the nation were intertwined in the mind of the soldiers and the lower- and middle ranks of the officers.

Although Rákóczi himself was a faithful member of the Catholic Church and most of its generals and other high ranking officials also belonged to Roman Catholicism, nine out of ten of the rank-and-file soldiers and petty officers of the *kuruc* army (as the revolutionaries were called) were members of the persecuted Reformed confession. Rákóczi – next to being the Prince of Transylvania, was also elected, during the Independence War, Prince of Hungary under Hapsburg rule – knew very well that the success of the War depended on the courage of his combatants and the dedication to the aims of the uprising of the numerous lower officers. Therefore, he was keen to give all the guarantees to his army that he – in truth, a uniquely tolerant person in an infinitely intolerant age – really wanted to establish the so much desired religious freedom in the territories under his rule.

The study describes the religious situation during the Independence War in general, and Rákóczi’s policies as well as the intentions and decisions of the various sessions of the National Assembly, in particular. Each unit of the *kuruc* army had to be accompanied by a Protestant minister or a Catholic priest, according to the religious affiliation of the majority of the soldiers in the unit, and the commanding officers were in charge to recruit such persons for their men. In the prevailing situation, such efforts encountered enormous difficulties, but it was important that most of the Catholic generals accepted the new rules and did their best to satisfy the requests made by the rank-and-file. A long list of Reformed preachers (and some of their Lutheran colleagues) serving in the *kuruc* army is given – among them one of the ancestors of the author – and their, sometimes perilous situation is evidenced.

It is most impressing how much the preachers, the ecclesiastical authorities, and the soldiers as much as the civilian population trusted their beloved Prince, how they addressed to him requests for protection, for encouragement and consolation, or for the restitution of their stolen or damaged properties, even giving him advice on how he should protect himself against some traitors who served the cause of the Emperor (called, in contradistinction to the *kuruc*, “labanc”).

However, the main theme of the study is the way how the Reformed preachers addressed, in those horribly difficult times, the faithful in their parishes or in the military camps, how did they interpret the events of such long years of war carrying all usual devastation, misery and sorrow with them, but also how they all hoped for a better future for their nation and for their churches. The hand-written volumes of their sermons bear witness to contemporary events of religious feud and fraternal love, and, above all, to the Reformed preachers’ unshakable faith in God, His Grace, and in our Lord Jesus Christ.

Almost in unison they repeat over and over again the principal message they had to transmit to their people — in accordance, as they believed, with God’s intention — that the bad times have fallen on the Hungarian people because of their

disobedience to the divine will, because of their bad behavior, their swearing, drinking, and, most importantly, because they abandoned the faith in the omnipotent God who sent His Son into this world to save us. As in the Hungarian Reformed tradition the Old Testament played a considerable role, they addressed their nation as the “Hungarian Israel,” like the great prophets of the Old Testament, Isaiah or Jeremiah, spoke to the Jewish people. Their own attitude, their sermons for all occasions, was eminently prophetic.

Their sermons, with a few exceptions, evidence that they whole-heartedly supported the War of Independence, the cause of the nation taken up by greatest Hungarian of their age, Ferenc Rákóczi. How would they not stand for national independence, those preachers many of whose predecessors paid with their life, during decades, for their Reformed faith, taken, as they were, by the Emperor’s troops into slavery on the galleys? How would they not support any effort expected to reinstate in the country the liberty of all religions, the free exercise of worship according to each of the Christian confessions?

They knew, however, that only God can give for the army of Rákóczi the victory, only God can gracefully grant the Hungarian Protestants a new lease on life in liberty if, and only if, every Hungarian returns to His Lord, becomes again a good Christian who proves with his life his faith and his convictions. If not, and in their condemnation of unfaithfulness and sins they are, again, much like the Old Testament’s prophets, there is no way out of a horrendous, difficult situation; the enemy will win, the churches will anew be emptied because of the fear of reprisals, the persecutions of the Reformed believers and, first among them, of their pastors, will reduce more and more the number of those who belong to “God’s people.” They did not doubt that the God of love is as well the God of revenge...

Rákóczi’s War of Independence was lost and a peace treaty was signed in 1711. The Prince left the country forever, and finished his life in exile in Turkey. However, the situation of the Hungarian Protestant churches gradually improved in the course of the century, perhaps also as a result of the fierce fight of the *kuruc* army and the spiritual resistance of the future generation of preachers and the faithful. But the messages transmitted to us by the hand-written volumes of sermons of the Reformed ministers living during the War of Independence, did not loose at all their prophetic strength and their importance for us who live in the twenty-first century — they withstood time because they reflect the truth.

HEGEDŰS, Loránt :

Újkantiánus és értékteológia

[E tanulmány eredetileg a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó gondozásában jelent meg Budapesten, 1996-ban. Az angol fordítás adatai: Societas Philosophia Classica, Szeged-Budapest, 1998. Úgy a magyar eredeti, mint az angol fordítás megjelent elektronikusan a Mikes International gondozásában 2005. augusztus 25-én. Az alábbiakban a mű *Bevezetését* adjuk magyarul, valamint rövid összefoglalót angolul és németül. — *Mikes International Szerk.*]

E tanulmányban a magyar református teológiatörténetnek azt a korszakát tárgyaljuk, amelynek eszmei gyökerei — az előtörténet során — a liberális teológia gondolatvilágáig érnek le, amelyben az újkantiánus teológiai irányt követve az értékteológia válik szellem-, egyház- és üdvtörténeti meghatározó erővé, és amelynek befejező szakaszában az újreformátori Ige-teológia hajnalhasadása következik be.

A Kant, Schleiermacher és Hegel szellemi örökségét sajátos teológiai gondolkodásmóddá egyesítő teológiai liberalizmus fogadja magába először a hittudomány területén azokat a kanti hatásokat, amelyek az újkantiánizmusban új életerővel támadtak fel, és alapvető jelentőségűvé lettek az újkantiánus és értékteológia számára.

Az abszolút idealizmus (Schelling, Hegel) túlhajtásai és a belőle is eredő materializmus (Marx, Lassalle) előnyomulása a német és az európai gondolkodásban a 19. század közepén válságot és erjedést indítottak meg. A kor politikai, gazdasági és társadalmi problémái közepette a filozófia elvesztette ugyan irányító szerepét, de nagy megrendüléseken és új fordulatokon át élénk mozgásba lendült. A spekuláció rendszerei sorra megbuktak, és a romokon át teljes erejével tört célja felé az új világnézet: a természettudományos materializmus. Hegel filozófiája, a porosz kormányzat támogatásával, látszólag továbbra is az első helyen állt a bölcséleti rendszerek között, de a vezér halála után éppen vallásos világnézeti kétértelmősége miatt tört szét. Egyik oldalról a teológusok és a teológiailag érdekelt gondolkodók igyekeztek mind plasztikusabban kidolgozni a rendszer keresztyén jellemzőit, és mind több követőre találva — természetesen a modern tudomány hatása alatt — megváltoztatták annak belső szerkezetét (Rosenkranz, Erdmann). A másik oldalon magát a dialektikus módszert tették abszolúttá, a szellemből elvették a transzcendens mozzanatot, az eszmét hiánytalanul immanenssé alakították az egyre erőteljesebben természettudományos séma szerint elgondolt világban, és így a személyes istengondolatnak és a személyi halhatatlanságnak a tagadásáig jutottak el (Feuerbach).

Midőn Marx a gazdasági élet törvényszerűségeit meglátva a gazdasági tényezők történelemformáló jelentőségét felmutatta, a szociális ellentétekre irányítva a figyelmet, ezt az elméletet a munkásosztály fegyverévé kovácsolta. De a szociális társadalmi forradalomig még nagyon hosszú volt az út. Így egyelőre elméleti úton kapott szabad vágányt a felvilágosodás és a hegelianizmus radikális szintéziséből eredő, természettudományos radikalizmust valló teoretikus materializmus (Czolbe, Vogt, Moleschott, Büchner). Dialektikát mellőző, vulgáris, szimplifikáló módszerük ellenhatást váltott ki a német idealizmus továbbvívőinél éppen úgy, mint azoknál, akik tudományos okokból tiltakoztak minden spekulatív filozófia ellen, szükségét érezve a kanti kritikai transzcendentalizmus felújításának. Szerintük filozófiai eszközökként a göröcsövek és preparátumok nem használhatók mindaddig, amíg az ismeretelméleti alapokat nem tisztázzuk, mert a tény és a törvény között még van egy hatalmas harmadik: az emberi agy, amely mindkettőnek hordozója.

Kuno Fischer nagy hatást kiváltó Kant-előadása adja az első indítást ennek az iránynak (1860), Eduard Zeller heidelbergi székfoglalója (1862), majd O. Liebmann: *Kant és epigonjai* című műve következnek (1865) ezután. Utóbb Helmholtz bizonyítja a szigorú természettudomány rokonszenvét Kant észkritikája iránt. De már öelöttük visszanyúlnak Kanthoz az idealizmusnak azok a képviselői, akik érzik szellemi irányzatuk válságát és megújításának a szükségességét. Kanttól ered az idealista filozófia: talán gondolatainak jobb és hívebb alkalmazása segíthet úrrá lenni a filozófiai zűrzavaron. Már Fries és Schleiermacher — ami az egzakt tudományban való jártasságukat illeti — közel állottak a kanti ismeretelmülethez. A késői idealizmusban pedig Immanuel Hermann Fichte újra ismeretelméleti önértelmezéssel indult el. Herbart minden spekulációval és romantikával szemben *egzakt filozófiát* akar. Beneke Kanthoz kapcsolódva a spekulatív filozófia ellen harcolva a tapasztalásból indul ki: teisztikus vallásfilozófiáját az érzelmi élményre alapítja. Kant ismeretelméletének kritikai idealisztikus magjára utal Schopenhauer rendszere: a transzcendentális idealizmust használja fel arra, hogy a természeti és történeti világot látszat- és álmoként megfossza hatalmától.

Ez a világ azonban egyre sürgetőbben és hatalmasabban jelentkezik problémáival és erőivel. Megújul a pozitivizmus, hogy Franciaországból (Comte) és Angliából (Mill, Spencer, Buckle) átsapjon Németországba, és a szellemtudományokat mindenütt pszichológiailag, biológiailag és szociológiailag feloldja. Haeckel egy tudós társaság előtt nagy taps közben jelenti ki, hogy ha van Isten, a tudomány álláspontja szerint gáztestű gerinces állatnak kell lennie.

És megújul az újkantiánizmus is: harcol a pozitivizmussal minden dogmatikus metafizika ellen, de megőrzi szigorú ismeretelméleti értelmezésben a szellem normatív-teremtő értelmének jogait. Kanthoz hű marad nemcsak a dogmatizmus, hanem az empirizmus kritikájában is. Az új képviselők a marburgi Hermann Cohen és Paul Natorp. Mellettük állnak: Stadler, Buchenau, Kinkel, Cassirer, Vorländer, Görland és mások. Elsősorban etikai-vallási szempontból volt gyümölcsöző ez a tovább fejlődő újkantiánizmus. Természettudományos módszerhez kötöttsége miatt viszont minden igazi transzcendenciával, az élő hit történetiségével szemben vak maradt.

Éppen ezeken a pontokon vezetett tovább a kritikai filozófia másik ága. Wilhelm Windelband és Heinrich Rickert a szellemtudományokat kiszabadították a természettudományi módszer igézetéből. Másrészt Lotze érték- és érvényességi fenomenológiájára való utalással kialakították filozófiai magyarázatukat a maradandó értékről, amelyek a korok változó érdekei fölött egy magasabb szellemi valóságban helyezkednek el. És ily módon alkották meg az értékfilozófiát.

Ez a nagy vonalaiban felvázolt újkantiánus szellemi irányzat nemcsak a filozófiában, hanem a teológiában is érvényesült. A mi feladatunk az újkantiánus és a belőle sarjadó, de tőle el nem választható értékteológia külföldi gyökereinek és magyar eredményeinek felmutatása. Az újkantiánizmus a magyar református teológiában három emberöltőn át kísérhető figyelemmel, ez a három időszak adja annak előtörténetét, történetét és befejező korszakát.

Neo-Kantian and Value Theology¹

[This treatise was originally published in Hungarian by the Mundus Magyar Egyetemi Kiadó in Budapest in 1996. Its English translation appeared in: *Societas Philosophia Classica*, Szeged-Budapest, 1998. Both the original Hungarian version and the English translation were published electronically by Mikes International on August 25, 2005. We are presenting hereby the *Introduction* in Hungarian and a brief summary of the work in English and German. — *Ed. Mikes International*]

This study discusses the period in the history of the Hungarian Reformed Theology during which the so-called liberal theology, turning the heritage of Kant, Schleiermacher and Hegel into a theological way of thinking, developed into value theology, then reached the stage of the New-Reformed Word Theology. This theological trend can be followed from the last third of the 19th century to the middle of the 20th century.

Theological liberalism attempted to resolve the contradictions of orthodoxy, rationalism and pietism in the interest of creating a higher unity. The forerunners of the neo-Kantian value theology (Ödön Kovács, József Keresztes, György Bartók, Sr.) too, were liberal theologians with such ambitions in mind. Ödön Kovács's objective: to attain the academic knowledge and conscious, systematic possession of religion by seeking justice from a critical point of view, through the philosophical and historical processing of religion. József Keresztes carried out work in a similar spirit in the field of biblical studies. Bishop György Bartók, Sr. can be regarded as the first Hungarian representative of the neo-Kantian theology. His main area of interest is philosophy, with special regard to ethics. He turns from this angle towards religious philosophy and the philosophical concept of the history of religion. His way of thinking is characterized by Kant's critical and ethical idealism, as well as by Bauer's history critical principles. At the same time, he criticizes Kant's moral idealism inasmuch as he unilaterally reduces ethics to the moral of reason and takes no account of the fact that "moral life derives its most noble nourishment...mainly from love".

The fundamental, underlying concept of his religious philosophy is that religion, as his perfect ideal, is invincibly present in the life of the human spirit, necessarily develops, and culminates in the love religion attained in Christ.

Following György Bartók, Sr., the pre-history of the neo-Kantian value theology constitutes a transition towards value theology through a so-called border theology. The typical characteristics of this border theology are as follows: conscious roots in liberalism, ideological disappointment therein, and turning towards the constructive theological trend. Its representatives are Albert Molnár, a Kolozsvár teacher of theology, and Károly Nagy, a bishop in Transylvania. Albert Molnár brings something new in the area of practical theology. His fundamental principle is to follow the self-consciousness of the Reformed Church and to place the congregational principle in the focus of the pastor's work. He writes and preaches to an artistic standard, and thereby becomes an inspiration to and master of the new, constructive preaching style started by László Ravasz. Károly Nagy is a warrior of modern theism, a follower of the theological trend represented by Kant, Schleiermacher and Schweizer, who emphasizes the ethical side and human ideal of Christianity by simultaneously pointing out the concrete responsibilities of the mission of the nation and the church. The most durable value of his oeuvre is constituted by his interpretations of Calvin.

An important philosophical precedent of the establishment of value theology was Károly Böhm's subjective idealistic system, which sprang from the further analysis of the Kantian subjectivism, and proved to be suitable for defining the whole of

¹ Summary prepared by Tünde Fáy. English translation by Éva Harsági.

the contents of the religious experience. Böhm seeks the laws of the human spirit, of the cognitive and evaluative mentality of man, with the result that whatever is possessed by religion in terms of the frame of mind is repeated with academic certainty before the consciousness. The supreme and only reality and value is the Spirit which owns purity, truth, love and freedom.

The theological line represented by Kant, Schleiermacher, Ritschl and Pfleiderer, as well as Baumgarten's and Niebergall's modern positivism, can be regarded as theological precedents. Value theology adopted and integrated into its own system the assurance of the possible and necessary nature of theology from Kant, the distinction between religion and dogma, as well as the requirement of the life-like nature of religion and of the academic nature of theology, from Schleiermacher, the practical Christian spirit from Ritschl, the conviction of the unity of the human and divine spirit through redemption from Pfleiderer, and the modern experience from the Baumgarten-Niebergall line.

The creator and most significant representative of value theology is bishop László Ravasz, who proceeds from his theology built upon Böhm's philosophy towards the theology of the Word. In his main piece of work (*A Theory of Preaching to the Congregation*), he provides a new concept, transforming practical theology into a system of religious values and science prescribing the methods for the implementation of the value system. According to the concept of the book, the task of the science of theology is to become familiar with religion on an academic basis, both historically and psychologically. He establishes the consequences of the religious declaration of the spirit upon man and the world, and that the most perfect historical expression of the metaphysical nature of religion is Christianity. He grasps the Church by outlining the Christian world view and value system, which, in spite of being historical, is nonetheless eternal. Ravasz is, later, of the opinion that the world view described in his book is anthropological, rather than theological, and it is the religious man, rather than the creating God, that is in its focus. From the point of view of Barth's Word theology, Ravasz describes this trend in the history of religion as "modern Calvinist orthodoxy".

György Bartók, Jr., Kolozsvár university professor, is Károly Böhm's most faithful disciple, who interprets and further develops his master's philosophical constructions in his purely philosophical works. His religious oeuvre, to be taken into account from the respect of theology history, is characterized by an approach towards the problems of religion and Christianity from a cultural historical, philosophical and ethical point of view. Theology culminates in religious instruction which is the science of studying God, and is the philosophy of the Christian religion together with ethics. However, this historical and philosophical explanation of religion does not reckon with the transformation of the scientifically identified facts of religion into a value system.

Debrecen university professor, Béla Tankó, as a philosopher, is a representative of critical idealism. The central topic of his theological oeuvre is the problem of Protestantism. According to him, "Protestantism... is not a religious denomination, is not a church, because for thousands: it is an ideal of life, an ideal of man". The Reformation restored the only place and only relationship between man and Christ, which also determines the relationship with the church. In Protestantism, the principle of evangelical freedom is a lifestyle because freedom means restriction by the self-expressing spirituality's own law. This ideal of life is represented most completely by Calvinism through the two fundamental ideas of God's sovereignty and predestination.

In the case of theologian and writer Sándor Makkai, it is primarily his philosophical writings concerning religion that represent the value theology. His essay entitled "*Religious World Concept and Lifestyle*" is a preliminary exercise towards the creation of a philosophical system concerning religion, using Böhm's philosophy. According to this, the root of a religious experience is the clashing of life's overall ideal against reality which may only reach a stage of harmony in the creation of a world concept. The religious world concept perceives the world as an orderly whole, in the centre of which stands God. The quality of the world concept depends upon the quality of the ideal of God, and this is what determines the pursuance of a religious lifestyle. The scientific task of theology is to unwrap the system of religious values so that it can be integrated into the life activities of the church.

The concluding period of the value theological trend already begins with Sándor Makkai, given the fact that he, too, reaches the theology of the Word. The new generation, regarding László Ravasz as their master, looks upon value theology as a progressive tradition, builds on it, and extends it to further areas of history of religion, history of culture, psychology and philosophy of religion, branching it out in pedagogical and social directions. József Vásárhelyi's theological objective is to remodel theological sciences on the basis of the religious history concept. Lajos Imre's concept is directed mainly towards the individual and social problems, and organizational and methodological issues of the work of church building. Sándor Tavaszy announces a clear-cut church building program on the basis of value theological foundations. Value theological views come through in Imre Révész's oeuvre concerned with church history. And finally, the rear-guard, who, although, cannot be regarded as value theologians, the effect of this intellectual heritage does surface in some of their works: Lajos Gönczy, Ernő Mátyás, Géza Nagy, Jenő Molnár, Dezső Trócsányi, Sándor Imre, Vince Vass and Sándor Csikesz.

László Ravasz summarizes the intellectual path of the neo-Kantian value theologians most concisely when he writes "...seeking certainty led them to subjective idealism. Being subjective, they reached the idea of value through the need for and in the process of seeking reality. The logical structure of value necessarily drove them to experience because experience is value lived through. Eventually, the theological need led them to the theology of the Word."

Neukantianische und Werttheologie¹

Die vorliegende Studie behandelt jene Epoche in der Geschichte der ungarischen reformierten Theologie, in der sich die sogenannte liberale Theologie, die das geistige Erbe von Kant, Schleiermacher und Hegel zu einer theologischen Denkweise geformt hatte, zur Werttheologie entwickelte und dann zur neureformatorischen Wort-Theologie gelangte. Diese theologische Linie läßt sich vom letzten Drittel des 19. Jahrhunderts bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts verfolgen.

Der theologische Liberalismus versuchte, die Widersprüche der Orthodoxie, des Rationalismus und des Pietismus aufzulösen, um eine höhere Einheit zu schaffen. Auch die Vorläufer der neukantianischen Werttheologie (Ödön Kovács, József Keresztes, György Bartók d.Ä.) waren liberale Theologen dieser Ausrichtung. Ödön Kovács' Ziel: in kritischer Wahrheitssuche über die philosophische und geschichtliche Verarbeitung der Religion zu deren wissenschaftlicher Erkenntnis und bewußtem, systematischem Besitz zu gelangen. Kritische Arbeit in ähnlichem Geist leistete József Keresztes auf dem Gebiet der Bibelwissenschaften. Bischof György Bartók d.Ä. kann als erster ungarischer Vertreter der neukantianischen Theologie angesehen werden. Sein Hauptinteressengebiet ist die Theologie, insbesondere die Ethik. Von daher neigt er zur Religionsphilosophie und zu einer philosophischen Konzeption der Religionsgeschichte. Sein Denken ist durch Kants kritischen und ethischen Idealismus sowie Baur's geschichtskritische Prinzipien gekennzeichnet. Zugleich kritisiert er Kants moralischen Idealismus insoweit, als dieser die Ethik einseitig auf die Moral des Geistes einengt und nicht berücksichtigt, daß „das moralische Leben seine edelste Nahrung... hauptsächlich aus der Liebe schöpft“.

Der Grundgedanke seiner Religionsphilosophie lautet, daß die Religion als Idee des Vollkommenen im Leben des menschlichen Geistes unbezwingbar wirksam ist, sich notwendig entwickelt und ihren Höhepunkt mit der in Christus verwirklichten Liebesreligion erreicht. Merkmale dieser Grenztheologie: die bewußte Verwurzelung im Liberalismus, die daraus resultierende weltanschauliche Ernüchterung bzw. die Hinwendung zur konstruktiven theologischen Richtung. Ihre Vertreter: der Klausenburger Theologieprofessor Albert Molnár und der siebenbürgische Bischof Károly Nagy. Albert Molnár bringt Erneuerung auf dem Gebiet der praktischen Theologie. Sein Grundsatz: das reformierte kirchliche Selbstbewußtsein fördern und das Gemeinde-prinzip ins Zentrum der seelsorgerischen Arbeit stellen. Er schreibt und predigt auf künstlerischem Niveau und wird damit Inspirator und Lehrmeister eines neuen, konstruktiven Verkündigungsstils, der bei László Ravasz seinen Ausgang nimmt. Károly Nagy ist ein Kämpfer des modernen Theismus, Anhänger der religionswissenschaftlichen Richtung Kant-Schleiermacher-Schweizer, welche die ethische Seite des Christentums, sein Menschenideal, bei gleichzeitigem Aufzeigen der konkreten Aufgaben der nationalen und kirchlichen Mission, betont. Den dauerhaftesten Wert seines Schaffens stellen seine Calvin-Interpretationen dar.

Eine wesentliche Voraussetzung der Entstehung der Werttheologie war Károly Böhms subjektiv-idealistisches System, das aus dem Weiterdenken des kantischen Subjektivismus geboren wurde und sich als geeignet erwies, den gesamten Gehalt religiösen Erlebens zu formulieren. Böhm erforscht die Gesetze des menschlichen Geistes, der erkennenden und bewertenden Geistigkeit mit dem Ergebnis, daß sich das, was die Religion gemüthhaft besitzt, vor dem Bewußtsein mit wissenschaftlicher Gewißheit wiederholt. Oberste und einzige Realität, oberster und einziger Wert ist der Geist, dessen Eigentum die Reinheit, die Wahrheit, die Liebe und die Freiheit sind.

Als theologische Voraussetzungen können die theologische Linie Kant-Schleiermacher-Ritschl-Pfleiderer sowie der moderne Positivismus nach Art von Baumgarten und Niebergall betrachtet werden. Die Werttheologie hat von Kant die Gewährschaft des Möglich- und Notwendigseins der Theologie, von Schleiermacher die Unterscheidung von Religion und Dogma sowie den Anspruch auf Lebensnähe der Religion und den wissenschaftlichen Charakter der Theologie, von Ritschl den christlichen praktischen Geist, von Pfleiderer die Überzeugung der durch die Erlösung geschaffenen Einheit des menschlichen und göttlichen Geistes, von der Richtung Baumgarten-Niebergall die moderne Erlebnishaftigkeit übernommen und in ihr System eingefügt.

Begründer und bedeutendster Vertreter der Werttheologie ist Bischof László Ravasz, der von der Theologie, die auf der Böhmschen Philosophie aufbaute, zur Wort-Theologie gelangte. In seinem Hauptwerk („Theorie der Verkündigung in der Gemeinde“ - A gyülekezeti igehirdetés elmélete) gibt er eine neue Konzeption. Die praktische Theologie formt er zu einem religiösen Wertsystem und zu einer Wissenschaft um, welche die Arten der Verwirklichung des Wertsystems vorschreibt. Nach Auffassung dieses Buches ist es die Aufgabe der theologischen Wissenschaft, die Religion wissenschaftlich, sowohl geschichtlich als auch psychologisch, zu erkennen. Er stellt fest, mit welchen Folgen die religiöse Selbstsetzung des Menschen für den Menschen und die Welt verbunden ist, und daß das Christentum der vollkommenste geschichtliche Ausdruck der metaphysischen Beschaffenheit der Religion ist. Das christliche Weltbild und Wertsystem umreißend, erfaßt er die Kirche, die zwar geschichtlich, aber doch ewig ist. Ravasz urteilt später, daß das in seinem Buch beschriebene Weltbild eher anthropologisch als theologisch ist, daß in seinem Zentrum nicht der Schöpfer, sondern der religiöse Mensch steht. Von der Barthschen Wort-Theologie aus bezeichnet Ravasz diese religionsgeschichtliche Richtung als „moderne kalvinistische Orthodoxie“.

¹ Zusammenfassung: Tünde Fáy. Deutsche Übersetzung: Peter Schmidt und Michael Müller.

Der Klausenburger Universitätsprofessor György Bartók d.J. ist der getreueste Schüler von Károly Böhm. In seinen rein philosophischen Arbeiten interpretiert er die gedanklichen Konstruktionen seines Lehrmeisters und entwickelt sie weiter. Sein unter theologiegeschichtlichem Aspekt beträchtliches religionswissenschaftliches Werk ist durch einen kulturgeschichtlichen, philosophischen und ethischen Ansatz zu den Problemen von Religion und Christentum geprägt. Die christliche Religion wird von der Warte der allgemeinen Religionswissenschaft betrachtet. Die Theologie gipfelt in der Religionslehre, welche die Wissenschaft der Gotteskenntnis und zusammen mit der Morallehre die Philosophie der christlichen Religion ist. Diese geschichtliche und philosophische Erklärung der Religion rechnet aber nicht damit, die wissenschaftlich bekannten Tatsachen der Religion in ein Wertsystem umzuformen.

Der Debrecener Universitätsprofessor Béla Tankó ist als Philosoph ein Vertreter des kritischen Idealismus. Zentrales Thema seines theologischen Werks ist die Problematik des Protestantismus. Nach seiner Auffassung ist „der Protestantismus keine Konfession, keine Kirche, sondern mehr: ein Lebensideal, ein Menschenideal“. Der Protestantismus hat die einzig richtige Beziehung zwischen Mensch und Christus wiederhergestellt, und diese Beziehung bestimmt auch das Verhältnis zur Kirche. Das Prinzip der evangelischen Freiheit ist im Protestantismus eine Lebensform, weil die Freiheit Gebundenheit durch das Eigengesetz der sich selbst ausdrückenden Geistigkeit bedeutet. Dieses Lebensideal wird am vollständigsten durch den Calvinismus mit den beiden Grundgedanken der Souveränität Gottes und der Prädestination repräsentiert.

Beim Theologen und Schriftsteller Sándor Makkai ist die Werttheologie in erster Linie in den religionsphilosophischen Schriften vertreten. In seiner Abhandlung „Religiöses Weltbild und Lebensführung“, einer Fingerübung zur Entwicklung eines religionsphilosophischen Systems, stützt er sich auf Böhms Philosophie. Als Wurzel des religiösen Erlebnisses sieht er den Zusammenstoß des Gesamtideals des Lebens mit der Wirklichkeit. Von dort kann nur durch Gestaltung eines Weltbilds zur Harmonie gelangt werden. Im religiösen Weltbild erscheint die Welt als ein geordnetes Ganzes, in dessen Mittelpunkt Gott steht. Von der Qualität dieses Gottesbilds hängt die Qualität des Weltbilds ab, und dieses bestimmt die religiöse Lebensführung. Die Theologie hat die wissenschaftliche Aufgabe, das religiöse Wertsystem zu entfalten, damit es in die Lebensaktivitäten der Kirche integriert werden kann.

Die abschließende Epoche der werttheologischen Richtung nimmt schon mit Sándor Makkai ihren Anfang, denn auch er gelangt zur Wort-Theologie. Die neue Generation - die László Ravasz als ihren Lehrmeister betrachtet - sieht die Werttheologie als fortschrittliche Tradition an, baut auf sie, dehnt sie auf weitere religionsgeschichtliche, kulturgeschichtliche, psychologische und religionsphilosophische Gebiete aus, läßt sie sich in pädagogischen und sozialen Richtungen weiterverzweigen. Das theologische Ziel von József Vásárhelyi ist die Neubearbeitung der theologischen Wissenschaften auf der Grundlage der religionsgeschichtlichen Anschauung. Die Konzeption von Lajos Imre richtet sich hauptsächlich auf die individuellen und sozialen Probleme, die organisatorischen und methodischen Fragen der Gestaltung der Kirche. Sándor Tavaszky verkündet auf werttheologischen Grundlagen ein entschiedenes Kirchenaufbauprogramm. Auch im kirchengeschichtlichen Werk von Imre Révész kommen werttheologische Auffassungen zur Geltung. Und schließlich die Nachhut, jene also, die nicht mehr als Werttheologen anzusehen sind, in deren Schaffen aber doch die Wirkung dieses geistigen Erbes sichtbar ist: Lajos Gönczy, Ernő Mátyás, Géza Nagy, Jenő Molnár, Dezső Trócsányi, Sándor Imre, Vince Vass und Sándor Csikesz.

László Ravasz faßt den geistigen Weg der neukantianischen Werttheologie am prägnantesten zusammen, wenn er schreibt: „... Die Suche der Gewißheit führte sie zum subjektiven Idealismus. Als Subjektive gelangten sie durch den Anspruch und die Suche der Realität zum Wertgedanken. Die logische Struktur des Wertes trieb sie notwendig zum Erlebnis, weil das Erlebnis empfundener Wert ist. Schließlich führte sie der theologische Drang zur Theologie des Worts“.

HERCZEGH, Géza :

A náciizmus magyarországi üldözötteinek nyújtandó kártalanítás néhány nemzetközi jogi kérdése

Közismert, hogy a fasiszta Németország a második világháború előtt, de különösen a háború éveiben, a nemzetközi jogba ütköző cselekmények egész sorozatát követte el. Olyan politikát folytatott, amely szöges ellentétben állt a jog eszméjével és a különböző jogrendszerek alapvető tételes rendelkezéseivel. Ezek a jogsértések, amelyeknek milliók és milliók estek áldozatul, általános felháborodást váltottak ki és azt az igényt, hogy elkövetőiket büntetőjogilag vonják felelősségre. Az 1943. október 30-i moszkvai deklaráció már leszögezte, hogy a hitleri haderők által leigázott országokban elkövetett kegyetlenkedésekért felelős személyeket bíróság elé fogják állítani, az 1945. augusztus 8-i londoni egyezmény pedig megállapította a háborús bűnösök felelősségre vonásának konkrét szabályait: Az életben maradt háborús főbűnösök nagyrésze valóban el is nyerte méltó büntetését, sőt sokan az ún. kisebb bűnösök közül is, tény azonban, hogy ez a kérdés mindmáig nem nyert megnyugtató megoldást.

Sokkal nagyobb mértékben megoldatlan és elintézetlen egy másik, az előbbihez szorosan kapcsolódó problémakör, éspedig a náciizmus üldözötteinek nyújtandó kártalanítás kérdése. A hitleri fasizmus hatalmának tetőpontján Európa nagy részére kiterjesztette uralmát és mindezekben a területeken kíméletlenül üldözte, sőt rendszeresen irtotta világnézeti, vallási, nyelvi vagy faji szempontok alapján a védtelen embereket, elsősorban a zsidóságot. Ennek a, borzalmas fajirtásnak hatmillió áldozata volt, a halottak mellett azonban számításba kell vennünk azokat a százezreket, sőt milliókat is, akik bár túléltek a náciizmus terrorját, hozzátartozóik, egészségük és munkaképességük, valamint anyagi javaik elvesztésével szintén mérhetetlen károkat szenvedtek. Az alábbiakban az ő kártalanításuk kérdésével kapcsolatos néhány jogi problémára mutatunk rá. A jogszabályok rendelkezéseinek értelmezése és mikénti alkalmazása aligha tükrözi híven a mögötte rejlő emberi tragédiákat. Az üldöztetés miatt járó kártalanítás érvényesítése azonban jogi probléma, és éppen ezért a kérdés ismertetése során kizárólag annak jogi vonatkozásaira térünk ki.

I.

A fasiszta Németország állal elkövetett nemzetközi jogsértéseket a nemzetközi jog szempontjából az 1945. augusztus 8-i londoni egyezmény 6. cikkének megfelelően három csoportba oszthatjuk:

a) *a béke elleni bűncselekmények*, nevezetesen a támadó, vagy nemzetközi szerződéseket, egyezményeket és biztosítókat megszegő háború előkészítése, kezdeményezése, illetőleg viselése, vagy bármely előbb említett háború véghezvitelére irányuló közös tervben, illetőleg összeesküvésben való részvétel;

b) *háborús bűncselekmények*, nevezetesen a háború törvényeinek és szokásainak megsértése. Ezek magukban foglalják egy megszállt terület polgári lakosságának legyilkolását, bántalmazását, rabszolgamunkára, vagy bármely más cél érdekében történő elhurcolását vagy bántalmazását, túsok megölését, köz- és magánvagyon fosztogatását, városok, városkák vagy falvak indokolatlan lerombolását vagy a katonai szükségesség által nem indokolt pusztítást, de nem korlátozódnak ezekre;

c) *az emberiség elleni bűncselekmények*, nevezetesen a gyilkosság, kiirtás, rabszolgaságra vetés, elhurcolás vagy bármely más, a polgári lakosság ellen a háború alatt vagy előtt elkövetett embertelen cselekedet, vagy a politikai, faji vagy vallási alapon történő üldözés a bíróság hatáskörébe tartozó bármely bűncselekmény végrehajtásaként vagy azzal kapcsolatban akár sértette annak az országnak a jogrendjét, amelyben elkövették, akár nem.¹

A londoni egyezmény rendelkezései tehát olyan cselekmények megbüntetését célozzák, amelyeknek elkövetését a nemzetközi jog már a második világháborút megelőzően is tiltotta, ill. olyan bűncselekményeket, amelyeket az európai országok tételes jogrendszerei kivétel nélkül büntetni rendelték. Igaz ugyan, hogy a fasiszta önkényuralom nem egyszer jogi formába öltöztetett olyan rendelkezéseket is, amelyek legélesebben szembenálltak az általános jog-, és igazságérzettel, a sorozatos tömeggyilkosságok esetében azonban még ilyen — látszólagos — jogi alapról sem volt szó, hanem ezek elkövetése olyan parancsok, vagy utasítások alapján történt, amelyeknek jogellenes jellege elkövetők előtt nyilvánvaló kellett, hogy legyen.

¹ Forrás: *Állam és Jogtudomány. X. kötet 1. szám. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. pp. 25-42.*

¹ *Procès des Grands Criminels de guerre. Tribunal Militaire International. Documents Officiels. Tome I. 12—13. p.*

A londoni egyezmény szabályai csak annyiban jelentenek új jogot, amennyiben egy állam nevében eljáró természetes személyek nemzetközi bíróság által történő felelősségre vonásáról szólnak, és ezt az újítást a második világháború befejezésével kialakult sajátos helyzet, a fasiszta Németország feltétel nélküli kapitulációja következtében kialakult körülmények diktálták.²

Ami például a támadó háború megindításának kérdését illeti, aligha vitatható, hogy a jus ad bellum korlátozása, illetőleg megszüntetése, nem kapcsolható csupán az Egyesült Nemzetek Alapokmányához, hanem a nemzetközi jog hosszabb fejlődésének eredménye és kialakulásának útja a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmányától a Briand—Kellogg Paktumhoz és onnan az Egyesült Nemzetek Alapokmányához vezetett. Az 1928-ban aláírt Briand—Kellogg Paktum kimondta, hogy az aláíró államok — köztük Németország — „elvetik a háborút, mint a vitás nemzetközi kérdések rendezésének eszközét és lemondanak arról, hogy kölcsönös kapcsolataikban a nemzeti politika eszközeként alkalmazzák.” Bár a paktum nem írt elő hatékony szankciókat megsértésének esetére, a háborúindítás tilalmának érvényességéhez kétség nem férhet.³

A hadijogot, a jus in bello-t, ezt az 1899-es és 1907-es hágai békekonferenciák során kodifikálták — és pedig Németország részvételével — megállapítva mind az ellenségeskedések megkezdésének, mind pedig azok megszüntetésének, valamint a hadműveletek során az ellenséges állam haderőinek tagjai és a polgári lakosság irányában tanúsítandó magatartás szabályait.⁴

A hadműveletek folyamán elfogott katonai személyekkel szemben tanúsított embertelen bánásmód és a megszállt területek polgári lakosságának élete és javai ellen elkövetett bűncselekmények tehát szintén a nemzetközi jognak a második világháború előtt alkotott írott szabályaiba ütköznek.

Külön kell foglalkoznunk az emberiség ellen elkövetett bűncselekményekkel. A gyilkosság, kiirtás, rabszolgaságra vetés stb. nyilvánvalóan sértette az európai országok jogrendszereinek alapvető elveit, tételes rendelkezéseit, de ezen túlmenően a hadijogot is, mely ugyancsak tiltja a gyilkolást, az elhurcolást, a rabszolgaságra vetést stb. A vallási meggyőződés tiszteletben tartásának kötelezettsége nyilvánvalóan magába foglalja a vallási alapon történő üldözés tilalmát is. A szűkebb értelemben vett háborús bűncselekményeket és az emberiség elleni bűncselekményeket, vagyis a Londoni Egyezmény 6. cikkének b) és c) kategóriába tartozó bűntetteket éppen ezért nehéz pontosan elhatárolni egymástól. A kettéválasztás és a megkülönböztetés indoka az volt, hogy a hitleri kormányzat és szervei számtalan olyan jogellenes cselekményt követtek el, amelyek nem álltak közvetlen összefüggésben a háborúval és így — szigorúan véve — a hadijog szabályait sem lehetett volna rájuk alkalmazni, megbüntetésükhöz viszont alapvető érdekek fűződtek. Ide kell sorolni a német állampolgárok ellen, valamint a német kormány kényszere alatt és annak utasítására az ún. csatlós államokban elkövetett bűncselekményeket. A csatlós államok területe nem fegyveres harc, nem háború, hanem más eszközök és módszerek alkalmazásával került a német kormány ellenőrzése alá, bár ezek között a fegyveres erőszakkal való fenyegetésnek igen jelentős szerep jutott és Magyarország esetében — 1944. március 19-én — nyílt, katonai megszállással végződött. Miután azonban Magyarország és a Német Birodalom között 1944. március 19-én nem következett be hadiállapot, a magyarországi deportálásokat nem vonták a szűkebb értelemben vett háborús bűncselekmények fogalma alá.⁵

Igaz ugyan, hogy az emberiség elleni bűncselekményeket a nemzetközi jog 1945. előtt nem kodifikálta, de ilyen jellegű és arányú bűncselekménysorozatra azelőtt nem is volt példa az európai történelemben, tehát a nemzetközi jogi szabályozás szükségessége sem merült fel, annál kevésbé, mivel a szóbanforgó cselekményeket valamennyi európai ország jogrendszere — Németországot is beleértve — kivétel nélkül a legszigorúbb büntetésekkel sújtotta, tehát az elkövetők személyére és az elkövetés helyére való tekintet nélkül bűncselekmények voltak. Az új elem éppen a bűncselekmények tömegessé válása, rendszeressé tétele volt.

A nemzetközi jog az államok egymásközi kapcsolatait szabályozza. Alanyai az általános szabály szerint államok. Nemzetközi jogi deliktum — az államoknak a nemzetközi jog rendelkezéseit és más államoknak e jog által védett érdekeit sértő magatartása — ennek megfelelően államok egymás közötti viszonylatában fordul elő. A természetes személyek ellen elkövetett jogsértések azonban szintén nemzetközi jogi deliktumnak minősülnek, — ha károsultjai, áldozatai más nemzetközi

² A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Bíróság döntésének meghozatalakor követett és a Bíróság által megfogalmazott elveket az Egyesült Nemzetek Szervezetében résztvevő államok többsége, valamint a nemzetközi jogi szakirodalom képviselőinek jelentős része a nemzetközi jog továbbfejlesztésének alapjául tekintette és kodifikációjukat javasolta. Az ezirányú kísérletek azonban — legalábbis ezideig — nem vezettek nemzetközi jogszabályok elfogadásához.

³ „A Briand-Kellogg Paktumig a háború a nemzetközi jog egyik intézménye volt, a Briand-Kellogg Paktum megkötésétől kezdve viszont a háborút a nemzetközi jog elleni főbenjáró bűnnek (haute trahison) tekintették.” Ezt az álláspontot fejtették ki a háborús főbűnösök nürnbergi perében a vád képviselői és ezt tette magáévá ítéletének meghozatalakor a Nemzetközi Katonai Bíróság is.

⁴ L. a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól alkotott szabályzatnak az ellenséges állam területén gyakorolható katonai hatalomról szóló 42, 43, 46 és 47. cikkeit. A szóbanforgó egyezmény 3. cikke azt is leszögezi, hogy az említett szabályzat rendelkezéseit megszegő hadviselő fél kártalanítással tartozik.

⁵ Magyarország német megszállására vonatkozólag I. a szerzőnek „Völkerrechtliche Lage Ungarns nach dem 19. März 1944” című tanulmányát Budapest. 1965. A nácizmus magyarországi üldözöttei bizottságának kiadása. Erre a kérdésre e tanulmány II. pontjában még visszatérünk.

jogalanyok, más államok polgárai. Annak következtében, hogy az emberiség ellen elkövetett bűncselekmények áldozatainak túlnyomó többsége nem Németország, hanem más államok polgárai közül került ki, e bűncselekményeknek nemzetközi jelleget adott, megítélésük tehát joggal került nemzetközi fórum ítélőszéke elé.⁶

A fasiszta német kormány nemzetközi jogi felelőssége, ha a Német Birodalom jelenleg is fennállana, tehát összetett volna. Egyrészt felelőséggel tartozna azon államoknak okozott károkért, amelyeket a nemzetközi jog előírásaival ellentétben, nemzetközi szerződéseket, egyezményeket és biztosítékokat megszegő módon támadott meg, felelős volna továbbá azokért a hadijogba ütköző cselekményekért, amelyeket a háborúk során a haderőikhez tartozó személyek elkövettek és végül felelős mindazokért a jogellenes cselekményekért, amelyeket a hadműveletektől függetlenül a náciizmus más, népek és fajok ellen irányuló politikájának végrehajtásaként *német hivatalos szervek utasítására vagy kezdeményezésére* követtek el mindazokban az országokban, amelyek átmenetileg a hitleri kormányzat uralma alá kerültek.⁷ A tanulmány további részében csak az emberiség ellen elkövetett bűncselekményekért való felelősség, illetőleg az ezekért járó kártalanítás problémáival fogunk foglalkozni.

II.

Miként Európa számos államában, Magyarországon is több százezer áldozata volt a hitleri fasizmusnak. Bár az országot a Német Birodalom a maga oldalára kényszerítette és a Horthy rendszer kormányai igyekeztek Hitler követeléseinek eleget tenni, a német agressziót mégsem kerülhettük el: — Magyarország német katonai megszállás alá került. A német megszálló hatóságok intézkedései következtében magyar állampolgárok tízezrei és százezrei vesztették életüket a koncentrációs táborokban, mások testi épségükben, egészségükben megrokkantak, mindenükből kifosztva vésztették át a hitlerizmus uralmát. Az élet és a testi épség elvesztése mellett természetesen eltorpülnek az üldözöttek vagyoni kárai, ezek azonban számszerűleg igen jelentősek és feltétlenül említést érdemelnek, hiszen igazi kártalanítás tulajdonképpen csak ezen a területen nyújtható.

A kérdés nemzetközi jogi megítélése szempontjából hangsúlyoznunk kell, hogy — a német propaganda állításaival ellentétben — Magyarország német megszállása nem a két érdekelt állam kormányának megegyezése alapján következett be. A megszállás végrehajtását Hitler Horthy beleegyezése nélkül, sőt határozott tiltakozása ellenére rendelte el, vagyis egy másik állam épsége, politikai függetlensége ellen irányuló agressziót követelt el.⁸ Az a körülmény, hogy Horthy a klessheimi tárgyalások utolsó szakaszában megváltoztatta a lemondási szándékát és hajlandónak mutatkozott a német kormánnyal való együttműködésre, nem jelentett a két állam között megegyezést, közvetlen erőszakon és megfélemlítésen alapult. Horthynak nem volt joga arra, hogy kormányának jóváhagyása nélkül nemzetközi egyezményt írjon alá, de kétségtelen tény, hogy ilyet nem is tett.⁹

⁶ Nemzetközi jogi deliktumnak minősül a szó tágabb értelmében véve a nemzetközi jog alanyainak felróható minden olyan cselekmény vagy mulasztás, amely a nemzetközi jog szabályait sérti. Miután a nemzetközi jog az államok egymás közötti kapcsolatait szabályozza, a más államok polgárai iránt tanúsított és a nemzetközi jog normáival ellentétes magatartást nemzetközi jogi deliktumnak kell tekintenünk.

⁷ A nemzetközi jog a szuverén államok kapcsolatait rendezi. A Németország által fegyveres erőszak útján megszállt államok területén érvényesülő legfőbb hatalom — ha ideiglenesen is és átmenetileg is — a német birodalom kormányának hatalma volt. Következésképp a nemzetközi jogi felelősséget mint az egyedüli szuverén hatalom birtokosa, a német birodalmi kormány viseli a háború folyamán hatalmába került területeken elkövetett minden nemzetközi jogba ütköző cselekményért, bármennyi látszólagos függetlenséget is engedélyezett az általa támogatott ún. csatlós vagy quisling kormányoknak.

⁸ Annak idején — 1944. márciusában — a német kormányzat mindent elkövetett hogy a Magyarország elleni agresszió jellegét megmánsítsa és a katonai megszállást a két ország kormánya közötti megegyezés következményének tüntesse fel. Ez azonban nem volt más, mint a tények nyilvánvaló meghamisítása. A katonai megszállás Magyarország teljes beolvasztását készítette elő. A Német Biztonságügyi Hivatal egyik memoranduma, amelynek javaslatait Hitler a megszállás módozatainak előkészítésénél figyelembe vette, nyíltan leszögezte: „A Birodalom oldaláról nézve távoli perspektívában a magyar térségnek mint a régi Habsburg hatalmi terület egyik lényeges részének a *bekebelezése elengedhetetlen*” (kiemelés tőlem H. G.). (Procès des Grands Criminels de guerre. D. 679 T. XXXV. 364. p.) A memorandum a nyílt katonai megszállással szemben a Kállay kormány megbuktatására és új, a németeket fenntartás nélkül kiszolgáló kormány kinevezésére helyezte a súlyt. „Ennek a kormányváltásnak államcsínyszerű végrehajtását úgy kell megszervezni — folytatja a memorandum — hogy a közvélemény a kormányzó autoritativ elhatározása következtében *ne nyerjen bepillantást a tényleges összefüggésekbe* és hogy ellentétes erők ne érvényesülhessenek.” (Uo.) A közvélemény megfélemlítése, az agresszió eltitkolása, ill. leplezése tehát lényeges része volt a katonai megszállás végrehajtásának.

⁹ A klessheimi találkozóiról számos emlékirat, feljegyzés készült és több történeti munka foglalkozik vele. E források értéke és megbízhatósága természetesen különböző. Horthy emlékiratai (Ein Leben für Ungarn. Bonn Athenäum 1953. 327. p.) több évvel a szóbanforgó esemény után íródtak, pontosságuk tehát kétségbevonható. Kállay emlékiratai (Hungarian Premier. Columbia University Press, New York. XXXIV. 518. p.) lényegében Horthy közléseire támaszkodnak. Ribbentrop a Nürnbergi Nemzetközi' Katonai Bíróság előtt tett vallomásaiban (Nazi Conspiracy and Agression. Gruppement B. United States Government Printing Office. Washington. 1948. 1208—1211, pp.) megemlékezik a klessheimi tárgyalásokról, de a feltett kérdésekre adott válaszai — a jegyzőkönyvből kitűnően — rendkívül

A megszállás következtében Magyarország maradék függetlenségét elvesztette. A közvélemény megtévesztése és a megegyezés látszatának fenntartása érdekében Horthy által kinevezett bábkormány kizárólag Veessenmayer-nek, a „Birodalom teljhatalmú megbízottjának” irányítása és ellenőrzése mellett működhetett.¹⁰ "Veessenmayer volt Magyarország igazi uralkodója — állapította meg a Nürnbergi Katonai Bíróság a Wilhelmstrasse-perben hozott ítéletében —. Feladata elsősorban abban állt, hogy előírja a magyar kormány számára a követendő politikai irányvonalat és hogy a vezető állásokat olyan személyekkel töltesse be, akik elegendő biztosítékul szolgálnak a politika erélyes végrehajtása tekintetében."¹¹ A tényleges hatalmat a német kormány jól kiépített megszállási rendszer révén gyakorolta Magyarországon, mely szuverenitásának egyes látszólagos elemei dacára — a Német Birodalom tartományává süllyedt. Ribbentrop külpolitikája — ismét a Wilhelmstrasse-perben hozott ítéletet idézzük — arra irányult, hogy . . . „a külvilág előtt eltitkolja azt a tény, hogy az igazi hatalom (t.i. Magyarországon — a szerző.) a náci kormány kezében volt."¹² A külvilág és belső közvélemény megtévesztését szolgáló intézkedések tehát mitsem változtatnak azon a tényen, hogy Magyarország német katonai megszállás alatt állott. A katonai megszállásra pedig vonatkoznak a hágai szabályzat fentebb idézett rendelkezései, amelyeket a hitleri kormányzat köteles lett volna Magyarországon is betartani.

A katonai megszállás következtében a Magyarország területén ténylegesen érvényesülő szuverén hatalom a Német Birodalom volt. Nemzetközi jogi szempontból tehát a Német Birodalom és kormánya felelős volna az 1944. március 18-19-én végrehajtott nemzetközi jogellenes lépése valamennyi következményéért, még akkor is, ha az adott időpont után Magyarországon elkövetett jog- és erkölcsellenes cselekmények végrehajtásában német hatóságok és közegek közvetlenül nem vettek volna részt.

Kétségtelen tény azonban, hogy a faji, vallási vagy világnézeti alapon történő üldözés, a magyar zsidóság teljes jogfosztása, elhurcolása és nagy részének elpusztítása a birodalmi kormány elhatározása nyomán, német hatóságok és közegek közvetlen közreműködésével történt. A német kormány volt az, mely

a) a magyar zsidóságnak kényszermunkára való elhurcolását és ezzel kapcsolatban fizikai megsemmisítését elhatározta és ennek végrehajtását katonai erő alkalmazásával, illetőleg kilátásba helyezésével biztosította.

Ismeretes, hogy német részről már 1944. március 19-e előtt is több ízben követelték, hogy a magyar kormány tegyen határozott intézkedéseket a zsidóság ellen, így maga Hitler is, aki 1943. április 17-én kijelentette Horthynak: „Úgy kell kezelni őket, mint a tuberkulózis bacilusait.”¹³ „Azok közé az okok közé, amelyek Hitlert arra készítették, hogy Magyarországot ily módon (t.i. megszállás útján — a szerző) — a szuverén állam legfőbb jogától megfosssa” — állapítja meg a Wilhelmstrasse-perben hozott ítélet — „tartozott az is, hogy elégedetlen volt a zsidók irányában követett magyar politikával. Magyarországot vált az európai zsidóság fő menedékhelyévé, mely a németek és csatlósai által megszállt országokból menekülni volt kénytelen”.¹⁴ A német propagandaminisztérium 1944. augusztus 23-án kiadott tájékoztatója szerint „március 19-e után a legfontosabb kérdés, mely Magyarországon megoldásra várt, a zsidókérdés volt. Érthető, hogy március 19-e után a *német hatóságok* (kiemelés tőlem — H. G.) minden erőfeszítést megtettek, hogy kiküszöböljék a zsidó elemet olyan alaposan és gyorsan, amennyire ez csak lehetséges volt.” Ami a katonai erőszak és kényszer kérdését illeti, Hitler 1944. június 6-án a nála látogatást tévő Sztójaynak kijelentette, hogy az SS csapatok a zsidókérdés teljes megoldásáig nem hagyják el Magyarországot. Ha a magyarok akadékoskodnak, újabb egységeket irányít az országba és teljes megszállási rendszert fog bevezetni.¹⁵

---

bizonytalanok és pontatlanok. *Macartney, C. A.: October Fifteenth. A History of Modern Hungary (1929—1945. I—II. köt. Edinburgh University Press 1957.)* c. könyvében a klessheimi találkozóról is részletesen beszámol szóbeli értesülések és kiadatlan feljegyzések alapján, munkája azonban nem tekinthető hiteles forrásnak.

Rendelkezésünkre áll azonban két részletes és amellet majdnem egyidejű beszámoló a klessheimi találkozóról. Az egyik Szombathelyi Ferencnek, a magyar honvédség vezérkari főnökének feljegyzése (Horthy kabinet-irodájának anyaga 2 cs. A I./32 t. Kiadva: Magyarország és a második világháború c. kötetben. Budapest, Kossuth. 1959. 452-459. p.) — a másik pedig a március 19-én Budapesten tartott koronatanács jegyzőkönyve, amelyen Horthy számolt be Hitlerrel folytatott tárgyalásairól és amely kísérete több tagjának kiegészítő megjegyzéseit is tartalmazza. (Kiadva: Horthy Miklós iratai. Bp. Kossuth, 1962. 422-430.) E két okmány egyike sem készült a nyilvánosság számára, távol állt tehát tőlük minden szépítési szándék. A lényeges kérdésekben mindkettő teljesen azonos és egybehangzó megállapításokat tartalmaz és amellet egymást ki is egészítik.

¹⁰ Veessenmayer kinevezési okmánya szerint „a Birodalom teljhatalmú megbízottja *felelős minden politikai fejleményért Magyarországon* és utasításait a birodalmi külügyminiszter útján kapja. A Birodalom teljhatalmú megbízottjának biztosítania kell, hogy az ország teljes igazgatását mindaddig, amíg német csapatok vannak ott, az új nemzeti kormány *az ő irányítása* (kiemelések tőlem H. G.) alatt végezze minden területen . . .” N. G. 2947. Trials of war criminals before the Nuernberg Military Tribunals. „*The Ministries Case*” Washington US. Gov. Printing Office 1952. Vol. XIII. 336. p.

¹¹ L. a Wilhelmstrasse perben hozott ítélet szövegét. KEMPNER, R. M. — HAENSEL C.: *Das Urteil im Wilhelmstrassen Prozess*. München Alfons Bürger V., 1950. 173. p.

¹² KEMPNER — HAENSEL: i.m. 175. p.

¹³ *Procès des Grands Criminels de Guerre*. D. 736. XXXV. 428. p.

¹⁴ KEMPNER — HAENSEL: i.m. 170. p.

¹⁵ MACARTNEY, C. A.: *October fifteenth*. A History of Modern Hungary. Edinburgh University Press II. köt. 250. p.

b) Ugyancsak a fasiszta német kormány volt az, mely a zsidóellenes intézkedéseket, rendeleteket kiadó magyar állampolgárságú személyek kinevezését kikényszerítette és későbbi letartóztatásukat megakadályozta.

Sztójay elnöklete alatt megalakult magyar bábkormányban Endre László és Baky László államtitkárok foglalkoztak elsősorban a zsidóság deportálásával. Az ő kinevezésükre a német kormány határozott követelése alapján került sor. „I wouldn't speak of reservations — vallotta ezzel kapcsolatban Veessenmayer — but actual terms were stipulated.”¹⁶ Endre és Baky Horthy által tervezett későbbi letartóztatását Ribbentrop 1944. július 17-i ultimátuma akadályozta meg.¹⁷ Szálasi, az ország 1944. október 15-e utáni diktátora, naplójában feljegyezte Veessenmayer június 24-én tett kijelentését, miszerint „a német vezetés becsületbeli ügyévé tette, hogy a két embert ne ejtsék el. A német vezetőség nem fogja eltérni azoknak az embereknek az elbocsátását, akik mint különösen Baky, teljesítették a Birodalom iránti köteleességüket.”¹⁸

c) A náci német kormány nemcsak követelte a zsidóellenes rendeletek és más jogszabályok meghozatalát, hanem azok szövegét előírta. Speciális rendőri szervei dolgozták ki a deportálásokra vonatkozó terveket, sőt azok végrehajtását a Sztójay-kormány rendeleteinek megjelenését megelőzően elkezdték, azt közvetlenül a helyszínen ellenőrizték és a szükséges szállítóeszközökről gondoskodtak.

Megállapították, hogy a Sztójay-féle bábkormány által kiadott zsidóellenes rendelkezések szövegezését a Belügyminisztériumba beosztott S. D. „szakértők” (Krumey, illetőleg Hunsche) irányították.¹⁹ Tisztázást nyert az is, hogy bár az 'üldözöttek kényszerlakóhelyére vonatkozó 1610/1944. M. E. rendelet 1944. április 28-án jelent meg, a hadművelési területeknek minősített és a német katonai parancsonokok közvetlen ellenőrzése alatt álló körzetekben a deportálás jóval előbb — április 16-án — megindult,²⁰ sőt Munkácson 1944. április 18-án már be is fejeződött.

d) Az embertelen intézkedések legfőbb haszonélvezője a fasiszta német kormány volt, amelynek a deportálások végrehajtásához „rendkívüli fontosságú állami érdekei” fűződtek.

A háború utolsó időszakában a német hadiiparban mutatkozó munkaerőhiányt a hitleri kormányzat kényszer- és rabszolgamunkásokkal akarta kiküszöbölni. Hitler egy 1944. április 6-án és 7-én Berlinben tartott tanácskozás alkalmával kijelentette: „Ha a munkások toborzásával kapcsolatban nehézségek vannak, személyesen fog érintkezésbe lépni az SS birodalmi vezetőjével és kérni fogja, hogy a kívánt munkaerőt kb. 100 ezer fővel emelje úgy, hogy megfelelő számú zsidó kontingenst bocsát rendelkezésre Magyarországból.”²¹ A deportálásokhoz szükséges vasúti gördülőanyag biztosítása érdekében Wolff SS Obergruppenführer Hitlernek arra a parancsára hivatkozott, mely szerint „a szállító eszközök vonatkozásában — ha kivételesen fontos állami érdekekről van szó — a hadsereg csak akkor igényelhet prioritást, ha előnyomulóban van.” Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar zsidóság deportálását a német kormány „kivételesen fontos államérdek”-nek tekintette.

Mindezeket a tényeket, amelyeket hivatalos okmányok egész sorával lehet bizonyítani, már a háborús főbűnösök perében eljáró Nürnbergi Nemzetközi Katonai Bíróság — tehát egy nemzetközi jogi fórum — is elismerte, amikor tanúkat hallgatott ki a magyar zsidóság deportálására vonatkozólag.²² Az ún. Wilhelmstrasse-perben az amerikaiakból álló Nürnbergi Katonai Bíróság — tehát egy ugyancsak a nemzetközi jog alapján eljáró testület — ítéletének Veessenmayerre vonatkozó részét éppen e tényekre alapította.

Azoknak a háború utáni népbíróság elé állított és elítélt magyar állampolgárságú személyeknek a cselekményei, akik a deportálások és más embertelen cselekedetek végrehajtásában közreműködtek, végső fokon a német megszálló hatóságok tevékenységének voltak a részei. A magyar háborús bűnösök bűncselekményeiket idegen hatalom szolgálatába állva, annak ügynökeiként követték el. Veessenmayer fentebb idézett kijelentésében nyíltan megmondotta, hogy nem lehet szó azok elbocsátásáról, akik „a birodalom iránti köteleességüket teljesítették.” A zsidóság üldözése a fasiszta Németország politikájának egyik alapvető célkitűzése volt, végrehajtása a fasiszta német államgépezet feladata és azok az idegen állampolgárok, akik ebben részt vettek, mintegy a fasiszta államgépezet külső közegei voltak. Veessenmayer a német kormány teljhatalmi megbízottjaként szerepelt Magyarországon, a német külügyminisztérium tisztviselője volt és annak utasítása szerint járt el. Személyes bűnösségének megállapítása és a Wilhelmstrasse-perben történt elítélése — másfél évvel a magyar békeszerződés aláírása után — a német kormány felelősségének nemzetközi jogi megállapítását jelenti az 1944. március 19-e után Magyarországon elkövetett, s az emberiségbe ütköző bűncselekmények miatt.

¹⁶ *The Ministries Case*, Vol. XIII. 497. p.

¹⁷ „Ha a kormányzó intenciói megvalósulnak, a Führer haladéktalanul vissza fogja hívni a birodalmi megbízottat és meg fogja tenni a hasonló esetek megakadályozása érdekében szükséges intézkedéseket . . . A Führer elvárja, hogy a magyar kormány haladéktalanul intézkedéseket tegyen a budapesti zsidóság ellen.” N. G. 2739.

¹⁸ MACARTNEY i.m. II. köt. 308. p. 4. sz. jegyzet.

¹⁹ A Krumey és Hunsche vádlottak ellen a Frankfurt am Main-i esküdtszék előtt 1964-ben lefolytatott büntetőperben benyújtott vádirat idézi Veessenmayernek 129 sz. 1944. március 22-én kelt távirati jelentését, amelynek szövege a következő: „Kontrolle Handhabung Ungarischer Judengesetze dadurch sichergestellt, dass Sachbearbeiter des SD mit Staatssekretär im Innenministerium László Endre in dauernder persönlicher Fühlungsname und bei Ausarbeitung und durchführung von Verordnungen beratend mitwirkt.”

²⁰ L. VEESSENMAYER 1944. április 23-i jelentését. N. G. 2233. *The Ministries Case* Vol. XIII. 348-349. p.

²¹ L. R — 124(USA), valamint PS 3720 (USA 220) jelzésű okmányokat.

²² L. *Procès des Grands Criminels de guerre*. T IX. 654. p.; X. 425. p.; XV. 443. p.; XIX. 540-541. p, valamint 616-617. p.

A náciizmus üldözöttei a németek által megszállt Magyarországon ugyanolyan sérelmeket szenvedtek, mint azok az üldözöttek, akiknek hazája háború folytán került a hitleri kormányzat uralma alá. Ezek a cselekmények ugyanúgy részei voltak a más népek feletti uralom megszervezésére irányuló hitlerista összeesküvésnek, a nemzetközi jog rendelkezésével ellentétesen kitervelt és végrehajtott hódító politikának, mint a támadó háborúk vagy a hadijogba ütköző cselekmények. Nem vitás, hogy az az embertelen bánásmód, az a faji, vallási vagy világnézeti alapon történő üldözés, amelyben a hitleri kormányzat a hatalmába került területek lakosságának különböző rétegeit részesítette, a nemzetközi jogba ütközött s hogy azért a felelősség a fasiszta (náci) Németországot terheli. Az üldözések következtében elszenvedett sérelmek elbírálása és orvoslása tehát szintén a nemzetközi jog alapján kell, hogy történjen.

III.

A nemzetközi jogi deliktumok körén belül a hagyományos felfogás — az államon belüli joggal ellentétben — nem tett különbséget és nem osztotta fel ezeket a magánjogi deliktumok és a büntetőjogi deliktumok, azaz a bűncselekmények kategóriáira. E kérdés megítélése terén az utóbbi évtizedek folyamán lényeges változás következett be, amennyiben már a második világháború előtt, de különösen azután kísérletek történtek a szó igazi értelmében vett nemzetközi büntetőjog kialakítására, bizonyos nemzetközi deliktumoknak nemzetközi bűncselekményekké való minősítésére, anélkül azonban, hogy ezek a törekvések általánosan elfogadott eredményre vezettek volna.²³

Nem kívánunk ez alkalommal a nemzetközi büntetőjog rendkívül bonyolult és sokat vitatott problematikájában elmélyedni, annál is kevésbé, mert hiszen a náciizmus üldözötteinek nyújtandó kártérítés kérdése nem a nemzetközi büntetőjog területéhez tartozik, bármennyi bűncselekmény is élözte meg, ill. vetette fel a kártalanítás problémáját. E probléma rendezésére hivatott elvek és szokásjogi szabályok a nemzetközi közjognak nem új normái, hanem éppen ellenkezőleg a nemzetközi jog „klasszikus”, általánosan elismeri és elfogadott szabályainak részét alkotják, amelyek tekintetében a szakirodalom is lényegében egységes álláspontot foglal el és amely igen gazdag nemzetközi joggyakorlatra támaszkodhat.

„A nemzetközi jog elve, valamint a jog általános fogalma, miszerint valamely kötelezettség bárminő megsértése magában hordja a jóvátétel kötelezettségét,” szögezte le az Állandó Nemzetközi Bíróság.²⁴ A nemzetközi jog tudományának művelői is egybehangzóan állapítják meg, hogy a nemzetközi jog alanyai az általuk elkövetett jogsértésért felelősséggel tartoznak és kötelesek a nemzetközi jogba ütköző cselekményeiknek másokra hátrányos következményeit elhárítani, illetőleg ezekért megfelelő kártérítést nyújtani.

„Valamely állam jogsértő magatartása jogkövetkezményként a jóvátétel kötelezettségét vonja maga után és a sértett állam oldalán megfelelő igényt teremt. A kötelezettség és az igény közvetlenül és minden további nélkül a nemzetközi szokásjogból fakad . . .”²⁵ A kártérítési kötelezettség alapja tehát a nemzetközi szokásjog, mely a jogsértő államot az általa okozott károk megtérítésére kötelezi. Nincs igaza Kelsennek, aki szerint a nemzetközi jog nem állapítja meg a kártérítés módját és mértékét, amelyet csupán a jogsértő és a sértett állam közötti partikuláris egyezmény rendezhet. A nemzetközi bírói gyakorlat ugyanis, amelyből a szokásjogi szabályok a legbiztosabban kiolvashatók a jóvátételre, illetőleg a kártalanításra vonatkozólag már hosszabb idő óta kikristályosodott normák fennállását bizonyítja.²⁶

Az államok nemzetközi jogi felelőssége magában foglalja az elkövetett jogsértések hátrányainak kiküszöbölését, az erkölcsi és az anyagi károk megtérítését. Az azonos jellegű és súlyú cselekményekért való felelősség mértéke a dolog természetéből folyóan azonos és ennek következtében a kártérítési kötelezettség is. „Általános elv — szögezte le az Állandó Nemzetközi Bíróság a chorzowi gyár ügyében —, mely magának a jogellenes cselekménynek fogalmából keletkezik és amely kirajzolódik a nemzetközi gyakorlatból, nevezetesen a döntőbírók gyakorlatából, az, hogy a kártérítésnek, amennyire csak lehet, el kell törülnie a jogellenes cselekmény valamennyi következményét és helyreállítani azt az állapotot, amely feltehetően létezett volna, ha a mondott cselekményt nem követték volna el.”²⁷

A hagyományos — még Grotiusra visszanyúló — nemzetközi jogi szakirodalom azt az álláspontot követte, miszerint a nemzetközi jog megsértése csak akkor vonja maga után az elkövető állam felelősségének megállapítását, ha az állam részéről vétkes cselekvés vagy mulasztás forog fenn. Qui in culpa non est, natura ad nihil tenetur — mondotta Grotius. „Az újabb

²³ A nemzetközi büntetőjog irodalmában utalnunk kell mindenek előtt V. Pella és H. Donnedieu de Vabres munkáira. Figyelemreméltó mű TAYLOR, T.: *Die nürnbergi Prozesse*. Zürich, Európa V. 1950.; POLTOBAK, Á. I.: *Nürnbergszkij processz*. Moszkva, Izdatyelsztvo Nauka, 1966. 351. p. A magyar irodalomból SZABÓ Imre: *A nürnbergi per és a nemzetközi büntetőjog*. Oficina 1946. 49. p.; SEBESTYÉN P.: *Az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények, az Egyesült Államok kölcsönös biztonsági törvénye és a nemzetközi jog*. Jogtudományi Közlöny, VIII. 1953. 440-450. p.

²⁴ CPJI. Série A n. 17. 29. p.

²⁵ STRUPP-SCHLOCHAUER: *Vörterbuch des Völkerrechts*. Berlin, Walter de Gruyter. I. köt. 337. p.

²⁶ L. VERDROSS, A.: *Völkerrecht*. Wien, Springer, 1955. 318. p.

²⁷ CPJI. Série A n. 17. 47. p.

irányzatok képviselői közül többen az objektív felelősség álláspontjára helyezkednek, illetve a kettő kombinációján alapuló nézeteket fejtenek ki.²⁸

A vétkesség, illetőleg az objektív felelősség elemzése azonban az általunk vizsgált kérdés szempontjából teljességgel mellőzhető, mivel a náci üldözések átgondolt egységes terv szerint kerültek végrehajtásra. Nem mulasztásról vagy gondatlanságról, hanem a nemzetközi joggal és a különböző jogrendszerek alapvető elveivel való határozott és nyílt szembefordulásról volt szó. A hitleri Németország felelőssége tehát a legszigorúbb vétkességi elv alapján álló felfogás szerint is minden kétséget kizáróan megállapítható. E felelősséget csak súlyosbítja az a körülmény, hogy a náci üldözés, a különböző embertelen intézkedések nem egyes ún. felelőtlen elemek akciói voltak, hanem az akkori német kormány politikájának végrehajtását jelentették, mely más népek és fajok leigázására, illetőleg kiirtására irányult.²⁹ Ennek folytán tehát a közvetett, ill. a közvetlen felelősség közötti megkülönböztetéssel sem kell foglalkoznunk, mivel a náci üldözések esetében minden kétséget kizáróan a hitleri Németország közvetlen felelősségéről van szó, állami szerveinek ténykedéséért. Hangsúlyoznunk kell, az állam nemcsak végrehajtó szerveinek ténykedéséiért tartozik felelősséggel, hanem jogalkotó, ill. bírói szerveinek aktusaiért is felel a nemzetközi joggal ellentétes belső jogszabályok meghozataláért, sőt azért is, ha olyan belső jogszabályokat ad ki, amelyek miatt „végrehajtó szervei és bíróságai nincsenek abban a helyzetben, hogy a nemzetközi jognak megfelelően járjanak el.”³⁰

Az általános szabályok szerint a nemzetközi jogi deliktum sértettjei végső fokon a nemzetközi jog alanyai, tehát az államok. Valamely állam nemzetközi jogba ütköző magatartása azonban közvetlenül magánszemélyeket is érinthet, s hogy milyen sokakat és hogy milyen súlyos mértékben, azt nem csupán a régi jogesetek, hanem mindennek előtt a hitlerizmus története bizonyítja. Idegen állampolgárságú magánszemélyek is lehelnek tehát nemzetközi jogellenes cselekmények károsultjai, — az emberiesség elleni bűncselekmények esetében pl. mindig ilyesmiről van szó — akik ennek megfelelően kártérítés iránti igényekkel felléphetnek a kártérítésre kötelezett állam hatóságai előtt. A náci Németország nemzetközi jogellenes magatartása számtalan magánszemély életét, szabadságát és javait sújtotta, akiknek tehát szintén egyénileg van joguk kártérítésre. A kártérítési kötelezettség — mint később részletesebben látni fogjuk — a Német Szövetségi Köztársaságot terheli. E kötelezettséget a Német Szövetségi Köztársaság a Bonnban 1952. május 26-án kelt „Vertrag zur Regelung aus Krieg und Besatzung entstandener Fragen” az ún. bonni megállapodások negyedik részében, valamint az NSZK és Izrael állam között 1952. szeptember 10-én kelt megállapodás mellékletét képező 1. sz. hágai jegyzőkönyvben kifejezetten elismerte. Természetesen ahhoz, hogy a jogosultak ezzel kapcsolatos igényeiket érvényesíthessék, arra van szükség, hogy a kártérítésre kötelezett állam — tehát mint előbb említettük a Német Szövetségi Köztársaság — belső jogrendszere megfelelő jogorvoslati lehetőségeket nyújtson a kárt szenvedett személyek részére. A nácizmus belga, cseh, francia, lengyel, magyar stb. állampolgárságú üldözöttei tehát joggal igényelhetik kérelmeik orvoslását, anyagi és erkölcsi kártalanításukat a Német Szövetségi Köztársaság államától, illetve hatóságaitól, amely az előbb említett egyezményekben a Német Birodalom által a nácizmus üldözötteinek okozott károk helyreállítására vonatkozó kötelezettségeit elismerte.

IV.

A náci Németország nemzetközi jogi felelősségének megállapítása és az államok nemzetközi jogi felelősségére vonatkozó általános szabályok ismertetése után mindennek előtt azt kell vizsgálni, hogy a hitleri Harmadik Birodalom összeomlása után hogyan alakult a nácizmus üldözötteinek nyújtandó kártalanítás kérdése. Milyen jogi lehetőségek állottak és állanak fenn a nácizmus üldözöttei számára kártalanításuk tekintetében. A nácizmus által üldözött személyek óriási száma, az üldözésekkel kapcsolatban elkövetett bűncselekmények tömeges volta, sajátos jellege, sőt ezen túlmenően a fasiszta önkényuralom átkos örökségének, jogi maradványainak felszámolása speciális szabályozást igényelt. Ennek a szabályozásnak kellett volna biztosítani azt, hogy a hitleri Németország által elkövetett nemzetközi jogsértéseket orvosolják, s hogy ezek áldozatai megfelelő kártérítésben részesüljenek.

Németország feltétel nélküli megadását követően maguk a megszálló hatalmak hatóságai bocsátottak már ki olyan rendelkezéseket, amelyek az üldözöttektől elvett javak visszaadására vonatkoztak. Ezen kívül a Német Szövetségi Köztársaság egyes tagállamai is hoztak a náci bűnök jóvátételére irányuló kártérítési törvényeket,³¹ sőt az Egyesült Nemzetek Szervezetének Gazdasági és Szociális Tanácsa is foglalkozott a koncentrációs táborokat túlélte és különösen az ún. ártudományos — álorvosi — kísérleteknek alávetett személyek helyzetével és ezzel kapcsolatban határozatokat hozott,

²⁸ Az objektív felelősség elvének alapjára helyezkednek Anzilotti és Guggenheim, míg Schoen és Strupp cselekmények esetében az eredmény felelősség, mulasztások esetében a vétkességi elvet követi. A hagyományos — Grotiust követő — irányzat hívének tűnik R. Ago.

²⁹ Más kérdés az, hogy e cselekmények közvetlen végrehajtói személy szerint is bűnösök és nem hivatkozhatnak felsőbb parancsra vagy utasításra, mivel ezek jogellenes jellege minden ép érzékű egyén előtt nyilvánvaló kellett, hogy legyen.

³⁰ VERDROSS i.m. 305. p.

³¹ L. BLESSIN — WILDEN: *Bundesrückerstattungsgesetz*. Kommentár. München und Berlin, 1958. C. H. Beck. 369-538. p.

amelyeknek figyelembevételétől a nyugatnémet kormány nem zárkozhatott el. 1951. július 25-én kormányhatározatban állapította meg, hogy a faji, vallási, világnézeti okokból vagy politikai meggyőződésük miatt üldözött és emberkísérleteknek alávetett külföldön élő áldozatok részére hatékony segítséget fog nyújtani.³²

Amikor a megszálló hatóságok Nyugat-Németországban a hatalmat fokozatosan a nyugatnémet hatóságoknak adták át, a nyugatnémet kormányzat a maga részéről vállalta, hogy a nácizmus áldozatainak javára szóló rendelkezéseket továbbra is fenntartja. 1952. május 26-án a nyugati megszálló hatalmak és a Német Szövetségi Köztársaság kormánya megállapodást kötöttek, amelyben az NSZK kötelezettségét vállalt a nácizmus üldözötteinek kártalanítására. (Ez a háborúból és a megszállásból eredő kérdések rendezéséről szóló szerződés.) Ennek a szerződésnek negyedik része foglalkozik a kártalanítással és „Entschädigung für Opfer nationalsozialistischen Verfolgung” címet viseli.

Bevezető pontja kifejezésre juttatja, hogy a Német Szövetségi Köztársaság elismeri kártalanítási kötelezettségét azon személyek iránt, akik politikai meggyőződés, faji, vallási vagy világnézeti okokból üldözöttség szenvedtek és ezáltal életükben, egészségükben, szabadságukban vagy vagyonukban károsodást szenvedtek és kijelenti, ezeknek a személyeknek megfelelő kártalanítást fog nyújtani.

Figyelemre méltó az egyezmény negyedik része első pontjában foglalt kötelezettségvállalás, mely a következőképpen hangzik:

„A beérkező kártérítési igények hatékony és gyorsított kezelésének és kielégítésének biztosítása az üldözött személyek csoportjaira vagy osztályaira való hátrányos megkülönböztetés nélkül.”³³

Rendkívül fontos a Német Szövetségi Köztársaság nemzetközi kötelezettségvállalásainak sorában a Szövetségi Köztársaság és Izrael állam között 1952. szeptember 10-én kelt megállapodás. A megállapodás mellékletét alkotó egyes számú hágai jegyzőkönyv első részének 18. pontja a következőket mondja ki „A Szövetségi Köztársaság területén belül és azon kívül élő jogosultakat kártérítésszerű tekintetben egyenlő elbánásban kell részesíteni.”³⁴

A Német Szövetségi Köztársaság tehát elismerte, hogy a nemzetközi jog szabályai értelmében reá háruló felelősség alapján köteles a jogsértő cselekmények áldozatait kártérítésben részesíteni. A német szövetségi kormány a nyugati megszálló hatalmakkal, valamint Izrael állammal kötött egyezményeiben arra is kötelezte magát, hogy az üldözöttek kártalanítását gyorsan, hatékonyan és mindennemű diszkrimináció nélkül fogja megvalósítani.

Ha azonban a Német Szövetségi Köztársaság kártalanítási törvényeit, valamint hatóságainak a kártérítési kötelezettség tekintetében eddig követett magatartását vesszük vizsgálat alá, nyomban megállapíthatjuk, hogy a Német Szövetségi Köztársaság kormánya kártalanítási kötelezettségének csak részben vagy egyáltalán nem tett eleget és hogy üldözött és üldözött között hátrányos megkülönböztetéseket alkalmazott.

Számos, a nácizmus üldözötteinek kártalanításával kapcsolatos részletszabályozás³⁵ után a nyugatnémet törvényhozás 1952. szeptember 18-án kiegészítő törvényt fogadott el a nemzeti szocialista üldözés áldozatainak kártalanításáról, melyet 1955. augusztus 10-én, majd 1956. június 29-én újból módosítottak és annak szövegét egységes szerkezetbe foglalva az utóbb említett időpontban újból közzétették.

Az 1956. június 29-i szövetségi kártalanítási törvény (BEG) 1. cikke szerint náci üldözés áldozatának (üldözöttnek) minősül az, akit a nemzeti szocialista kényszer-rendszabályok politikai beállítottsága miatt, vagy faji, vallási, illetőleg világnézeti okokból üldöztek és aki ennek következtében életében, testi épségében, egészségében, szabadságában, tulajdonában, vagyonában, élethivatásában vagy gazdasági érvényesülésében kárt szenvedett.

Az említett kártalanítási törvény azonban nem általános érvényű, nem az üldözöttekre általában, hanem csupán a nácizmus német üldözötteinek kártalanítására irányul, illetőleg olyan üldözöttek kártalanítására, akik Németországgal területi kapcsolatban vannak vagy voltak.

A kártalanítási törvényben meghatározott igényjogosult személyek tehát a nácizmus üldözötteinek számszerűleg csak egy észét teszik ki, hiszen a fasiszta német kormány hatalma a háború folyamán messze túlterjedt az 1937-es határokon és áldozatai nagy részének nem volt területi kapcsolata a háború előtti Németországgal, hanem azok más európai országok állampolgárai közül kerültek ki. Éppen ezért a kártérítési törvény megjelenésének évében, azaz 1956-ban nyolc európai ország (Belgium, Dánia, Franciaország, Görögország, Nagy-Britannia, Luxemburg, Hollandia, Norvégia) olyan kívánásokat terjesztett a

³² „Die Bundesregierung ist unter Berücksichtigung der vorliegenden moralischen Verpflichtung bereit, auch solchen, jetzt im Ausland lebenden, aus Gründen der Rasse, des Glaubens, der Weltanschauung oder der politischen Überzeugung verfolgten Opfern von Menschenversuchen, denen mangels der Wohnsitzvoraussetzungen oder wegen Ablaufs der Anmeldefrist ein Wiedergutmachungsanspruch auf Grund der in den Ländern des Bundesgebietes geltenden Entschädigungsgesetze nicht zusteht, in besonderen Notfällen eine wirksame Hilfe zuteil werden zu lassen.

Opfer von Menschenversuchen, denen aus anderen Gründen ein Wiedergutmachungsanspruch nicht zusteht sollen von der Hilfe nicht ausgeschlossen sein, sofern ihnen unter größlicher Missachtung der Menschenrechte ein dauernder Gesundheitsschaden zugefügt worden ist.

³³ „Die wirksame und beschleunigte Behandlung und Entscheidung über einschlägige Entschädigungsansprüche und ihre Befriedigung ohne Diskriminierung irgendwelcher Gruppen oder Klassen verfolgten Personen sicherzustellen.”

³⁴ „Innerhalb und ausserhalb der Bundesrepublik lebende Berechtigte werden entschädigungsrechtlich gleich behandelt.”

³⁵ BLESSIN — WILDEN: *Bundesentschädigungsgesetze*. Kommentár. 2. Auflage. München und Berlin, 1957. C. H. Beck. 1175. és köv. p.

szövetségi kormány elé, amelyek a törvény által előírt lakó- vagy tartózkodási hely feltételeivel nem rendelkező üldözöttek kártalanítására irányultak. (Később még néhány további állam, az előbbiekhöz hasonlóan európai tőkés országok, jelentettek be hasonló kívánságokat.) A szövetségi kormány „beható vizsgálat után” és „a kérdés emberi jelentőségének tudatában”³⁶ a szóbanforgó államokkal tárgyalásokba bocsátkozott és a nácizmus üldözötteinek kártalanítására vonatkozóan több megállapodást kötött, amely az egyes államoktól, pontosabban az ott élő üldözöttek számától függően, jelentős — Franciaország esetében pl. 400 millió nyugatnémet márka — kártalanítás kifizetésére vonatkozott.³⁷

A szerződések által megállapított kártérítési összegek azon idegen (francia, belga, dán stb.) állampolgárok javára szólnak, akik faji, vallási vagy világnézeti okokból nemzeti szocialista üldöztetésnek voltak kitéve és az üldöztetés következtében szabadságukban vagy egészségükben károsodást szenvedtek, továbbá az ilyen üldözések következtében elhunytak hozzátartozói javára. A szóbanforgó szerződések nem érintik a szerződő felek állampolgárainak a német kártalanítási törvények alapján fennálló jogait.

A Német Szövetségi Köztársaság kormánya által kötött fentebb említett egyezmények tehát maguk is bebizonyítják, hogy az 1956. június 29-i szövetségi kártalanítási törvény a nácizmus idején ténylegesen üldözött és kárt szenvedett személyeknek csak kis részére vonatkozik és ezért további jogszabályokra és intézkedésekre volt, illetőleg van szükség, amelyek az üldözötteknek a törvény által figyelmen kívül hagyott széles köreit is átfogják. Teljesen rendezetlen maradt ugyanis a közép- és kelet-európai országokban üldözött személyek kártalanítása, holott köztudomású, hogy az üldözöttek és az áldozatok száma Közép-és Kelet-Európa országaiban jóval nagyobb volt, mint Nyugat-Európában.

Éppen ezért kell nyomatékosan felhívni a figyelmet arra a körülményre, hogy már az 1956-os szövetségi kártalanítási törvény az igényjogosultak körét a közép- és kelet-európai országok állama polgárainak vonatkozásában tovább korlátozta, sőt gyakorlatilag teljességgel kizárta. A törvény 4. §-ának első bekezdése 1. pont c. alpontja ugyanis kimondta, hogy igényjogosult az „aki 1952. december 31-e előtt kivándorolt, deportáltatott vagy kiutasított és akinek legutolsó lakóhelye vagy állandó tartózkodási helye olyan területen, volt, amely 1937. december 31-én a Német Birodalomhoz tartozott, hacsak az igény elbírálásának időpontjában lakóhelye vagy állandó tartózkodási helye olyan területen van, amelynek kormányával a Német Szövetségi Köztársaság nem tart fenn diplomáciai kapcsolatot.”

Ez a rendelkezés tehát hátrányos megkülönböztetést — diszkriminációt — jelent a volt üldözöttek olyan csoportjaival szemben, amelyek a Német Szövetségi Köztársasággal diplomáciai kapcsolatban nem álló országokban élnek. Az ilyen diszkriminatív rendelkezések alkalmazása ellentétben áll a Szövetségi Köztársaság fentebb említett nemzetközi megállapodásaival. Igaz ugyan, hogy a törvény 239. §-a felhatalmazást ad a kormány számára, hogy a náci üldözés áldozatainak, károsultjainak olyan csoportjaival, akiknek nincs kapcsolatuk a törvény hatályosságú területével, a méltányosság alapján globális rendezést létesítsen.³⁸ Az említeti cikk célja, hogy azokban az országokban élő csoportok vonatkozásában is, amelyekben a Nemei Szövetségi Köztársaságnak nincs diplomáciai kapcsolata, fennálljon a kártalanítás lehetősége, ennek megvalósítását azonban a szövetségi kormány diszkreciójára bízva, korlátlan lehetőséget adva ezáltal a további diszkrimináció számára.

Ugyancsak több részletszabályozás után jelent meg 1957. július 18-án az ún. szövetségi tulajdonvisszaállítási törvény, a Bundesrückerstattungsgesetz (BRÜG). Ez a törvény azonban szintén hátrányos megkülönböztetésben részesíti a nácizmusnak azokat az üldözötteit, akik az NSZK-val diplomáciai kapcsolatban nem álló országokban élnek. A tulajdonvisszaállítási törvény 45. §-ának 1. bekezdése ugyanis a kártérítési összeg kifizetését attól teszi függővé, vajjon az igényjogosult lakóhelyének, illetőleg tartózkodási helyének államával a szövetségi kormány tart-e fenn diplomáciai kapcsolatot.³⁹ Ugyanennek a szakasznak 2. bekezdése szintén lehetővé teszi, hogy a szövetségi kormány az említett rendelkezés alól kivételt tegyen,⁴⁰ vagyis a szövetségi kormány kártalanítás szempontjából egyes országokat úgy kezelhet, mintha azokkal diplomáciai

³⁶ L. az 1961. június 2-án az NSZK és az Olasz Köztársaság között a nácizmus üldözötteinek kártalanítása tárgyában kötött nemzetközi egyezmény indokolását. Deutscher Bundestag 4. Wahlperiode. Drucksache IV/438. Bonn. 30, 5, 1962.

³⁷ Az NSZK kormánya a nácizmus üldözötteinek kártalanítására vonatkozóan az alábbi megállapodásokat kötötte: Luxemburggal 1959. július 11-én 18 millió, Norvégiával 1959. augusztus 7-én 60 millió, Dániával 1959. augusztus 24-én 16 millió, Görögországgal 1960. március 18-án 115 millió, Hollandiával 1960. július 8-án 280 millió, Belgiummal 1960. szeptember 28-án 80 millió, Svájjal 1961. június 29-én 10 millió, Franciaországgal 1961. július 15-én 400 millió, Olaszországgal 1961. július 2-án 40 millió, Ausztriával 1961. november 27-én 95 millió nyugatnémet márka és végül Nagy-Britanniával 1964. június 9-én 1 millió angol font kártalanítás kifizetéséről.

³⁸ „Die Bundesregierung wird ermächtigt, mit Personengruppen, deren Schädigung auf die Verfolgungsgründe des § 1 zurückzuführen ist, die aber keine räumliche Beziehung zum Geltungsbereich dieses Gesetzes haben und auch nicht nach § 149 bis 166 anspruchsberechtigt sind, Globalregelungen über die Gewährung von Leistungen im Wege des Härteausgleichs zu treffen. Der Achte und Neunte Abschnitt dieses Gesetzes finden keine Anwendung.”

³⁹ „Ansprüche nach diesem Gesetz werden nicht befriedigt, solange der berechtigte seinen Wohnsitz oder dauernden Aufenthalt in Gebieten hat, mit deren Regierungen die Bundesrepublik Deutschland keine diplomatischen Beziehungen unterhält.”

⁴⁰ „Die Bundesregierung kann bestimmen, welche Staaten, mit deren Regierungen die Bundesrepublik Deutschland keine diplomatischen Beziehungen unterhält, behandelt werden, als ob mit ihnen diplomatische Beziehungen unterhalten würden.“

kapcsolatban állanak, ennek megvalósítását azonban ismét csak a szövetségi kormány tetszésére bízva, annak diszkrecionális hatáskörébe utalja.

A Német Szövetségi Köztársaság tulajdonvisszaállítási törvénye a diplomáciai klauzula alkalmazása folytán is — éppúgy, miként a szövetségi kártalanítási törvény — ellentétben áll a szövetségi kormánynak a náciizmus üldözötteinek kártalanítása tekintetében általánosan fennálló kötelezettségével és ellentétben áll a Szövetségi Köztársaság Alkotmányával is. A Szövetségi Alkotmány 3. §-ának 1. bekezdése ugyanis kimondja, hogy „a törvény előtt mindenki egyenlő”, ugyanezen cikk 2. bekezdésében pedig azt is leszögezi, hogy „senki sem szabad neme, leszármazása, faja, nyelve, hazája, hite, vallási vagy politikai meggyőződése miatt hátrányban részesíteni.” Az ún. lakóhely-elmélet és annak kapcsán a diplomáciai záradék alkalmazása viszont nem más, mint diszkrimináció alkalmazása a náciizmus üldözötteinek egyes csoportjaival szemben, és pedig hazájuk miatt. Nem helytálló az a német részről felhozott ellenvetés, hogy a tulajdonelvonás miatti kártérítés kifizetésének megtagadásából adódó hátrány az igényjogosultat nem hazája miatt, hanem amiatt éri, hogy lakóhelyének államával a Szövetségi Köztársaság kormánya nem tart fenn diplomáciai kapcsolatot,⁴¹ mivel a megkülönböztetés alapja lényegében mégiscsak az igényjogosult állama, és az emberek általános szabályként abban az államban tartózkodnak, amelynek polgárai, tehát a diszkrimináció hazájuk miatt éri őket.⁴² Az az érv sem fogadható el, miszerint nem a kártérítési igény elutasításáról van szó, hanem csupán a kifizetés felfüggesztéséről mindaddig, amíg az igényjogosult tartózkodási helyének állama és a szövetségi kormány között nem létesül diplomáciai kapcsolat. A kártérítési összeg bizonytalan időre való felfüggesztése ugyanis az idős és beteg üldözöttek részére — márpedig többségük ebbe a kategóriába tartozik — a kártérítés végleges elvesztését jelentheti, amellet pedig olyan felfüggesztő feltételekről van szó, amelynek bekövetkezését az egyes igényjogosultak nem tudják előmozdítani vagy befolyásolni.

Az ún. diplomáciai záradékkal kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy az a tény, miszerint az NSZK és a középeurópai szocialista országok többsége között a mai napig sincs rendszeres diplomáciai kapcsolat, nem a szocialista országok elutasító magatartásának következménye, hanem a bonni kormánynak róható fel. A szocialista országok ugyanis a maguk részéről készek normalizálni kapcsolataikat a Német Szövetségi Köztársasággal.

Ez a kérdés azonban már túlhaladja a náciizmus üldözötteinek nyújtandó kártalanítás problémáját, de mindenesetre le kell szögeznünk, hogy amikor az NSZK hatóságai vonakodnak kártalanítani a náciizmusnak azokat az üldözötteit, akik Magyarországon élnek a diplomáciai záradékra való hivatkozással, olyan akadályra hivatkoznak, amelyet saját maguk idéztek elő. A kártérítési kötelezettség teljesítésének ezen az alapon való megtagadása nyilvánvalóan ellentétes a nemzetközi joggal, és a kötelezettségek jóhiszemű teljesítésének elvébe⁴³ ütközik. Éppen ezért semmiképpen sem mentesítheti és nem is mentesíti a Német Szövetségi Köztársaság kormányát fennálló nemzetközi kötelezettségeinek teljesítése alól.

Ennek ellenére az újabb nyugatnémet jogalkotás a szövetségi tulajdonvisszaállítási törvény 1964. október 2-i módosításai változatlanul tartalmazza az ún. diplomáciai klauzulát. Amennyiben a kártérítési igények bejelentésének körét kiszélesítik vagy újabb határidőket állapítanak meg, de a már előbb tárgyalt BRÜG törvényben foglalt diszkriminatív jellegű rendelkezéseket fenntartják.⁴⁴

A szövetségi kártérítési törvény 1965. szeptember 14-én kelt második módosítása, az ún. zárótörvény (BEG Schlussgesetz) 4. pontja nem tartalmazza ugyan a fentebb idézett diplomáciai megszorítást, viszont a törvény szövegébe új 238/a §-t illesztettek, mely a következőképpen hangzik: „E törvény értelmében kártérítés iránti igény csak akkor áll fenn, ha a jogosultnak a döntés időpontjában olyan államban van lakóhelye vagy állandó tartózkodási helye, amelyekkel a Német Szövetségi Köztársaság e törvény életbelépésének időpontjában vagy 1963. január 1-én diplomáciai kapcsolatot tartott fenn.”⁴⁵

⁴¹ L. BLESSIN — WILDEN: *Bundesrückerstattungsgesetz*. 303. p.

⁴² A Német Szövetségi Alkotmánybíróság döntése (BVerfG, v. 27. 6. 61 — 1. BvL. 17/58/I BvL. 20/58.), bár nem állapítja meg minden kétséget kizáróan a szövetségi kártalanítási törvénybe foglalt diplomáciai klauzula alkotmányellenességét, alkotmányellenesnek minősíti ezzel kapcsolatban a kártérítési igények elismerésének előfeltételül szolgáló különböző időpontok (Stichtage) megállapítását mondván, hogy azok az NSZK területéről kivándorlók egyes csoportjaival szemben megengedhetetlen diszkriminációt jelentenek.

⁴³ Az ENSZ Alapokmánya csupán a nemzetközi jog általánosan elismert elvét szögezi le és fogalmazza meg új formában, amikor második cikkének második bekezdésében kimondja: „A szervezet összes tagjai abból a célból, hogy a tagságból eredő jogokat és előnyöket mindannyiuk számára biztosítsák, kötelesek a jelen Alapokmányban vállalt kötelezettségeiket jóhiszeműen teljesíteni.” A nemzetközi jogi kötelezettségek jóhiszemű teljesítésének elve nemcsak az ENSZ tagjaira, hanem valamennyi államra, a nemzetközi jog valamennyi alanyára vonatkozik.

⁴⁴ Diszkriminációs tendencia nyilvánul meg pl. a tulajdonvisszaállítási törvény 1965. május 14-én kelt végrehajtási utasításában, melynek 1-3-ig §-ai rendelkezéseket tartalmaznak a németek által megszállt nyugati országokban elvett lakásberendezések után járó kártérítésre vonatkozólag, míg 4-6 §-ok a megszállt, illetőleg bekebelezett területeken elvett ékszerek és nemesfém tárgyak után járó kártérítést szabályozza. Nem sorolja fel a törvény a megszállt területek között Magyarországot sem, holott kétségtelen — amint ezt a tanulmány II. részében hivatalos okmányok alapján kifejtettük — hogy 1944. március 19-től az ország felszabadításáig német katonai megszállás alatt állott.

⁴⁵ „Anspruch auf Entschädigung nach diesem Gesetz besteht nur, wenn der Berechtigte im Zeitpunkt der Entscheidung seinen Wohnsitz oder dauernden Aufenthalt in Staaten hat, mit denen die Bundesrepublik Deutschland bei Inkrafttreten dieses Gesetzes oder am 1. Januar 1963 diplomatische Beziehungen unterhalten hat. Bei juristischen Personen, Anstalten oder Personenvereinigungen oder deren Rechts-oder

Ez a rendelkezés az előbb említetteknél szigorúbb megszorítást tartalmaz, mivel a későbbi időpontban létesülő diplomáciai kapcsolat sem biztosítja a jogosult részére a kártérítési igény kielégítését. Ugyanakkor a cjk 3. bekezdése tartalmazza az eredeti tulajdonvisszaállítási törvény 45. §-a 2. bekezdésében foglalt rendelkezést, miszerint „a szövetségi kormány megállapíthatja, hogy mely államokat, amelyekkel a Szövetségi Köztársaság az 1. bekezdésben említett időpontokban nem állott diplomáciai kapcsolatban, kell úgy tekinteni, mintha velük diplomáciai kapcsolatban állott volna.” Mindez nyilvánvalóvá teszi a szövetségi kormánynak azt a törekvését, hogy az üldözötteknek nyújtandó kártérítést a jogi kötelezettségek köréből kikapcsolja, attól távolálló mérlegelésektől tegye függővé és az üldözöttek szenvedéseit politikai manőverekre, diplomáciai alkudozásokra használja fel.

A fentebb kifejezettkből világosan kiténik, hogy a Német Szövetségi Köztársaság kormánya nem teljesíti megfelelően azokat a kötelezettségeket, amelyek reá, mint a hitleri Harmadik Birodalom kormánya által okozott nemzetközi jogsértések kártalanítására kötelezett államra hárulnak a nácizmus üldözötteinek kártalanítása terén, azaz hogy az üldözötteket hatékony és gyors kártalanításban fogja részesíteni mindennemű hátrányos megkülönböztetés nélkül.

Láthattuk, hogy a szövetségi kormány vállalt kötelezettségeivel ellentétben különbséget tett üldözött és üldözött között aszerint, hogy milyen országban lakik, illetőleg, hogy mely államnak polgára. Ezt bizonyítják az üldözöttek kártalanításának szabályozása értelmében kiadott jogszabályok is. Jóllehet e jogszabályok lehetőséget adnak a diszkrimináció fő eszközének, az ún. diplomáciai záradéknak a mellőzésére, ezt a szövetségi kormány diszkrecionárius jogkörébe utalják. A szövetségi kormány e téren követett gyakorlata ismét csak hátrányos megkülönböztetéseket tesz a Magyarországon élő igényjogosultak terhére. A szövetségi kormánynak ez a magatartása ellentétben áll a nemzetközi szokásjog általánosan elismert szabályaival, valamint a Német Szövetségi Köztársaság által megkötött nemzetközi szerződések egyes rendelkezéseivel is. A szövetségi kormány, illetőleg szervei egyes esetekben a törvényben kapott felhatalmazás alapján kivételt tettek a diplomáciai záradék alkalmazása alól. A nyugatnémet hatóságok következtlen magatartása a diplomáciai záradéokra épített álláspont jogi tarthatatlanságának, valamint annak folyamánya, hogy a Német Szövetségi Kormány az üldözöttek kártalanításának kérdését ezzel összefüggésben nem lévő politikai problémákkal kapcsolja össze.

V.

A hitleri Németország hatóságai a II. világháborút közvetlenül megelőző időben és különösen a háború folyamán nemzetközi deliktumok egész sorát követték el. Ezek közé tartozott az emberek faji, vallási, világnézeti stb. okokból történt üldözése is. Magyarország 1944. március 19-én német katonai megszállás alá került, és az azt követő üldözéseket, amelyeknek több százezer áldozata volt, a Magyarországon ténylegesen hatalmat gyakorló fasiszta német kormány utasítására, német szervek irányításával és közvetlen részvételével hajtottak végre. A nácizmus üldözötteinek okozott sérelmek kártérítését nemzetközi szerződésekben a Német Szövetségi Köztársaság vállalta. A Német Szövetségi Köztársaság a nemzetközi megállapodásokban azt is vállalta, hogy ez a kártalanítás gyors lesz, hatékony és az üldözöttek egyes csoportjaival szemben semmiféle hátrányos megkülönböztetést nem fog alkalmazni. E nemzetközi szerződésekben vállalt kártérítési kötelezettség, valamint az ezek alapján létesített NSZK-beli törvények egymással ellentétben állnak.

A Német Szövetségi Köztársaság kormánya által hozott belső kártalanítási jogszabályokban ugyanis diszkriminációt alkalmaznak a Magyarországon élő volt üldözöttekkel szemben. A diszkrimináció fő eszköze az ún. diplomáciai klauzula, amely szerint nem részesülhetnek kártalanításban azok az üldözöttek, akik olyan államban laknak vagy tartózkodnak állandó jelleggel, amelyekkel a Német Szövetségi Köztársaság kormánya nem áll diplomáciai kapcsolatban. A jogszabályok e klauzula mellőzését a szövetségi kormány diszkrecionárius hatáskörébe utalják, további diszkriminációra adva lehetőséget.

A fenti fejtegetésekkel természetesen távolról sem merítettük ki a nácizmus magyarországi üldözötteinek kártalanításával kapcsolatos nemzetközi jogi kérdéseket, amelyeknek teljes tisztázása egy rövid tanulmány keretében amúgysem lett volna megoldható. Eddigi megállapításaink csupán a problémakör vázlatát jelentik, amelynek egyes pontjaira, e pontok részletesebb kifejtésére a közeljövőben esetleg még visszatérünk.

Zwecknachfolger tritt an die Stelle des Wohnsitzes der Sitz und an die Stelle des dauernden Aufenthaltes der Ort der Verwaltung.“ Bundesgesetzblatt teil I. 1965. Nr. 52. 1965. 133. p.

Einige Fragen des Völkerrechts hinsichtlich der Entschädigung der Verfolgten des Nazismus in Ungarn

Die Behörden Hitler-Deutschlands begingen unmittelbar vor dem Zweiten Weltkrieg und besonders im Laufe des Krieges eine ganze Reihe von internationalen Delikten. Zu diesen gehört auch die Verfolgung der Menschen aus Gründen der Rasse, der Religion, der Weltanschauung usw. Die Verantwortung für diese, in das Völkerrecht verstossenden Handlungen hat Hitler-Deutschland zu tragen.

Ungarn wurde am 19. März 1944 durch deutsche Truppen besetzt, und nach diesem Zeitpunkt wurden die Verfolgungen, die mehrere hunderttausend Opfern forderten, auf Anweisung der in Ungarn die tatsächliche Macht ausübenden deutsche Regierung, mit unmittelbarer Beteiligung deutscher Organe durchgeführt. Für diese Handlungen hat also die völkerrechtliche Verantwortung ebenso die deutsche Regierung zu tragen, wie für die Verfolgungen, die in den vorübergehend besetzten Gebieten der mit Deutschland im Kriegszustand befindlichen Staaten erfolgten.

Jede Verletzung des Völkerrechts trägt die Pflicht zur Wiedergutmachung in sich. Deutschland ist verpflichtet, die Opfer seiner völkerrechtswidrigen Handlungen, nach den allgemeinen Grundsätzen des internationalen Gewohnheitsrechtes, entsprechend zu entschädigen. Die Regierung der Bundesrepublik Deutschland hat es in mehreren internationalen Abkommen auf sich genommen, diese Entschädigung rasch und wirksam vorzunehmen und gegen keine Gruppe der Verfolgten nachteilige Diskriminationen anzuwenden.

Die Regierung der Bundesrepublik Deutschland ist aber ihren diesbezüglichen Verpflichtungen nicht nachgekommen und wendet sowohl in ihren inneren Entschädigungsnormen als auch durch die Tätigkeit der verschiedenen westdeutschen Behörden Diskriminationen gegen die ehemals Verfolgten in den sozialistischen Staaten — so auch in der ungarischen Volksrepublik — an. Das Hauptmittel der Diskrimination ist die sog. diplomatische Klausel, derzufolge die Verfolgten keine Entschädigung erhalten können, die in einem Staat wohnen oder sich ständig aufhalten, mit dem die Bundesrepublik Deutschland nicht in diplomatischer Verbindung steht. Die Ausserachtlassung dieser Klausel ist dem Ermessen der Bundesregierung anheimgestellt.

Bekanntlich hat das faschistische Deutschland vor dem Zweiten Weltkrieg, besonders aber in den Jahren des Krieges, eine ganze Reihe von Handlungen verübt, die gegen das Völkerrecht verstoßen. Sie übte eine Politik die mit der Idee des Rechtes und den grundlegenden positiven Bestimmungen der verschiedenen Rechtssysteme in diametralem Gegensatz stand. Diese Rechtsverletzungen, denen viele Millionen zum Opfer fielen, erregte allgemeine Entrüstung und den Anspruch, ihre Begeher strafrechtlich zur Verantwortung zu ziehen. Die Moskauer Deklaration vom 30. Oktober 1943 erklärte bereits, daß man für die in den durch die Streitkräfte Hitlers besetzten Ländern begangenen Grausamkeiten verantwortlichen Personen vor Gericht stellen werde; das Londoner Abkommen vom 8. August 1945 bestimmte die konkreten Normen zur Verfolgung der Kriegsverbrecher. Die am Leben gebliebenen Hauptschuldigen wurden zum Großteil tatsächlich entsprechend bestraft, ja viele auch von den sog. kleineren Verbrechern, doch wurde die Frage bis zum heutigen Tage nicht beruhigend gelöst.

Viel weniger gelöst und erledigt ist ein anderer, damit eng zusammenhängender Kreis der Probleme, nämlich die Frage der Entschädigung der Verfolgten des Nazismus. Auf dem Höhepunkt seiner Macht hatte der Hitler-faschismus seine Herrschaft auf den Großteil Europas ausgebreitet und verfolgte schonungslos, ja vernichtete systematisch die schutzlosen Leute auf Grund weltanschaulicher, religiöser, sprachlicher oder rassischer Gesichtspunkte, vor allem das Judentum. Dieses grausame Genozidium erforderte sechs Millionen Opfer, neben den Toten muß man aber auch die Hunderttausende, ja Millionen in Rechnung stellen, die zwar den Terror des Nazismus überlebten, aber durch den Verlust ihrer Angehörigen, ihrer Gesundheit und Arbeitsfähigkeit, sowie ihrer materiellen Güter ebenfalls unermeßliche Schäden erlitten. Im folgenden wollen wir auf einige rechtliche Probleme hinweisen, die sich im Zusammenhang mit der Frage ihrer Entschädigung ergeben. Die Interpretation und das Wie der Anwendung der Bestimmungen dieser Rechtsnormen wird die menschlichen Tragödien, die sich hinter ihnen bergen, kaum getreulich widerspiegeln. Die Geltendmachung der wegen der Verfolgung zustehenden Entschädigung ist aber ein rechtliches Problem und darum wollen wir bei der Behandlung dieser Frage ausschließlich ihre juristischen Beziehungen berühren.

Quelle: *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus 9 (3-4), pp. 307-330 (1967)*

I.

Die durch das faschistische Deutschland begangenen internationalen Delikte sind laut Artikel 6 des Londoner Abkommens von 8. August 1945 völkerrechtlich in drei Gruppen zu teilen:

a) *Die Verbrechen gegen den Frieden*, nämlich die Vorbereitung, Anregung oder Fortsetzung eines Angriffskrieges oder eines Krieges, der internationale Verträge, Vereinbarungen und Garantien verletzt, ferner die Teilnahme an dem gemeinsamen Plan oder an einer Verschwörung die sich auf die Führung eines solchen Krieges richtet.

b) *Kriegsverbrechen*, nämlich die Verletzung der Gesetze und Gewohnheiten des Krieges. Diese umfassen — ohne sich auf diese zu beschränken — die Ermordung, Drangsalierung der Zivilbevölkerung eines Gebietes, die Verschleppung zur Sklavenarbeit oder die Mißhandlung zu jedwedem anderen Zweck, die Ermordung von Geiseln, die Plünderung des öffentlichen und privaten Vermögens, die unbegründete Zerstörung von Städten oder Dörfern, oder die durch militärische Notwendigkeit nicht gebotene Verwüstung.

c) *Die Verbrechen gegen die Menschheit*, nämlich der Mord, die Ausrottung, die Versklavung, die Verschleppung und jede andere gegen die Zivilbevölkerung während des Krieges oder vor ihm begangene unmenschliche Handlung, jede Verfolgung auf politischer, rassischer oder religiöser Grundlage, als Vollstreckung eines Deliktes, das in den Wirkungskreis der Gerichte gehört, oder damit zusammenhängt, gleichgültig ob dadurch die Rechtsordnung des Landes, in dem die Handlung verübt wurde, verletzt wurde oder nicht.¹

Die Bestimmungen des Londoner Abkommens bezwecken also die Bestrafung von Handlungen, deren Begehung völkerrechtlich schon vor dem zweiten Weltkrieg verboten war, bzw. von Delikten, die nach den positiven Rechtssystemen der europäischen Staaten ausnahmslos strafbar waren. Allerdings hatte die faschistische Willkürherrschaft nicht selten auch Bestimmungen in rechtliche Form gekleidet, die dem allgemeinen Rechts- und Gerechtigkeitsempfinden schärfstens widersprechen; im Falle der serienweise ausgeübten Massenmorde lag aber nicht einmal eine solche — scheinbare — Rechtsgrundlage vor, sondern ihre Begehung erfolgte auf Grund solche Befehle oder Anweisungen, deren rechtswidrige Grundlage den Begehern offenkundig sein mußte.

Die Normen des Londoner Abkommens bedeuteten nur insofern neues Recht, als sie die im Namen eines Staates vorgehenden natürlichen Personen vor einem internationalen Gericht stellen, diese Neuerung war aber durch die nach der Beendigung des zweiten Weltkrieges geschaffene spezifische Lage, durch die infolge der bedingungslosen Waffenstreckung des faschistischen Deutschland geschaffenen Umstände geboten.²

Was zum Beispiel die Frage der Einleitung eines Angriffskrieges betrifft, ist es kaum zu bestreiten, dass sich die Beschränkung bzw. Abschaffung des *ius ad bellum* nicht erst an das Statut der Vereinten Nationen knüpft, sondern das Ergebnis einer längeren Entwicklung des Völkerrechtes ist, deren Weg vom Statut des Völkerbundes zum Briand-Kellogg-Pakt und von diesem zum Statut der Vereinten Nationen führte. Der 1928 unterzeichnete Briand-Kellogg-Pakt hatte erklärt, daß die unterzeichnenden Staaten — darunter auch Deutschland — »den Krieg als Mittel zur Erledigung der internationalen Streitfragen verwerfen und darauf verzichten, ihn bei ihren wechselseitigen Verbindungen als Mittel der nationalen Politik anzuwenden«. Zwar schrieb der Pakt keine wirksamen Sanktionen für den Fall seiner Verletzung vor, doch kann die Gültigkeit des Verbots der Einleitung eines Krieges keinem Zweifel unterliegen.³

Das Kriegsrecht, das *ius in bello*, wurde an den Konferenzen im Haag 1899 und 1907 kodifiziert — und zwar unter Teilnahme Deutschlands —, wobei die Normen des Verhaltens bei der Eröffnung und Beendigung der Feindseligkeiten sowie des Verhaltens der Mitglieder der feindlichen Streitkräfte gegenüber der Zivilbevölkerung bestimmt wurden.⁴

Die unmenschliche Behandlung der im Laufe der Kriegsoperationen in Gefangenschaft geratenen Militärpersonen und die Delikte gegen das Leben und die Güter der Zivilbevölkerung der besetzten Gebiete verstoßen also ebenfalls gegen die, vor dem zweiten Weltkrieg geschaffenen, gesetzten Normen des Völkerrechtes.

Gesondert müssen wir uns mit den Verbrechen gegen die Menschlichkeit befassen. Der Mord, die Ausrottung, die Versklavung verstießen offenkundig gegen die grundlegenden Prinzipien der Rechtssysteme der europäischen Staaten, gegen

¹ *Procès des Grands Criminels de Guerre*. Tribunal Militaire International. Documents Officiels. Tome 1, 12 - 13 p.

² Die Prinzipien, die das internationale Militärgericht in Nürnberg bei der Fällung seiner Entscheidungen befolgte und die es in seinem Urteil formulierte, betrachteten die Mehrheit der an der Organisation der Vereinten Nationen teilnehmenden Staaten, sowie ein Grossteil der Vertreter der Fachliteratur des Völkerrechtes als Fortentwicklung des Völkerrechtes und beantragten ihre Kodifizierung. Die diesbezüglichen Versuche führten aber — wenigstens bisher — nicht zur Annahme völkerrechtlicher Normen.

³ »Bis zum Briand-Kellogg-Pakt war der Krieg eine Einrichtung des Völkerrechtes, seit dem Abschluß des Briand-Kellogg-Paktes wurde hingegen der Krieg als ein Hochverrat (haute trahison) gegen das Völkerrecht betrachtet . . .« Diesen Standpunkt führten im Nürnberger Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher die Vertreter der Anklage aus, und dies akzeptierte auch das internationale Militärgericht bei der Fällung seines Urteiles.

⁴ Siehe die Artikel 42, 43, 46 und 47 des Statuts über die Gesetze und Gewohnheiten des Festlandskrieges, bezüglich der Ausübung der Militärgewalt auf den Gebieten feindlicher Länder. Der Artikel 3 dieser Vereinbarung bestimmt auch, daß der kriegführende Teil bei Verletzung der Bestimmungen dieses Statuts zu Schadenersatz verpflichtet ist.

ihre positiven Bestimmungen, darüber hinaus aber auch gegen das Kriegsrecht, das den Mord, die Verschleppung, die Versklavung ebenfalls verbietet. Die Pflicht zur Respektierung der religiösen Überzeugung umfaßt offenkundig auch das Verbot der Verfolgung auf religiöser Grundlage. Die Kriegsverbrechen im engeren Sinne und die Verbrechen gegen die Menschlichkeit, also die Verbrechen der Kategorien b) und c) des Artikels 6 des Londoner Abkommens, lassen sich daher schwer genau voneinander abgrenzen. Die Entzweitrennung und Unterscheidung hatten ihren Grund darin, daß die Hitlerische Regierung und ihre Organe zahllose rechtswidrige Verhandlungen verübten, die mit dem Krieg nicht in unmittelbarem Zusammenhang standen, auf die man die Normen des Kriegsrechts — streng genommen — nicht hätte anwenden können, während sich an ihre Bestrafung grundlegende Interessen knüpften. Dazu gehören die gegen deutsche Staatsbürger sowie die unter Zwang, auf Anweisung der deutschen Regierung verübten Delikte in den sog. Satellitenstaaten. Die Gebiete der Satellitenstaaten waren nicht durch bewaffneten Kampf, nicht durch Krieg, sondern durch Anwendung anderer Mittel und Methoden unter die Kontrolle der deutschen Regierung gekommen, wenn auch die Androhung der Waffengewalt dabei eine sehr bedeutsame Rolle spielte und im Falle Ungarns — am 19. März 1944 — in eine offene Militärbesetzung auslief. Da aber zwischen Ungarn und dem Deutschen Reich am 19. März 1944 kein Kriegszustand eintrat, wurden die Deportationen in Ungarn nicht unter den Begriff der Kriegsverbrechen im engeren Sinn eingezogen.⁵

Zwar hatte das Völkerrecht die Verbrechen gegen die Menschlichkeit vor 1945 in der Tat nicht kodifiziert, aber vorher gab es auch kein Beispiel für Verbrechen dieser Art und Menge in der europäischen Geschichte; es ergab sich also auch keine Notwendigkeit, sie im Völkerrecht vorzusehen, umso weniger, als diese Handlungen in den Rechtssystemen aller europäischer Staaten — Deutschland inbegriffen — ausnahmslos mit den strengsten Strafen sanktioniert waren, sie also ohne Rücksicht auf die Person des Täters und den Ort der Tat Verbrechen darstellten. Das neue Element bestand eben in der großen Menge, in der Systematisierung dieser Handlungen.

Das Völkerrecht regelt die Verbindungen der Staaten untereinander. Seine Subjekte sind nach der allgemeinen Regel Staaten. Völkerrechtliche Delikte — Verhalten von Staaten, die den Bestimmungen des Völkerrechtes widerlaufen und die von ihm geschützten Interessen anderer Staaten verletzen — kommen dementsprechend allgemein nur im Verhältnis der Staaten untereinander vor. Doch können auch gegen physische Personen ausgeübte rechtswidrige Handlungen zu völkerrechtlichen Delikten werden, wenn die Geschädigten, die Opfer Staatsbürger anderer völkerrechtlicher Rechtssubjekte, anderer Staaten sind. Der Umstand, daß die Opfer der Verbrechen gegen die Menschlichkeit in überwiegender Mehrheit nicht deutsche, sondern fremde Staatsbürger waren, gab diesen Delikten einen völkerrechtlichen Charakter, ihre Beurteilung fiel daher mit Recht unter einen internationalen Gerichtsstand.⁶

Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit der faschistischen deutschen Regierung wäre also, wenn das deutsche Reich auch heute bestünde, eine komplexe. Einerseits wäre sie verantwortlich für die Schäden, die sie den Staaten verursachte, die sie gegen die Bestimmungen des Völkerrechtes, angegriffen hatte, andererseits wäre sie verantwortlich für die gegen das Kriegsrecht verstoßenden Handlungen, die durch, den Streitkräften angehörenden Personen im Laufe des Krieges verübt wurden, und schließlich wäre sie verantwortlich für alle die rechtswidrigen Handlungen, die unabhängig von den Kriegsoperationen, in Vollzug der gegen andere Völker und Rassen gerichteten Politik des Nazismus auf Anweisung oder Initiative deutscher Amtsglieder in den Ländern verübt wurden, die vorübergehend unter die Herrschaft der Hitlerregierung kamen.⁷ Im weiteren Verlauf dieser Abhandlung werden wir uns nur mit den Problemen der Verantwortlichkeit für die Verbrechen gegen die Menschlichkeit, beziehungsweise mit der für sie zu entrichtenden Entschädigung befassen.

II.

Wie in vielen Ländern Europas, hatte der Hitlerfaschismus auch in Ungarn mehrere Hunderttausend Opfer. Wenn auch das deutsche Reich Ungarn an seine Seite zwang und die Regierungen des Horthy-Systems bestrebt waren, die Forderungen Hitlers zu erfüllen, ließ sich die deutsche Aggression doch nicht vermeiden: — Ungarn kam unter deutsche Militärbesetzung. Infolge der Maßnahmen der deutscher Okkupationsbehörden verloren Zehntausende und Hunderttausende ungarischer Staatsbürger ihr

⁵ Über die deutsche Besetzung Ungarns siehe die Abhandlung des Verfassers: Völkerrechtliche Lage Ungarns nach dem 19. März 1944. Budapest, 1965. Herausgegeben vom Komitee der Verfolgten des Nazismus in Ungarn. Auf diese Frage kommen wir in Punkt II dieser Abhandlung noch zurück.

⁶ Als völkerrechtliches Delikt im weiteren Sinne des Wortes gilt jede Handlung oder Unterlassung von Subjekten des Völkerrechtes, die gegen die Normen des Völkerrechtes verstößt. Da das Völkerrecht die Beziehungen der Staaten, untereinander regelt, haben wir ein Verhalten gegen Bürger eines anderen Staates das gegen die Normen des Völkerrechtes verstößt, als völkerrechtliches Delikt zu betrachten.

⁷ Das Völkerrecht regelt die Beziehungen der souveränen Staaten. In den durch Deutschland mit Waffengewalt besetzten Staaten lag die oberste Macht — wenn auch nur zeitweise und vorübergehend — in den Händen der Regierung des Deutschen Reiches. Infolgedessen hat für alle völkerrechtswidrigen Handlungen, die auf den während des Krieges eroberten Gebieten verübt wurden, die völkerrechtliche Verantwortung die Deutsche Reichsregierung als der alleinige Träger der Souveränität zu tragen, trotz aller scheinbaren Unabhängigkeit, die sie den dortigen Satelliten- oder Quisling-Regierungen gewährte.

Leben in den Konzentrationslagern, andere mußten die Herrschaft des Hitlerismus ihrer Gesundheit, ihrer Güter entblößt, ertragen. Neben dem Verlust des Lebens und der Gesundheit, treten naturgemäß die materiellen Schäden der Verfolgten in den Hintergrund; sie sind aber zahlenmäßig sehr bedeutsam und müssen unbedingt zur Sprache gebracht werden, da eine wirkliche Schadloshaltung eigentlich nur auf diesem Gebiet möglich ist.

Um die Frage völkerrechtlich richtig zu beurteilen, sei betont, daß die deutsche Besetzung Ungarns — entgegen den Behauptungen der deutschen Propaganda — nicht auf Grund eines Abkommens der Regierungen der beiden interessierten Staaten erfolgte. Die Durchführung der Besetzung nahm Hitler ohne Bewilligung Horthys, ja trotz seines ausgesprochenen Protestes vor; er beging also eine Aggression gegen die Integrität, die politische Unabhängigkeit eines anderen Staates.⁸ Der Umstand, daß Horthy in letzten Abschnitt der Kleßheimer Verhandlungen seine Rücktrittsabsicht änderte und sich zur Kooperation mit der deutschen Regierung bereit fand, bedeutete keine Vereinbarung zwischen den beiden Staaten, gründete sich auf unmittelbare Gewalt und Täuschung. Horthy hatte kein Recht, ohne Zustimmung seiner Regierung ein völkerrechtliches Abkommen zu unterzeichnen, doch steht es fest, daß er dies auch nicht tat.⁹

Durch die Besetzung verlor Ungarn den Rest seiner Unabhängigkeit. Zur Irreführung der öffentlichen Meinung und zu Aufrechterhaltung des Scheins einer Vereinbarung wurde von Horthy eine Marionettenregierung ernannt, die sich aber ausschließlich unter der Lenkung und Kontrolle Veesenmeyers, des »Bevollmächtigten des Grossdeutschen Reiches« betätigen konnte.¹⁰ »Veessenmayer war der wirkliche Herrscher in Ungarn«, erklärte das Nürnberger Militärgericht in seinem Urteil im »Wilhelmstraße-Prozess«. »Seine Aufgabe bestand hauptsächlich darin, der ungarischen Regierung die Richtlinien für die von ihr zu befolgende Politik vorzuschreiben und die leitenden Stellungen mit Persönlichkeiten zu besetzen, die eine genügende Garantie für die energische Ausführung dieser Politik boten.«¹¹ Die faktische Macht wurde in Ungarn durch das gründlich aufgebaute Besetzungssystem der deutschen Regierung ausgeübt, während Ungarn trotz mancher scheinbarer Elemente der Souveränität zu einer Provinz des deutschen Reiches herabsank. Die Außenpolitik Ribbentrops richtete sich — um wieder das Urteil im Wilhelmstraße-Prozess zu zitieren, darauf, ...» der Außenwelt zu verhehlen, daß die wirkliche Regierungsgewalt (nämlich in Ungarn — der Verfasser) in den Händen der Naziregierung lag.«¹² Die Maßnahmen zur Irreführung der Außenwelt

⁸ Seinerzeit — im März 1944 — bot die deutsche Regierung alles auf, den Charakter der Aggression gegen Ungarn zu tarnen und die militärische Besetzung als die Folge einer Vereinbarung zwischen den Regierungen der beiden Staaten hinzustellen. Das war aber nichts anderes, als eine offenkundige Fälschung der Tatsachen. Die militärische Besetzung Ungarns bereitete die völlige Einverleibung Ungarns vor. Ein Memorandum des deutschen Sicherheitsdienstes, dessen Vorschläge Hitler bei der Vorbereitung der Besetzung in Betracht zog, erklärte offen: »Von Reich her gesehen ist auf weite Sicht eine Eingliederung des ungarischen Raumes als eines wesentlichen Teiles des alten Habsburger Machtbereiches unerläßlich.« (Sperrung von mir, G. H.) (Procès des Grands Criminels de guerre. D. 679. T. XXXV, p. 359.) Das Memorandum legte das Hauptgewicht, gegenüber der offenen Militärbesetzung, auf den Sturz der Regierung Kállay und auf die Ernennung einer neuen Regierung, die die Deutschen ohne Vorbehalt bedienen sollte. »Die staatsstreichartige Durchführung dieses Regierungswechsels muss so organisiert werden, daß die gesamte Öffentlichkeit infolge der autoritären Entscheidung des Reichsverwesers ohne Einsicht in die tatsächlichen Zusammenhänge bleibt und Gegenkräfte nicht zum Zuge kommen« (ebendort). Die Irreführung der öffentlichen Meinung, die Verheimlichung bzw. Tarnung der Aggression war also ein wesentliches Moment bei der Durchführung der Militärbesetzung.

⁹ Über das Kleßheimer Treffen wurden viele Memoiren und Aufzeichnungen verfaßt; es wird in mehreren Geschichtswerken behandelt. Der Wert und die Verlässlichkeit dieser Quellen ist naturgemäß verschieden. Die Memoiren *Horthys (Ein Leben für Ungarn)*. Bonn, Athenaeum 1953, p. 327) wurden mehrere Jahre nach diesem Ereignis geschrieben, ihre Genauigkeit läßt sich also bezweifeln. Die Memoiren *Kállays (Hungarian Premier)*. Columbia University Press, New York, XXXIV. p. 518) stützen sich wesentlich auf die Mitteilungen Horthys. Ribbentrop erwähnt in seiner Aussage vor dem Nürnberger Internationalen Militärgericht (*Nazi Conspiracy and Aggressions*. Supplement B. United States Government Printing Office, Washington 1948, pp. 1208-1211) die Kleßheimer Verhandlungen, doch seine Antworten auf die an ihn gestellten Fragen sind — laut Protokoll — sehr schwankend und ungenau. Auch C. A. MACARTNEY berichtet in seinem Buch (*October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1929-1954*. Bd. I-II, Edinburgh University Press, 1957) eingehend über das Kleßheimer Treffen auf Grund gründlicher Informationen und nichtpublizierter Aufzeichnungen, doch kann sein Werk nicht als authentische Quelle gelten.

Doch verfügen wir über zwei detaillierte und dabei fast gleichzeitige Angaben über das Kleßheimer Treffen. Die eine ist in den Aufzeichnungen von F. Szombathelyi, dem Chef des ungarischen Generalstabs enthalten (*Material der Kabinettskanzlei Horthys*. (Magyarország és a második Világháború.) *Ungarn und der Zweite Weltkrieg*. Budapest, Kossuth, 1959, pp. 452-459) —, die andere ist das Protokoll des Budapester Ministerrats vom 19. März, in dem Horthy über seine Verhandlungen mit Hitler berichtete und das auch die ergänzenden Bemerkungen mehrerer Mitglieder seiner Begleitung enthält. (Publiziert: *Horthy Miklós titkos iratai (Geheime Schriften von Miklós Horthy)*. Budapest, Kossuth, 1962, pp. 422-430.) Keines dieser zwei Dokumente war für die Öffentlichkeit bestimmt, es steht ihnen also jede Beschönigungsabsicht fern. In den wesentlichen Fragen stimmen beide völlig überein, sie enthalten gleichlautende Feststellungen und ergänzen einander.

¹⁰ Laut Ernennungsdekret Veessenmeyers ist der Bevollmächtigte des Grossdeutschen Reiches *für jede politische Entwicklung in Ungarn verantwortlich* und erhält seine Anweisungen im Wege des Reichsaußenministers. Der Bevollmächtigte des Grossdeutschen Reiches hat dafür zu sorgen, daß die ganze Verwaltung des Landes, solange deutsche Truppen dort sind, die neue nationale Regierung auf allen Gebieten *unter seiner Lenkung* (Sperrungen von mir G. H.) verrichte ... N. G. 2947. *Trials of war criminals before the Nürnberg Military Tribunals. The Ministries Case*. Washington US. Gov. Printing Office, 1952. Vol. XIII. p. 336.

¹¹ Den Text des Urteils S. R. M. KEMPNER-C. HAENSEL, *Das Urteil im Wilhelmstrasse-Prozess*. München, Alfons Bürger, V., 1950, p. 173.

¹² KEMPNER-HAENSEL, a. a. O. p. 175.

und der öffentlichen Meinung in Ungarn ändern also nichts an der Tatsache, daß Ungarn unter deutscher Militärbesetzung stand. Auf die Militärbesetzung bezogen sich aber die oben angeführten Verfügungen des Haager Statuts, die die Hitlerregierung verpflichtet gewesen wäre, auch in Ungarn einzuhalten. Infolge der Militärbesetzung war die souveräne Macht auf dem Gebiet Ungarns de facto das Deutsche Reich. Völkerrechtlich wäre also das Deutsche Reich und seine Regierung für alle Folgen seines am 18. und 19. März vollzogenen, völkerrechtswidrigen Schrittes auch dann verantwortlich, wenn sich nach diesem Zeitpunkt an dem Vollzug dem in Ungarn begangenen rechts- und moralwidrigen Handlungen deutsche Behörden und Organe nicht unmittelbar beteiligt hätten.

Doch ist es unbestritten, daß die Verfolgung auf Grund der Rasse, Religion oder Weltanschauung, die volle Entrechtung des Judentums in Ungarn und die Vernichtung seines großen Teiles auf Beschluß der Reichsregierung, unter unmittelbarer Mitwirkung deutscher Behörden und Organe erfolgte. Die deutsche Regierung war es, die

a) *die Verschleppung des ungarischen Judentums zur Zwangsarbeit und seine damit zusammenhängende physische Vernichtung beschloß und die Durchführung dieser Maßnahme durch Anwendung oder Androhung militärischer Gewalt sicherstellte.*

Bekanntlich wurde von deutscher Seite schon vor dem 19. März 1944 mehrfach gefordert, daß die ungarische Regierung energische Maßnahmen gegen das Judentum treffe. So u.a. auch von Hitler selbst, der am 17. April 1943 Horthy erklärte: »Sie wären wie Tuberkelbazillen zu behandeln.«¹³ »Zu den Gründen, die Hitler veranlassten, Ungarn auf diese Weise (nämlich durch Besetzung — der Verfasser) der meisten Rechte eines souveränen Staates zu berauben«, — erklärt das Urteil im Wilhelmstraße-Prozeß — gehörte auch der, daß er mit der ungarischen Judenpolitik nicht zufrieden war. Ungarn war zur Hauptzuflucht der europäischen Juden geworden.«¹⁴ Laut der am 23. August 1944 erlassenen Informativ des deutschen Propagandaministeriums war »nach dem 19. März die wichtigste Frage die in Ungarn einer Lösung harpte, die Judenfrage. Es ist begreiflich daß nach dem 19. März die *deutschen Behörden* (Sperrung von mir — G. H.) alles aufboten, das jüdische Element so rasch und gründlich wie möglich zu liquidieren«. Was die Frage der militärischen Gewalt und des Zwanges betrifft, erklärte Hitler am 6. Juli 1944 Sztójay bei dessen Besuch, daß die SS-Truppen vor der vollen Lösung der Judenfrage Ungarn nicht verlassen werden. Sollten die Ungarn Schwierigkeiten machen, werde er neue Einheiten in das Land kommandieren und ein völliges Okkupationssystem einführen.¹⁵

b) *Die faschistische deutsche Regierung war es, die auch die Ernennung von ungarischen Staatsbürgern erzwang, die die judenfeindlichen Maßnahmen und Verordnungen erließen, und die ihre spätere Verhaftung verhinderte.*

In der Marionettenregierung, die sich unter dem Vorsitz Sztójays gebildet hatte, befaßten sich vor allem die Staatssekretäre László Endre und László Baky mit der Deportierung des Judentums. Ihre Ernennung erfolgte — gestand diesbezüglich Veesebmayer — auf die ausdrückliche Forderung der deutschen Regierung. «¹⁶ Die Verhaftung von Endre und Baky, die Horthy später plante, wurde durch das Ultimatum Ribbentrops vom 17. Juli 1944 verhindert.¹⁷ Szálasi, nach dem 15. Oktober 1944 der Diktator des Landes, zeichnete in seinem Tagebuch die Erklärung Veesebmayers vom 24. Juni auf, daß es »die deutsche Führung als Ehrensache betrachte, die beiden Leute nicht fallen zu lassen. Die deutsche Führung werde es nicht dulden, daß man Leute entläßt, die, wie besonders Baky, ihre Pflicht gegen das Reich erfüllten.«¹⁸

c) *Die deutsche Naziregierung forderte nicht nur die erlassung der judenfeindlichen Verordnungen und anderer Rechtsnormen, sondern schrieb auch ihren Text vor. Ihre speziellen Polizeiorgane arbeiteten die Pläne der Deportierungen aus, ja begannen sie noch vor dem Erscheinen der Verordnungen des Sztójay-Regierung zu vollstrecken, kontrollierten ihre Durchführung unmittelbar an Ort und Stelle und sorgten für die erforderlichen Transportmittel.*

Man hat festgestellt, daß die Textierung der durch die Sztójay-Regierung erlassenen judenfeindlichen Verfügungen von den in das ungarische Innenministerium eingeteilten »SD-Sachverständigen« (Krumey und Hunsche) gelenkt wurde.¹⁹ Es wurde ferner geklärt, daß, obwohl die Verordnung des Ministerpräsidenten 1610/1944 über die Zwangswohnsitze der Verfolgten erst am 28. April 1944 erschien, die Deportierung aber in den zum Operationsgebiet erklärten und unter unmittelbarer Kontrolle der deutschen Militärkommandanten stehenden Bezirken schon viel früher — am 16. April — begann,²⁰ ja in Munkács am 18.

¹³ *Procès des Grands Criminels de Guerre*. D. 736, XXXV, p. 428.

¹⁴ KEMPNER-HAENSEL, a. a. O. p. 170.

¹⁵ C. A. MACARTNEY, *October fifteenth. A History of Modern Hungary*. Edinburgh University Press Bd. II, p. 250.

¹⁶ *The Ministries Case*. Vol. XIII, p. 497.

¹⁷ »Falls sich die Intentionen des Reichsverwesers verwirklichen, wird der Führer den Reichs bevollmächtigten sofort abberufen und wird die zur Verhinderung ähnlicher Fälle nötigen Maßnahmen treffen . . . Der Führer erwartet, daß die ungarische Regierung unverzüglich Maßnahmen gegen das Budapester Judentum treffe.« N. G. 2739.

¹⁸ MACARTNEY, a. a. O. Bd. II, p. 308, Anmerk. 4.

¹⁹ Die Anklageschrift gegen Krumey und Hunsche im Strafprozess vor dem Schwurgericht in Frankfurt/Main im Jahre 1964 zitiert die Telegrammmeldung Veesebmayers Nr. 129 vom 22. März 1944 mit folgendem Wortlaut: »Kontrolle Handhabung ungarischer Judengesetze dadurch sichergestellt, daß Sachberater des SD mit Staatssekretär im Innenministerium László Endre in dauernder persönlicher Fühlungnahme und bei Ausarbeitung und Durchführung und Verordnungen beratend mitwirkt.«

²⁰ Siehe VEESSEBMAYERS Meldung vom 23. April 1944. N. G. 2233.; *The Ministries Case*. Vol. XIII, pp. 348-349.

April 1944 schon beendet war.

d) *Der Hauptnutznießer der unmenschlichen Verfügungen war die deutsche Faschistenregierung, für die sich an die Durchführung der Deportierungen »äußerst wichtige Staatsinteressen« knüpfen.*

In der letzten Epoche des Krieges suchte die Hitlerregierung den Mangel an Arbeitskräften in der deutschen Kriegsindustrie durch Zwangs- und Sklavenarbeit zu mildern. Hitler erklärte in einer Besprechung zu Berlin am 6. und 7. April 1944: »Sollten dort die Arbeitskräfte ebenfalls nicht zu stellen sein, so will der Führer persönlich sieht mit dem SS Reichsführer in Verbindung setzen und diesen veranlassen, aus Ungarn die erforderlichen etwa 100.000 Mann durch Bereitstellung entsprechender Judenkontingente aufzubringen.«²¹ Zur Sicherung des für die Deportierungen erforderlichen rollenden Materials der Eisenbahnen berief sich SS-Obergruppenführer Wolff auf den Befehl Hitlers, daß »bezüglich der Transportmittel die Armee — bei Vorhandensein exzeptionell wichtiger Staatsinteressen — nur dann das Vorrecht hat, wenn sie im Vormarsch ist«. Es ist also offenkundig, daß die deutsche Regierung die Deportierung des ungarischen Judentums für ein »exzeptionell wichtiges Staatsinteresse« hielt.

Alle diese Tatsachen, die sich mit einer ganzen Reihe von Amtsurkunden beweisen lassen, anerkannte auch schon das gegen die Hauptkriegsverbrecher vorgehende Nürnberger Internationale Militärgericht — also ein völkerrechtliches Forum —, als es Zeugen über die Deportierung des ungarischen Judentums verhörte.²² Im sog. Wilhelmstraße-Prozeß gründete das Nürnberger Militärgericht — das ebenfalls auf Grund des Völkerrechtes vorging — sein Urteil gegen Veessenmayer gerade auf diese Tatsache.

Die Handlungen jener ungarischer Staatsbürger, die nach dem Krieg vor das Volksgericht gestellt und verurteilt wurden, und die bei den Deportierungen und anderen Unmenschlichkeiten mitgewirkt hatten, waren letztlich nur Teilnehmer an der Tätigkeit der deutschen Besatzungsbehörden. Die ungarischen Kriegsverbrecher begangen ihre Delikte im Dienste einer fremden Macht, als derer Agenten. In seiner oben zitierten Erklärung hatte Veessenmayer offen dargelegt, daß keine Rede von der Entlassung jener Personen sein könne, die »ihre Pflicht gegen das Reich erfüllten«. Die Verfolgung des Judentums war ein grundlegendes Ziel der Politik des faschistischen Deutschland, ihre Durchführung war die Aufgabe des faschistisch-deutschen Staatsapparats und die fremden Staatsbürger, die sich daran beteiligten, waren sozusagen externe Organe des faschistischen Staatsapparats. Veessenmayer fungierte in Ungarn als der Generalbevollmächtigte der deutschen Regierung, war ein Beamter des deutschen Außenministeriums und befolgte dessen Anweisungen. Die Feststellung seiner persönlichen Schuld und seine Verurteilung im Wilhelmstraße-Prozeß — anderthalb Jahre nach Unterzeichnung des ungarischen Friedensvertrags — bedeutet die völkerrechtliche Feststellung der Verantwortung der deutschen Regierung für die in Ungarn nach dem 19. März 1944 begangenen, gegen die Menschlichkeit verstoßenden Delikte.

Die Verfolgten des Nazismus hatten in dem durch die Deutschen besetzten Ungarn dieselben Schädigungen zu erleiden wie die Verletzten, deren Heimat durch Krieg in die Gewalt der Hitlerregierung gelangte. Diese Handlungen waren ebenso Teile einer hitleristischen Verschwörung zur Organisierung der Herrschaft über fremde Völker, einer gegen die Bestimmungen des Völkerrechtes ausgeheckten und durchgeführten Eroberungspolitik, wie die Angriffskriege oder die gegen das Kriegsrecht verstoßenden Taten. Es kann keinem Zweifel unterliegen, daß die unmenschliche Behandlungsweise, die Verfolgung auf Grund der Rasse, Religion oder Weltanschauung, die die Hitlerregierung verschiedenen Schichten der Bevölkerung auf dem in ihre Gewalt gelangten Gebiet angedeihen ließ, gegen das Völkerrecht verstieß und daß die Verantwortlichkeit dafür das faschistische (Nazi-) Deutschland zu tragen habe. Die Beurteilung und Wiedergutmachung der durch die Verfolgungen erlittenen Schäden muß also ebenfalls auf Grund des Völkerrechtes erfolgen.

III.

Innerhalb der völkerrechtlichen Delikte machte die traditionelle Auffassung — anders als im inneren Recht der Staaten — keinen Unterschied und teilte sie nicht in privatrechtliche Delikte und strafrechtliche Delikte, also in die Kategorie der Straftaten. In der Beurteilung dieser Frage trat aber im Laufe der letzten Jahrzehnte eine wesentliche Änderung ein, indem schon vor dem zweiten Weltkrieg, besonders aber nach diesem, Versuche unternommen wurden, ein internationales Strafrecht im wahren Sinne des Wortes auszubilden, gewisse völkerrechtliche Delikte zu internationalen Verbrechen zu erklären, ohne daß aber diese Bestrebungen zu einem allgemein akzeptierten Ergebnis geführt hätten.²³

²¹ Siehe die Akten mit den Zeichen R-124 (USA und PS 3720) USA 220. und im and: *Eichmann in Ungarn*. Dokumente. Budapest, Pannonia, p. 93.

²² Siehe *Procès des Grands Criminels de guerre*. T. IX, p. 654; X, p. 425; XV, p. 443; XIX, pp. 540-541 und pp. 616 — 617.

²³ In der Literatur des internationalen Strafrechts ist vor allem auf die Werke von V. PELLA und H. DONNEDIEU DE VABRES zu verweisen. Beachtenswert sind auch TAYLER, *Die Nürnberger Prozesse*. Zürich, Europa V. 1950; A. I. POLTORAK, *Njurnbergski process*. Moskau, Isdatelstwo Nauka, 1966, p. 351. Aus der ungarischen Literatur I. SZABÓ, *A nürnbergi per és a nemzetközi büntető jog (Der Nürnberger Prozeß und das internationale Strafrecht)*. Budapest, Oficina, 1946, p. 49; P. SEBESTYÉN, *Az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények, az Egyesült Államok kölcsönös biztonsági törvényei és a nemzetközi jog (Delikte gegen den Frieden und die Sicherheit der*

Wir wollen uns diesmal nicht in die sehr komplizierte und vielumstrittene Problematik des internationalen Strafrechts vertiefen, um so weniger, als die Frage der Schadloshaltung der Verfolgten des Nazismus nicht in das Gebiet des internationalen Strafrechts fällt, wenn auch noch so viele Strafhandlungen ihr vorangingen bzw. das Problem der Entschädigung aufgeworfen haben. Die zur Ordnung dieses Problems berufenen Prinzipien und gewohnheitsrechtlichen Vorschriften sind keine neuen Normen des Völkerrechts, sondern bilden gerade im Gegenteil einem Teil der »klassischen«, allgemein anerkannten und akzeptierten Normen des Völkerrechts, in deren Hinsicht auch die Fachliteratur einen wesentlich einheitlichen Standpunkt einnimmt und die sich auf eine sehr reiche internationale Rechtspraxis stützen.

»Es ist ein Prinzip des Völkerrechtes und auch ein allgemeiner Begriff des Rechtes, daß jede Verletzung einer Verbindlichkeit die Pflicht zur Wiedergutmachung in sich trägt«, erklärte der Ständige Internationale Gerichtshof.²⁴ Auch die Pfleger der Wissenschaft des Völkerrechtes erklären übereinstimmend, daß die Subjekte des Völkerrechtes für die ihrerseits begangenen Rechtsverletzungen haften und verpflichtet sind, die für andere schädlichen Folgen ihrer völkerrechtswidrigen Handlungen abzuwehren, beziehungsweise für sie entsprechenden Schadenersatz zu leisten.

»Das deliktische Verhalten eines Staates zieht als Rechtsfolge die Pflicht der Wiedergutmachung nach sich und läßt auf Seiten des verletzten Staates einen entsprechenden Anspruch erwachsen. Pflicht und Anspruch ergeben sich unmittelbar und ohne weiteres aus dem Völkergewohnheitsrecht . . .«²⁵ Die Grundlage der Schadenersatzpflicht ist also das internationale Gewohnheitsrecht, das den rechtsverletzenden Staat verpflichtet, die verursachten Schäden zu vergüten. Kelsen irrt, wenn er behauptet, das Völkerrecht bestimme nicht die Art und das Ausmaß des Schadenersatzes, die sich nur durch ein partikulares Abkommen zwischen dem Verletzer und dem verletzten Staat regeln lassen. Denn die internationale Gerichtspraxis, aus der sich die gewohnheitsrechtlichen Normen mit der größten Sicherheit herauslesen lassen, bezeugt hinsichtlich des Schadenersatzes das Bestehen schon seit längerer Zeit auskristallisierter Normen.²⁶

Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit der Staaten erstreckt sich auf die Abschaffung der Nachteile aus den begangenen Rechtsverletzungen, den Ersatz der moralischen und materiellen Schäden. Das Maß der Verantwortung für die Handlungen gleicher Art und Schwere ist kraft der Natur der Sache identisch, und daher ist auch die Schadenersatzpflicht die gleiche. »Das allgemeine Prinzip — erklärte der Ständige Internationale Gerichtshof in der Sache der Fabrik von Chorzow —, das aus dem Begriff der rechtswidrigen Handlungen an sich erwächst und daß sich aus der internationalen Praxis abzeichnet, lautet, daß der Schadenersatz nach Möglichkeit alle Folgen der rechtswidrigen Handlung auszuwetzen und den Zustand herzustellen hat, der vermutlich bestünde, wenn die erwähnte Handlung nicht begangen worden wäre.«²⁷

Die traditionelle — noch auf Grotius zurückgehende — Fachliteratur des Völkerrechtes nahm den Standpunkt ein, daß die Verletzung des Völkerrechtes nur dann zur Feststellung der Verantwortlichkeit des begehenden Staates führt, wenn seitens des Staates eine schuldhaftige Handlung oder Unterlassung vorliegt. *Qui in culpa non est, natura ad nihil tenetur* — erklärte Grotius. Von den Vertretern der neueren Richtungen stellen sich mehrere auf den Standpunkt der objektiven Haftung oder äusseren Meinungen, die auf einer Kombination der beiden Ansichten beruhen.²⁸

Die Analyse des Verschuldens beziehungsweise der objektiven Haftung kann aber hinsichtlich der hier untersuchten Frage ganz unterbleiben, da die Nazi-Verfolgungen nach einem durchdachten, einheitlichen Plan vollzogen wurden. Es handelte sich nicht um Unterlassungen oder Fahrlässigkeiten, sondern um dezidierte und offene Verletzungen des Völkerrechtes und der grundlegenden Prinzipien der verschiedenen Rechtssysteme; die Haftung Hitler-Deutschlands ist also auch nach dem strengsten Schuldprinzip zweifellos festzustellen. Diese Verantwortlichkeit wird nur verschärft durch den Umstand, daß die Nazi-Verfolgung, die verschiedenen unmenschlichen Maßnahmen, nicht die Aktionen einzelner sog. unverantwortlicher Elemente waren, sondern den Vollzug der Politik der damaligen deutschen Regierung bedeuteten, die auf die Unterjochung beziehungsweise auf die Ausrottung anderer Völker und Rassen gerichtet war.²⁹ Daher müssen wir uns nicht mit der Unterscheidung zwischen direkter und indirekter Verantwortlichkeit befassen, da es sich bei den Nazi-Verfolgungen ganz zweifellos um die unmittelbare Verantwortlichkeit Hitler-Deutschlands handelt, für die Tätigkeit seiner staatlichen Organe. Dabei ist zu betonen, daß der Staat nicht nur für die Tätigkeit seiner Vollzugsorgane haftet, sondern auch für die Handlungen seiner Gesetzgebung und seiner Gerichtsorgane, wenn diese völkerrechtswidrige interne Rechtsnormen erlassen, ja selbst

Menschheit, das Gesetz der Vereinigten Staaten über die wechselseitige Sicherheit und das Völkerrecht). Jogtudományi Közlöny, VIII, 1953, pp. 440-450.

²⁴ CPJI, Série A n. 17, p. 29.

²⁵ STRUPP-SCHLOCHAUER, *Wörterbuch des Völkerrechtes*, Berlin, Walter de Gruyter, Bd. I, p. 337.

²⁶ Siehe A. VERDROSS, *Völkerrecht*. Wien, Springer, 1955, p. 318.

²⁷ CPJI, Série A. n. 17, p. 47.

²⁸ Auf die Grundlage des Prinzips der objektiven Haftung stellen sich Anzilotti und Guggenheim, während Schoen und Strupp bei Handlungen das Prinzip der Erfolgshaftung, bei Unterlassungen das Schuldprinzip vertreten. Die traditionelle Tendenz — nach Grotius — scheint R. Ago zu verfechten.

²⁹ Eine andere Frage ist es, daß die unmittelbaren Vollstrecker dieser Handlungen auch persönlich verantwortlich sind und sich nicht auf höheren Befehl oder höhere Anweisung berufen können, da der rechtswidrige Charakter jedem normal fühlenden Menschen offenbar sein musste.

dafür, wenn sie interne Rechtsnormen erlassen, wegen derer »die Verwaltungsbehörden und Gerichte nicht imstande sind, völkerrechtsgemäss vorzugehen«.³⁰

Im allgemeinen sind die Geschädigten des völkerrechtlichen Delikts letztlich die Subjekte des Völkerrechts, also die Staaten. Das völkerrechtswidrige Verhalten eines Staates kann aber auch unmittelbar Privatpersonen berühren, und wie viele und wie schwer, wird nicht nur durch die alten Rechtsfälle sondern vor allem durch die Geschichte des Hitlerismus bezeugt. Es können also auch Privatpersonen fremder Staatsbürgerschaft die Geschädigten von völkerrechtswidrigen Handlungen sein, — bei Delikten gegen die Menschlichkeit z.B. handelt es sich immer um solche Fälle — die dementsprechend mit ihren Schadenersatzansprüchen vor den Behörden des zum Schadenersatz verpflichteten Staates auftreten können. Das völkerrechtswidrige Verhalten Nazi-Deutschlands berührte das Leben, die Freiheit und die Güter unzähliger Privatpersonen, die also ebenfalls individuell Anspruch auf Schadenersatz haben. Die Schadenersatzpflicht belastet — wie wir später detaillierter sehen werden — die Bundesrepublik Deutschland. Diese Verpflichtung hat die Bundesrepublik Deutschland in dem zu Bonn am 25. Mai 1952 geschlossenen »Vertrag zur Regelung aus Krieg und Besetzung entstandener Fragen«, im vierten Teil der sog. Bonner Übereinkommen, sowie in dem, dem Übereinkommen vom 10. September 1952 zwischen der Bundesrepublik Deutschland und den Staat Israel beigeschlossenen 1. Haager Protokoll ausdrücklich anerkannt. Selbstverständlich ist dazu, daß die Berechtigten ihre diesbezüglichen Ansprüche geltendmachen können, erforderlich, daß die innere Rechtsordnung des zum Schadenersatz verpflichteten Staates — also, wie oben erwähnt, der Bundesrepublik Deutschland — den Geschädigten die entsprechenden Möglichkeiten zur Anwendung rechtlicher Mittel bietet. Die Verfolgten des Nazismus belgischer, tschechischer, französischer, polnischer, ungarischer usw. Staatsbürgerschaft können also vom Staat, beziehungsweise von den Behörden mit Recht die Wiedergutmachung ihrer Schäden, ihre materielle und moralische Schadloshaltung von der Bundesrepublik Deutschland fordern, da sie in den vorerwähnten Vereinbarungen ihre Pflichten zur Wiedergutmachung der den Verfolgten des Nazismus durch das Deutsche Reich verursachten Schäden anerkannte.

IV.

Nach Feststellung der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit Nazi-Deutschlands und nach Darstellung der allgemeinen Regeln über die Völkerrechtliche Verantwortlichkeit der Staaten haben wir vor allem die Frage zu untersuchen, wie sich nach Zusammenbruch des Dritten Reiches Hitlers die Schadloshaltung der Verfolgten des Nazismus gestaltete. Welche rechtliche Möglichkeiten bestanden und bestehen für die Verfolgten des Nazismus hinsichtlich ihrer Entschädigung? Die Unzahl der durch den Nazismus verfolgten Personen, die Unmenge der bei der Verfolgung begangenen Delikte, ihre spezifische Natur, ja darüber hinausgehend die Liquidierung des unsauberen Erbes der faschistischen Willkürherrschaft, ihrer juristischen Überreste, erforderten eine spezielle Regelung. Diese Regelung hätte es sichern sollen, daß die durch das Hitlerdeutschland verübten völkerrechtlichen Delikte wiedergutmacht werden und daß ihre Opfer eine entsprechende Entschädigung erhalten.

Nach der bedingungslosen Kapitulation Deutschlands erließen schon die Behörden der Besatzungsmächte Verfügungen, die die Rückgabe der den Verfolgten entzogenen Güter bezweckten. Diese Frage wurde später auch seitens der westdeutschen Bundesgesetzgebung geregelt. Außerdem erließen auch einzelne Länder der Bundesrepublik Deutschland Gesetze über die Wiedergutmachung der durch die Nazi-Delikte verursachten Schäden,³¹ und auch der Wirtschaftliche und Soziale Rat der Organisation der Vereinten Nationen befaßte sich mit der Lage der Personen, die die Konzentrationslager überlebt hatten und besonders jener, die den sogenannten pseudowissenschaftlichen — pseudoärztlichen — Versuchen unterworfen worden waren; der Rat erbrachte diesbezüglich nur Beschlüsse, deren Berücksichtigung auch die westdeutsche Regierung nicht verweigern konnte. In einem Regierungsbeschluß vom 25. Juli 1951 erklärte sie, daß sie den im Ausland lebenden Opfern der aus rassistischen-religiösen, weltanschaulichen Gründen oder wegen der politischen Überzeugung geschehenen Verfolgungen und Menschenversuchen wirksame Hilfe bieten werde.³²

Als die Besatzungsbehörden Westdeutschlands die Macht stufenweise den westdeutschen Behörden übergaben, nahm es die westdeutsche Regierung ihrerseits auf sich, die Bestimmungen zugunsten der Opfer der Nazismus auch weiterhin aufrechtzuerhalten. Am 26. Mai 1952 schlossen die Besatzungsmächte des Westens mit der Regierung der Bundesrepublik Deutschland eine Vereinbarung, in der die BRD die Verpflichtung zur Entschädigung der Verfolgten des Nazismus übernahm.

³⁰ VERDROSS, a. a. O. p. 305.

³¹ Siehe BLESSIN-WILDEN, *Bundesrückerstattungsgesetz*. Kommentar, München und Berlin 1958. C. H. Beck, pp. 369-538.

³² »Die Bundesregierung ist unter Berücksichtigung der vorliegenden moralischen Verpflichtung bereit, auch solchen, jetzt im Ausland lebenden, aus Gründen der Rasse, des Glaubens, der Weltanschauung oder der politischen Überzeugung verfolgten Opfern von Menschenversuchen, denen mangels der Wohnsitzvoraussetzungen oder wegen Ablaufs der Anmeldefrist ein Wiedergutmachungsanspruch auf Grund der in den Ländern des Bundesgebietes geltenden Entschädigungsgesetze nicht zusteht, in besonderen Notfällen eine wirksame Hilfe zuteil werden zu lassen.

Opfer von Menschenversuchen, denen aus anderen Gründen ein Wiedergutmachungsanspruch nicht zusteht, sollen von der Hilfe nicht ausgeschlossen sein, sofern ihnen unter gröblicher Mißachtung der Menschenrechte ein dauernder Gesundheitsschaden zugefügt worden ist.

(Dies war der Vertrag über die Regelung der Fragen, die sich aus dem Krieg und der Besetzung ergaben.) Der vierte Teil dieses Vertrages befaßt sich mit der Wiedergutmachung und trägt den Titel »Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung«.

Der einleitende Punkt dieses Teiles bringt zum Ausdruck, daß die Deutsche Bundesregierung ihre Verpflichtung zur Entschädigung jener Personen anerkennt, die wegen ihrer politischen Überzeugung, aus rassischen, religiösen oder weltanschaulichen Gründen verfolgt wurden und dadurch an Leben, Gesundheit, Freiheit oder Vermögen Schaden erlitten; sie erklärt, diesen Personen entsprechende Entschädigung zu gewähren.

Zu beachten ist die Verpflichtung im ersten Punkt des vierten Teiles der Vereinbarung, der folgendermaßen lautet:

»Die wirksame und beschleunigte Behandlung und Entscheidung über einschlägige Entschädigungsansprüche und ihre Befriedigung ohne Diskriminierung irgendwelcher Gruppen oder Klassen der verfolgten Personen sicherzustellen.«

Sehr wichtig in der Reihe der internationalen Verpflichtungen der Bundesrepublik Deutschland ist das Abkommen zwischen der Bundesrepublik und dem Staate Israel vom 10. September 1952. Das Haager Protokoll 1, das die Beilage dieses Abkommens bildet, erklärt im Punkte 18: »Innerhalb und außerhalb der Bundesrepublik lebende Berechtigte werden entschädigungsrechtlich gleich behandelt.«

Die Bundesrepublik Deutschland anerkannte also, daß sie, in Folge der im Sinne der Normen des Völkerrechts ihr obliegenden Verantwortlichkeit, verpflichtet ist, die Opfer der rechtswidrigen Handlungen zu entschädigen. Die Regierung der Bundesrepublik Deutschland verpflichtete sich auch in ihren Abkommen mit den westlichen Besatzungsmächten und mit dem Staat Israel, die Entschädigung beschleunigt, wirksam und ohne jede Diskriminierung zu vollziehen.

Wenn wir aber die Entschädigungsgesetze der Bundesrepublik Deutschland und das bisherige Verhalten ihrer Behörden bezüglich der Wiedergutmachungspflicht eingehender untersuchen, kommen wir sofort zu der Feststellung, daß die Regierung der Bundesrepublik Deutschland ihrer Schadenersatzpflicht nur zum Teil oder überhaupt nicht nachkam und daß sie unter den Verfolgten nachteilige Diskriminierungen vornahm.

Nach vielen Detailregelungen über die Schadloshaltung der Verfolgten des Nazismus³³ verabschiedete die Westdeutsche Gesetzgebung am 18. September 1952 ein Ergänzungsgesetz über die Entschädigung der Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung, das am 10. August 1955 und dann nochmals am 29. Juni 1956 abgeändert und an diesem Tage in einheitlicher Fassung wieder promulgiert wurde.

Laut Artikel 1 des Bundesentschädigungsgesetzes (BEG) vom 29. Juni 1956 hat als Opfer der Naziverfolgung der zu gelten, der wegen der politischen Einstellung der nationalsozialistischen Zwangsmaßnahmen aus rassischen, religiösen, weltanschaulichen Gründen verfolgt wurde und dadurch an Leben, Körper, Gesundheit, Freiheit, Eigentum, Vermögen, Beruf oder wirtschaftlichem Fortkommen Schaden erlitt.

Dieses Entschädigungsgesetz hat aber nicht allgemeine Geltung, bezieht sich nicht auf die Verfolgten im allgemeinen, sondern nur auf die Entschädigung der deutschen Verfolgten des Nazismus, beziehungsweise auf die Entschädigung jener Verfolgten, die mit Deutschland territorial in Verbindung stehen oder standen.

Die im Bundesentschädigungsgesetz bezeichneten Anspruchsberechtigten sind also zahlenmäßig nur ein Teil der Verfolgten des Nazismus, da sich ja die Macht der faschistischen Regierung Deutschlands im Laufe des Krieges weit über die Grenzen des Jahres 1937 hinaus erstreckte und der Großteil ihrer Opfer in keiner territorialen Verbindung mit dem Vorkriegsdeutschland stand, sondern sich aus den Staatsbürgern anderer Staaten Europas zusammensetzte. Darum traten im Jahre der Erlassung des Bundesentschädigungsgesetzes, 1956, acht Staaten Europas (Belgien, Dänemark, Frankreich, Griechenland, Großbritannien, Luxemburg, Holland, Norwegen) mit Wünschen an die Bundesregierung heran, die Entschädigung jener Verfolgten zu regeln, die nicht den im Gesetz vorgeschriebenen Wohnsitz oder Aufenthaltsort hatten. (Später meldeten noch einige ebenfalls kapitalistische Staaten Europas ähnliche Wünsche an.) Die Bundesregierung ließ sich »nach eingehender Prüfung« und »im Bewußtsein der menschlichen Bedeutung der Frage«³⁴ in Verhandlungen mit den genannten Staaten ein und schloß mehrere Vereinbarungen über die Entschädigung der Verfolgten des Nazismus, die sich je nach der Zahl der dort lebenden Verfolgten auf die Auszahlung bedeutender Entschädigungen bezogen, — bei Frankreich z.B. auf 400 Millionen Westmark.³⁵

Die in den Verträgen bestimmten Entschädigungsbeträge gelten zugunsten jener Fremden (französischen, belgischen, dänischen usw.) Staatsbürger, die aus rassischen, religiösen oder weltanschaulichen Gründen nationalsozialistischen Verfolgungen ausgesetzt waren und die durch die Verfolgung an Freiheit oder Gesundheit Schäden erlitten hatten, ferner

³³ BLESSIN-WILDEN, *Bundesentschädigungsgesetze*. Kommentar. 2. Auflage. München und Berlin, C. H. Beck, 1957. S. 1175 ff.

³⁴ Siehe die Begründung zum internationalen Abkommen vom 2. Juni 1957 zwischen der BRD und der Republik Italien über die Schadloshaltung der Verfolgten des Nazismus. Deutscher Bundestag 4. Wahlperiode. Drucksache TV/438, Bonn, 30. 5. 1962.

³⁵ Die Regierung der BRD schloß über die Schadloshaltung der Verfolgten des Nazismus folgende Abkommen: mit Luxemburg am 11. Juli 1959 über 18 Millionen, mit Norwegen am 7. August 1958 über 60 Millionen, mit Dänemark am 24. August 1959 über 16 Millionen, mit Griechenland am 18. März 1960 über 115 Millionen, mit Holland am 8. Juli 1960 über 280 Millionen, mit Belgien am 28. September 1960 über 80 Millionen, mit der Schweiz am 29. Juni 1961 über 10 Millionen, mit Frankreich am 15. Juli 1961 über 400 Millionen, mit Italien am 2. Juli 1961 über 400 Millionen, mit Österreich am 27. November 1961 über 95 Millionen Westmark und mit Grossbritannien am 9. Juni 1964 über 1 Million englische Pfund, die als Entschädigung auszubezahlen waren.

zugunsten der Angehörigen der Todesopfer dieser Verfolgungen. Durch diese Verträge werden die auf Grund der deutschen Entschädigungsgesetze bestehenden Rechte der Staatsbürger der Vertragsparteien nicht berührt.

Die durch die Regierung der Bundesrepublik Deutschland geschlossenen, oben erwähnten Abkommen beweisen also schon selbst, daß sich das Bundesentschädigungsgesetz vom 29. Juni 1956 nur auf einem geringen Teil der zu Zeit des Nazismus tatsächlich verfolgten oder geschädigten Personen bezieht und daß daher weitere Rechtsnormen und Maßnahmen erforderlich waren beziehungsweise sind, die auch die breiten Kreise der im Gesetz nicht berücksichtigten Verfolgten umfassen. Völlig unregelt ist nämlich die Entschädigung der in den Staaten Mittel- und Osteuropas verfolgten Personen, trotz der allbekanntesten Tatsache, daß die Zahl der Verfolgten und der Opfer in den Ländern Mittel- und Osteuropas bedeutend größer war als in Westeuropa.

Dieser Umstand veranlaßt uns, mit Nachdruck darauf hinzuweisen, daß schon das Bundesentschädigungsgesetz vom Jahre 1956 den Kreis der Anspruchsberechtigten hinsichtlich der Staatsbürger der Länder Mittel- und Osteuropas weiter einschränkte, ja praktisch völlig ausschloß. Der erste Absatz des § 4 des Gesetzes erklärt nämlich in Punkt 1/c den für anspruchsberechtigt, der vor dem 31. Dezember 1952 ausgewandert war, deportiert oder ausgewiesen wurde, und der seinen letzten Wohnsitz oder ständigen Aufenthaltsort auf einem Gebiet hatte, das am 31. Dezember 1937 zum Deutschen Reich gehörte, außer wenn er im Zeitpunkt der Beurteilung des Anspruchs den Wohnsitz oder ständigen Aufenthaltsort auf einem Gebiete hat, mit dessen Regierung die Bundesrepublik Deutschland in keiner diplomatischen Beziehung steht.

Diese Bestimmung enthält also eine nachteilige Unterscheidung — Diskriminierung — gegen jene Gruppen der ehemals Verfolgten, die in Staaten leben, welche mit der Bundesrepublik Deutschland in keiner diplomatischen Beziehung stehen. Die Anwendung solcher diskriminierenden Bestimmungen steht in Widerspruch zu den oben erwähnten völkerrechtlichen Vereinbarungen der Bundesrepublik Deutschland. Der § 239 des Gesetzes ermächtigt die Regierung allerdings, mit Personengruppen der Opfer, der Geschädigten der Naziverfolgung, die in keiner räumlichen Beziehung zum Geltungsbereich des Gesetzes stehen, Globalregelungen auf Grund der Billigkeit zu treffen.³⁶ Der Paragraph bezweckt die Möglichkeit der Entschädigung auch jenen Gruppen zu bieten, die in Ländern leben, welche in keinen diplomatischen Beziehungen zur Bundesrepublik Deutschland stehen, doch ist die Verwirklichung dieser Verfügung dem Ermessen der Bundesregierung anheimgestellt, wodurch sich unbeschränkte Möglichkeiten zu weiteren Diskriminierungen ergeben.

Gleichfalls nach mehreren Teilregelungen erschien am 18. Juli 1957 das Bundesrückerstattungsgesetz (BRÜG). Dieses Gesetz enthält aber ebenfalls nachteilige Diskriminierungen gegen jene Verfolgte des Nazismus, die in Ländern ohne diplomatische Beziehungen zur BRD leben. Denn der § 45 des Rückerstattungsgesetzes macht im Absatz 1 die Auszahlung der Schadenersatzsummen davon abhängig, ob die Bundesregierung mit dem Staat des Wohnsitzes beziehungsweise des Aufenthaltsortes des Anspruchsberechtigten diplomatische Beziehungen unterhält.³⁷ Der zweite Absatz des selben Paragraphen ermöglicht es der Bundesregierung ebenfalls, Ausnahmen von dieser Bestimmung zu machen,³⁸ das heißt einzelne Länder vom Standpunkt der Wiedergutmachung so zu behandeln, als ob sie in diplomatischen Beziehungen zu ihr stünden, die Verwirklichung ist aber auch hier dem Ermessen der Bundesrepublik überlassen, in ihren diskretionalen Wirkungskreis verwiesen.

Das Rückerstattungsgesetz der Bundesrepublik Deutschland steht auch infolge der Anwendung der diplomatischen Klausel — ebenso, wie das Bundesentschädigungsgesetz — in Widerspruch mit ihrer allgemeinen Verpflichtung zur Schadloshaltung der Verfolgten des Nazismus und widerspricht auch der Verfassung der Bundesrepublik. Die Bundesverfassung erklärt nämlich in § 3, Absatz 1, die Gleichheit aller vor dem Gesetze und in Absatz 2, man dürfe niemanden wegen seines Geschlechtes, seiner Abstammung, Rasse, Sprache, Heimat, Religion, religiöser oder politischer Überzeugung benachteiligen. Die sog. Wohnsitztheorie und die damit verbundene Anwendung der diplomatischen Klausel bedeutet jedoch nichts anderes als die Diskriminierung einzelner Gruppen der Verfolgten des Nazismus, und zwar wegen ihrer Heimat. Das von deutscher Seite vorgebrachte Gegenargument, daß der aus der Verweigerung der Auszahlung des Schadenersatzes entstehende Nachteil den Anspruchsberechtigten nicht wegen seiner Heimat sondern darum treffe, weil die Regierung der Bundesrepublik mit dem Staat seines Wohnsitzes keine diplomatischen Beziehungen unterhält,³⁹ ist nicht stichhaltig, da die Grundlage der Diskriminierung wesentlich dennoch der Staat des Anspruchsberechtigten bildet, weil sich die Menschen regelmäßig in dem Staat aufhalten,

³⁶ »Die Bundesregierung wird ermächtigt, mit Personengruppen, deren Schädigung auf die Verfolgungsgründe des § 1 zurückzuführen ist, die aber keine räumliche Beziehung zum Geltungsbereich dieses Gesetzes haben, und auch nicht nach §§ 149 bis 166 anspruchsberechtigt sind, Globalregelungen über die Gewährung von Leistungen im Wege des Härteausgleichs zu treffen. Der achte und neunte Abschnitt dieses Gesetzes finden keine Anwendung.«

³⁷ »Ansprüche nach diesem Gesetz werden nicht befriedigt, solange der Berechtigte seinen Wohnsitz oder dauernden Aufenthalt in Gebieten hat, mit deren Regierungen die Bundesrepublik Deutschland keine diplomatischen Beziehungen unterhält.«

³⁸ »Die Bundesregierung kann bestimmen, welche Staaten, mit deren Regierungen die Bundesrepublik Deutschland keine diplomatische Beziehungen unterhält, behandelt werden, als ob mit ihnen diplomatische Beziehungen unterhalten würden.«

³⁹ Siehe BLESSIN-WILDEN, *Bundesrückerstattungsgesetz*. S. 303.

dem sie als Staatsbürger angehören, also die Diskriminierung wegen ihrer Heimat erleiden.⁴⁰ Auch das Argument ist nicht annehmbar, daß es sich nicht um eine Abweisung des Schadenersatzanspruchs sondern nur um eine Suspendierung der Auszahlung handle, bis zu dem Zeitpunkt, da zwischen dem Staat des Aufenthaltsortes des Anspruchsberechtigten und der Bundesregierung die diplomatische Verbindung hergestellt wird. Denn die Suspendierung der Auszahlung der Schadenersatzsummen auf ungewisse Frist kann für die alten und kranken Verfolgten — und ihre Mehrzahl fällt in diese Kategorie — den endgültigen Verlust des Schadenersatzes bedeuten; außerdem handelt es sich hier um solche Suspensivbedingungen, deren Eintritt die einzelnen Anspruchsberechtigten weder fördern noch beeinflussen können.

Hinsichtlich der sog. diplomatischen Klausel müssen wir feststellen, daß die Tatsache, daß zwischen der BRD und der Mehrheit der sozialistischen Staaten bis zum heutigen Tage keine regulären diplomatischen Beziehungen bestehen, nicht auf das abweisende Verhalten der sozialistischen Staaten zurückzuführen ist, sondern auf die Bonner Regierung. Denn die sozialistischen Staaten sind ihrerseits bereit, ihre Beziehungen zur Bundesrepublik Deutschland zu normalisieren.

Diese Frage überschreitet allerdings schon das Problem der Schadloshaltung der Verfolgten des Nazismus, doch müssen wir jedenfalls feststellen, daß sich die Behörden der BRD bei der Verweigerung der Schadenersatzes an die in Ungarn lebenden Verfolgten des Nazismus mit der diplomatischen Klausel auf ein Hindernis berufen, das sie selbst hervorgerufen haben. Die Verweigerung der Erfüllung der Schadenersatzpflicht auf dieser Grundlage verstößt offenkundig gegen das Völkerrecht und gegen das Prinzip der gutgläubigen Erfüllung der Verpflichtungen.⁴¹ Darum kann kein Grund dafür bestehen und besteht auch kein Grund dafür, daß sich die Regierung der Bundesrepublik Deutschland der Erfüllung ihrer bestehenden völkerrechtlichen Verpflichtungen entziehe.

Trotzdem enthält die neuere westdeutsche Gesetzgebung, die Novelle zum Bundesrückerstattungsgesetz vom 2. Oktober 1964, unverändert die sog. diplomatische Klausel. Es wird zwar der Kreis der anmeldbaren Schadenersatzansprüche erweitert, es werden neue Termine bestimmt, aber die diskriminierenden Bestimmungen des oben behandelten BRÜG bleiben aufrecht.⁴²

Die zweite, vom 14. September 1965 datierte Novelle zum Bundesentschädigungsgesetz, das sog. BEG-Schlußgesetz, enthält in Punkt 4 zwar nicht die oben zitierte diplomatische Beschränkung, doch wurde in den Text des Gesetzes ein neuer § 238/a eingefügt, der folgendermaßen lautet: »Anspruch auf Entschädigung nach diesem Gesetz besteht nur, wenn der Berechtigte im Zeitpunkt der Entscheidung seinen Wohnsitz oder dauernden Aufenthalt in Staaten hat, mit denen die Bundesrepublik Deutschland bei Inkrafttreten dieses Gesetzes oder am 1. Januar 1963 diplomatische Beziehungen unterhalten hat. Bei juristischen Personen, Anstalten oder Personenvereinigungen oder deren Rechts- oder Zwecknachfolger tritt an die Stelle des Wohnsitzes der Sitz und an Stelle des dauernden Aufenthaltes der Ort der Verwaltung.«⁴³

Diese Bestimmung enthält strengere Beschränkungen als die vorerwähnten, da auch die Herstellung der diplomatischen Beziehungen in einem späteren Zeitpunkt den Berechtigten die Erfüllung des Schadenersatzanspruches nicht sichern kann. Gleichzeitig enthält der Absatz 3 des Paragraphen die im § 45, Abs. 2 des ursprünglichen Bundesrückerstattungsgesetzes gefaßte Bestimmung, daß die Bundesregierung bestimmen kann, welche Staaten, mit denen die Bundesrepublik in dem in Abs. 1 genannten Zeitpunkt keine diplomatischen Beziehungen unterhielt, so zu betrachten sind, als ob diplomatische Beziehungen mit ihnen bestanden hätten. Dies macht das Bestreben der Bundesregierung offenbar, den Schadenersatz an die Verfolgten aus dem Kreis der rechtlichen Verpflichtungen auszuschalten, von nicht damit zusammenhängenden Erwägungen abhängig zu machen, und die Leiden der Verfolgten zu politischen Manövern, zu diplomatischem Feilschen auszunützen.

Aus den obigen Ausführungen geht klar hervor, daß die Regierung der Bundesrepublik Deutschland die Verpflichtungen nicht entsprechend erfüllt, die ihr, als dem zur Wiedergutmachung der durch die Regierung des Hitlerschen Dritten Reiches verursachten völkerrechtlichen Rechtsverletzungen verpflichteten Staat, auf dem Gebiet der Entschädigung der Verfolgten der Nazismus erwachsen, nämlich die Verfolgten wirksam und beschleunigt, ohne jede nachteilige Diskriminierung, zu

⁴⁰ Die Entscheidung des Deutschen Bundesverfassungsgerichtshofs (BVerfG.v. 27.6.61 — I.BvI.17/58/1 BvI.20/58) erklärt zwar die diplomatische Klausel im Bundesentschädigungsgesetz nicht ausgesprochen für verfassungswidrig, doch erklärt sie die Verfassungswidrigkeit bezüglich der verschiedenen Stichtage, die als Vorbedingung der Anerkennung der diesbezüglichen Schadenersatzansprüche gelten, indem sie erklärt, daß sie für einzelne Gruppen von Auswanderern aus den Gebiete der BDR unstatthafte Diskriminierungen bedeuten.

⁴¹ Das Statut der UNO enthält nur die Feststellung und die neue Formulierung eines völkerrechtlich allgemein anerkannten Prinzips, als es im zweiten Abschnitt des zweiten Artikels erklärt: »Um die aus der Mitgliedschaft entstehenden Rechte und Vorteile für alle zu sichern, sind alle Mitglieder der Organisation verpflichtet, die in diesem Statut übernommenen Verpflichtungen gutgläubig zu erfüllen.« Das Prinzip der gutgläubigen Erfüllung der völkerrechtlichen Verpflichtungen bezieht sich nicht nur auf die Mitglieder der UNO, sondern auf alle Staaten, auf alle Subjekte des Völkerrechts.

⁴² Eine diskriminierende Tendenz äussert sich z.B. in der Durchführungsverordnung zum Bundesrückerstattungsgesetz vom 14. Mai 1969, deren §§ 1 — 3 vom Schadenersatz für die in den von Deutschen besetzten westlichen Staaten entzogenen Wohnungseinrichtungen, die §§ 4 — 6 vom Schadenersatz für die in den besetzten oder einverleibten Gebieten entzogenen Schmuckstücke und Edelmetallgegenstände handeln. In diesem Gesetz ist unter den besetzten Gebieten Ungarn nicht aufgezählt, obwohl es keinem Zweifel unterliegt — wie wir es im II. Teil dieser Abhandlung auf Grund offizieller Dokumente ausgeführt haben —, daß das Land vom 19. März 1944 bis zu seiner Befreiung unter deutscher Militärbesetzung stand.

⁴³ Bundesgesetzblatt, Teil I, 1965, no. 52, 1333 p.

entschädigen.

Wir konnten sehen, daß die Bundesregierung, entgegen ihren übernommenen Verpflichtungen zwischen den Verfolgten diskriminierte, je nach dem Staat, in dem sie wohnten, bzw. dem sie als Staatsbürger angehörten. Dies bezeugen auch die zur Regelung der Entschädigung der Verfolgten erlassenen Rechtsnormen. Obzwar diese Rechtsnormen die Möglichkeit bieten, das Hauptmittel der Diskriminierung, die sog. diplomatische Klausel, außer acht zu lassen, verweisen sie dies in den diskretionären Wirkungskreis der Bundesregierung. Die Praxis der Bundesregierung macht wieder zu Lasten der in Ungarn lebenden Anspruchsberechtigten nachteilige Diskriminierungen. Dieses Verhalten der Bundesregierung steht in Widerspruch zu den allgemein anerkannten Regeln des internationalen Gewohnheitsrechtes, ebenso wie mit einzelnen Bestimmungen der mit der Bundesrepublik Deutschland geschlossenen völkerrechtlichen Verträge. Die Bundesrepublik bzw. ihre Organe machten auf Grund der gesetzlichen Ermächtigung manchmal Ausnahmen von der Anwendung der diplomatischen Klausel. Das unkonsequente Verhalten der westdeutschen Behörden ist die Folge der rechtlichen Unhaltbarkeit des auf die diplomatische Klausel gegründeten Standpunktes, sowie dessen, daß die Regierung der Deutschen Bundesrepublik die Frage der Entschädigung der Verfolgten mit politischen Problemen verbindet, die nicht mit ihr zusammenhängen.

*

Mit diesen Ausführungen haben wir die völkerrechtlichen Fragen über die Schadloshaltung der Verfolgten des Nazismus in Ungarn naturgemäß keineswegs erschöpft, deren völlige Klärung im Rahmen einer kurzen Abhandlung auch nicht möglich gewesen wäre. Unsere bisherigen Feststellungen sind nur eine Skizze des Problemkreises, auf dessen einzelne Punkte, deren detailliertere Ausführung, wir vielleicht in naher Zukunft noch zurückkehren werden.

Some Issues of International Law Concerning the Compensation of the Victims of Nazism in Hungary

During the closing phase of World War II, but all along the war, the authorities of Nazi Germany committed a series of international delicts. Among these delicts we must count the persecution of people on the basis of their race, religion or their opinions. The Nazi Germany bears the responsibility for these acts that are against international law.

Hungary was militarily occupied by Germany on 19 March 1944. Persecutions followed that left several hundred of thousands victims. These persecutions were ordered by the German government — that exercised the supreme power in Hungary — with the direct participation of German organs. Hence, it is the German government that is responsible for these acts, similar to the acts committed in countries that were in war with Germany.

All violations of the norms of international law bear an obligation of repair. As such, Germany is obliged — according to the general principles of the current international law — to compensate the victims of its acts contrary to the international law. The government of the Federal Republic of Germany obliged itself in several international agreements to provide a rapid and efficient compensation and not to discriminate against any group of victims.

However, the government of the Federal Republic of Germany did not execute its committed obligations in the sense that some paragraphs of the law — referred to by the different authorities of West-Germany — discriminate among the victims on the basis of residence: all victims are excluded from compensation that have their residence in a state that does not maintain diplomatic relations with the Federal Republic of Germany. The law provides the federal government with the possibility to omit the application of this clause — at its own discretion.

Quelques questions de droit international relatives au dédommagement des victimes du nazisme en Hongrie

Dans les temps précédant immédiatement la deuxième guerre mondiale et surtout pendant la guerre, les autorités de l'Allemagne hitlérienne ont commis toute une série de délits internationaux. Parmi ces délits il faut compter également la persécution des hommes à cause de leur race, de leur religion ou de leurs opinions. La responsabilité de ces actes contraires au droit international incombe à l'Allemagne hitlérienne.

Le 19 mars 1944 la Hongrie a été occupée par des troupes allemandes et les persécutions consécutives, dont les victimes se comptent par plusieurs centaines de mille, ont été exécutés par ordre du gouvernement allemand, ayant exercé de fait le pouvoir suprême en Hongrie et avec la participation directes d'organes allemands. C'est donc le gouvernement allemand, qui doit réputer responsable, conformément au droit international, de ces actes, comme il l'était des persécutions dans les territoires provisoirement occupés des Etats qui se trouvaient en état de guerre avec l'Allemagne.

Toute violation des normes du droit international comporte une obligation de réparer. Aussi l'Allemagne, conformément aux principes généraux du droit international coutumier est-elle obligée de dédommager convenablement les victimes de ses actes contraires au droit international. Le gouvernement de la République Fédérale Allemande s'est obligé dans plusieurs conventions internationales de fournir un

dédommagement rapide et efficace et de n'appliquer aucune discrimination désavantageuse à certaines catégories des victimes des persécutions.

Or, le gouvernement de la République Fédérale Allemande n'a pas exécuté ces obligations qu'il a assumées en ce sens et les règles de droit internes adoptées au sujet des dédommagements et les mesures prises par différentes autorités de l'Allemagne occidentale appliquent une discrimination au préjudice des victimes des persécutions domiciliées ou qui séjournent d'une façon permanente dans un Etat, avec lequel le gouvernement de la République Fédérale Allemande n'entretient pas des relations diplomatiques. Les règles de droit remettent à l'appréciation discrétionnaire du gouvernement fédéral la possibilité d'omettre l'application de cette clause.

Некоторые международно-правовые вопросы материального возмещения, предоставляемого венгерским гражданам, преследовавшимся фашизмом

Власти гитлеровской Германии в период, непосредственно предшествовавший второй мировой войне и особенно во время войны совершили целый ряд международных деликтов. Сюда входило и преследование людей по расовой причине, по причинам религиозной принадлежности и мировоззрения и. т. д. За совершение этих действий, противоречащих международному праву ответственность падает на гитлеровскую Германию.

Венгрия 19 марта 1944 года была оккупирована войсками гитлеровской Германии и преследования, последующие за этим, которые имели несколько сотен тысяч жертв, осуществляли по приказу германского правительства, осуществляющего действительную власть в Венгрии, при непосредственном участии немецких органов. За эти действия таким же образом несет международно-правовую ответственность германское правительство как за те преследования, которые имели место на временно оккупированной территории государств, находившихся в состоянии войны с Германией.

Любое нарушение международного права содержит в себе обязательство репарации. Германия обязана возместить у ерб жертвам своих действий, противоречащих международному праву по общим принципам международного обычного права. Правительство Германской Федеративной Республики принимало на себя в нескольких международных соглашениях, что возмещение ущерба будет быстрым, эффективным и не будет применять никаких неблагоприятных дискриминационных мер в отношении отдельных групп преследуемых.

Но правительство Германской Федеративной Республики не выполнило это свое обязательство и как законодательные акты о возмещении ущерба внутри страны, так и действия различных западно-германских властей применяют дискриминацию в отношении бывших преследуемых лиц, проживающих в социалистических странах, в том числе и в Венгерской Народной Республике. Главным средством дискриминации является так называемая дипломатическая клаузула, согласно которой не могут получить возмещение ущерба те преследуемые, которые проживают или находятся с постоянным местом жительства в таких государствах, с которыми правительство Федеративной Республики Германии не находится в дипломатическом отношении. Законодательные акты обход этой клаузулы закрепляют в дискрециональной компетенции федеративного правительства.

ARDAY, Géza : Erdélyi magyar irodalom a két világháború között

A magyar nemzeti törekvések feltámadása egyidős a nemzeti irodalmunk újjászületésével. A bécsi testőrírók irodalmi tevékenységétől töretlen ív vezet át a későbbi évszázadok alkotásai felé, hiszen az újításokat és a fejlődést nyomon követhetjük a napvilágot látott művek alapján. A legjelentősebb változás, ami részekre törte az irodalmunkat is az a trianoni békediktátum volt, mely földrajzilag és ezáltal fizikailag kettészakította a kultúránkat. A csonkaország irodalma mellett új irodalmi gócek alakultak ki Felvidéken, Kárpátalján, Vajdaságban és Erdélyben is. Ezek közül az erdélyi magyar irodalom volt a legerősebb, legeredetibb és a legbővebben termő. Az elcsatolt területek magyar irodalmának olyan hivatása volt, mint a XVIII. század második felében a magyar íróknak, akik a magyar nyelv és tudat megtart(at)ását, a felnövekvő nemzedék magyar élményének a kialakítását tűzték célul. Azonban ennek az időszaknak a megmaradás nehézségein keresztül az lett a kézzelfogható haszna, hogy a csonkaországba is átszivárgott az erdélyi tájak sajátos kulturális íze és ízlése. Tudatos kulturális-híd épült ki az egymástól elszakított részek között. Csonka hazánknak lelkileg és szellemileg is erősítést jelentettek a határokon túlra került írók közül Reményik Sándor, Áprily Lajos, Nyíró József, Gyallay Domokos és kortársaik munkái.

Párhuzamosan azt is meg kell vizsgálni ezzel együtt, hogy milyen volt, illetve maradt az ország irodalmi élete. Vagyis mennyiben volt közvélemény formáló az itt maradt irodalom alkotói gárdája, illetve jelentős személyiségei? Mennyiben voltak jelen új, eredeti és irodalomtörténeti értéket jelentő erdélyi (és partiumi) származású egyéniségek? Sorsfordító évnek tekinthető az 1919-es év, de nem a Kommün miatt, hanem az irodalomban bekövetkezett események miatt. Januárban lehunyta örökre a szemét a Szilágyságból származó, s már sok éve betegeskedő Ady Endre, akiről Petőfi óta a legtöbb szó esett az irodalmi életünkben. Ady halála után tűnt föl – szintén Erdély szülőteként – Szabó Dezső, akinek 1919 tavaszán látott napvilágot az *Elsodort falu* című regénye, amely később nagy sikert hozott az írójának és mondhatjuk, hogy korának „bestellere” volt. Ady Endre és Szabó Dezső markáns egyéniségének a hatása nyomta rá a bélyeget az 1920 utáni magyar irodalmi életre. Akár velük, akár ellenük foglaltak állást a kortársak, azonban mindenki megnyilvánult, aki valamit is számított a magyar szellemi életben, és kapcsolatban volt az irodalommal, de az utánuk jövő nemzedék sem tudta kikerülni a hatásukat. A trianoni katasztrófan átésettek is a nemzedékükhöz tartoztak. Azóta sok év és évtized telt el, s Ady életműve és művészete ma már letisztult(abb)an foglalja el a helyét a magyar irodalmi értékek galériájában, mint Szabó Dezsőé, akinek a személye körül még föl-föl csapnak a hullámok. Kettejük után egy harmadik magyar kálvinista gondolkodó és író: Németh László ért fel odáig, hogy ugyanúgy iránymutatónak válhatott a kortársai és az utána jövő nemzedékek számára, aki már a trianoni összeomlás fiaként ugyan nem volt erdélyi származású, de esszéiben számon tartotta az erdélyi kultúra történetét. Ha a XX. századi irodalom első harmadának a közéletet irányító és befolyásoló szerepét nézzük, akkor a fenti három nevet kell kiemelnünk: Ady Endréét, Szabó Dezsőét és Németh Lászlóét.

*

A XX. század első negyedében az erdélyi folyóiratok folyamatosan jelentek meg, melyek a századforduló provinciális kulturális életét kívánták eleven és korszerű szellemi élettel fölváltani. Ilyen volt a nagyváradi *Holnap* köre, a kolozsvári *Kelet* és a temesvári *Dél Irodalmi Társaság*, az 1911-ben Bárd Oszkár által szerkesztett kolozsvári *Haladás*, az 1914-ben Kállay Miklós és Egyed Zoltán szerkesztésében Désen megjelenő *Erdélyi Figyelő*, az 1912-ben Sztánán Kós Károly által irányított *Kalotaszeg*, az 1915-ben meginduló *Kolozsvári (1916-tól Erdélyi) Szemle*, és az 1918-ban szintén Kolozsvárról induló *Új Erdély* című folyóirat. Ezekkel a sajtóorgánumokkal jelentkezett először a nemzetiségi és kisebbségi irodalmunk jó néhány meghatározó képviselője: Áprily Lajos, Berde Mária, Kós Károly, Reményik Sándor, Szentimrei Jenő és Tompa László. Az 1919-es történelmi fordulat után számos budapesti író csatlakozott ehhez a szellemi körhöz, akik kulturális vagy családi indíttatástól vezérelve felelősséget éreztek szülőföldjükért, mint például gróf Bánffy Miklós, Benedek Elek vagy Kuncz Aladár. A fiatalabb írók közül Tamási Áront, Nyíró Józsefet, Kacsó Sándort, Kemény Jánost kell kiemelni. 1919 után folytatódott a folyóiratok megjelenése. Nagyváradon, 1919 nyarán Tabéry Géza alkotó kezei közül jött ki a *Magyar Szó*, és szintén Nagyváradon látott napvilágot Zsolt Béla gondozásában a *Tavaszi* című folyóirat. Osvát Ernőnek, a Nyugat szerkesztőjének a testvére: Osvát Kálmán, Marosvásárhelyen, 1920-ban adta közre a *Zord Időt*. A sajátosan erdélyi hagyományokat és fölfogást ötvöztött egybe a konzervatív fölfogású *Pásztortűz*, mely 1921-ben indult Reményik Sándor szerkesztésében. Ez a fölsorolás, mintegy érzékelteti a Trianon utáni talpra állást, a kisebbségi élet első pár esztendejét, amikor több mint háromszáz lap és folyóirat működött, ezek közül pedig kétszázötven volt új alapításának tekinthető.

Kolozsvárott megalakult az Erdélyi Szépművészeti Céh. A Céh főnállásának két évtizede alatt 164 könyvet adott ki, évente átlagosan 8-10 kötet jelent meg. Meghatározó hatásuk már akkoriban is kimutatható volt az irodalmi életben. A Céhét Kádár Imre, Kós Károly, Ligeti Ernő, Nyíró József, Paál Árpád és Zágonyi István hozták létre. Az alábbiakban bemutatott folyóiratokkal megerősödött erdélyi magyar irodalom nagyban segítette a kisebbségi irodalom törekvéseit, melyhez a transzilvanizmus szolgáltatott szellemi és lelki háttérrel. A feladatokat megfogalmazó romániai magyar irodalom eredményei napirendre tűzték az irodalmi élet tartósabb intézményesülését: az egymástól függetlenül létrejövő szellemi csoportok és alkotóműhelyek összefogását, ami akkor, abban a helyzetben a megmaradás és túlélés szempontjából számított.

A Szépmíves Céh, az Erdélyi Helikon és a transzilvanizmus mibenlétéről és jelentőségéről

A magyarországi irodalom 1920 után a területvesztés miatt, s azzal arányosan egyharmadára zsugorodott, de az irodalmunk határokon túl lévő, magyaralkta területeiken is tovább élt. Az irodalomtankönyvekben nem kap hangsúlyt annak a tudatosítása, sőt említése sem, hogy Trianon után új helyzet állt elő, mivel az anyanyelv és az államnyelv elvált egymástól, ebből következően pedig a magyar anyanyelvi irodalom a kisebbségi lét keretei közé kényszerült.

Az összetartozás és egység megtartása jegyében öt évvel a trianoni „békediktátum” után az Erdélyből, a Felvidékről és a Vajdaságból érkező fiatalok megalapították a Bartha Miklós Társaságot. 1925-1944 között legfőképpen irodalmi és politikai tevékenységet folytattak. Erdélyben az irodalmi és kulturális élet gyorsan újraszerveződött. Kós Károly 1921-ben *Kiáltó Szó* című röpiratával meghirdette a magyar kultúra folytatását, melynek ideológiája a *transzilvanizmus* volt.

A *transzilvanizmus*, hogy egészen pontosan mit jelent, azt valójában meglehetősen nehéz meghatározni, mert az „erdélyi lélek” fogalma is valójában megfoghatatlan. Lírai belső lelkesedéssel közelítették meg az írók, művészek ezt a fogalmat, nem pedig valamilyen szakmai, tudományos pontossággal. A transzilvanizmust egy nép egyensúlyt kereső életérzéseinek nevezhetjük. Kuncz Aladár úgy látta, hogy „*az erdélyi gondolat bizonyítéka maga Erdély, mint ennek megtestesülése. És bizonyítékai Erdély népei, amelyek egymás mellett meg tudnak élni anélkül, hogy nemzeti sajátosságaikhoz való ragaszkodásukat feladták volna. Ezt a tényt bizonyítani nem kell, s viszont ez a tény, a létező erdélyi atmoszféra már önmagában véve is elegendő arra, hogy abból kiemeljük, programba tömörítsük azt, ami nekünk ma és az elképzelésünkben élő jövőnkben kell.*” A transzilvanizmus első megfogalmazói között volt Kós Károly is, aki hasonlóan fogalmazott: „*A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs és csak Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogy is akarja, akármilyen akarat, lesz örökkön örökké.*” Az Erdélyi Helikon tagjai különféle értelmiségi pályákon dolgoztak: lelkész, lapszerkesztő, újságíró, ügyvéd, orvos, mérnök, tanár. Öntudatukat és mentalitásukat a munkájukban szerzett tapasztalatuk és nemzeti(ségi) elkötelezettségük révén alakították ki, amelyek ideológiai formája az erdélyi gondolat volt.

Az *Erdélyi Szépmíves Céh* munkájával elválaszthatatlan kapcsolatban van az *Erdélyi Helikon*, az erdélyi írók szabad és független munkaközössége. A Céh fő tevékenysége a könyvek kiadása volt. Kós Károly által 1929-ben Kolozsváron megjelentetett *Erdély (kultúrtörténeti vázlat)* című munkájában fejtette ki a transzilvanista történelmi felfogását. Ebben a műben Kós úgy ábrázolta Erdélyt, mint egy sajátos kulturális, történelmi és földrajzi egységet, melynek népei: szászok, magyarok, románok a több évszázados együttélés kapcsán szoros művelődési kapcsolatba kerültek egymással. Az erdélyi történelmi regény és elbeszélés a transzilvanista irodalom vezető műfaja lett.

Sorra keletkeztek 1920 után azok a művek, amelyek nem találták meg a helyüket azokban a folyóiratokban, amelyek köré addig az irodalmi élet sűrűsödött. Ezzel kezdődött el a könyvkiadás, amely a Szépmíves Céh keretein belül talált új otthonra. Kós Károlynak 1925-ben jelent meg a *Varjúnemzetsége*, és Tabéry Gézának a *Szarvasbika*, majd Makkai Sándor *Ördögsekér* 1925-ben, és Gyallay Domokos *Vaskenyér* 1926-ban, Gulácsy Irén *Fekete völgyek* című regénye pedig 1927-ben. Az Erdélyi Szépmíves Céh megalakulásának közvetlen indítékaihoz az a gondolat is hozzájárult, amely meg akarta menteni az irodalmi életet a foszlányokra való szakadástól, kiszolgáltatottságtól és a feldarabolódás tragédiájától. Ez a gondolat akkor teljesedett ki, amikor 1926 nyarán megalakult a marosvécsi Kemény-kastélyban az erdélyi magyar írók szabad munkaközössége: az Erdélyi Helikon.

Hungarian Literature in Transylvania between the Two World Wars

The peace treaties after World War I destroyed the Hungarian Kingdom and reduced Hungary by more than 2/3. On the territories that were annexed by neighbouring countries, the large Hungarian communities rebuilt their cultural infrastructure in order to keep the Hungarian identity. The author examines the new situation from two angles: first, what was the influence of these developments on the Hungarian cultural life in Hungary and of the biggest Hungarian minority, that of Transylvania.

The year 1919 is a turning point for Hungarians for many reasons. In that year died Endre Ady, the greatest and most influential poet of all times. Shortly after his death appeared on the scene Dezső Szabó. The third person who influenced most the literary scene between the two world wars was László Németh.

In Transylvania a very vivid literary and cultural life emerged. In the first years after the war, more than 300 periodicals existed, of which more than 250 could be considered as newly founded ones. The emerging ideology was called *transylvanism*, an idea that can not be defined exactly, as a positive scientific term, rather something that is built on the centuries old peaceful co-existence and co-influence between Hungarians, Saxons, and Rumanians. The two most influential spiritual centers are described briefly: the *Erdélyi Szépmíves Céh*, the book-publishing organization led by Károly Kós that published 164 books of the highest quality within two decades and the *Erdélyi Helikon*, the free community of Transylvanian writers.

DEUTEN-MAKKAI, Réka :

Essay over het actuele culturele landschap van Roemenië¹

Na een lange periode van verwaarlozing, en ik spreek hier over meer dan 40 jaar, staat de Roemeense regering voor een grote uitdaging om de cultuur weer onder de mensen te brengen. Helaas, gedurende de veertien jaar na de omwenteling was cultuur geen prioriteitsbeleid geweest van de overheid. Er moet eerst een lange moeizame weg afgelegd worden voordat leiders inzien dat cultuur een essentiële bouwsteen is van de samenleving.

Het culturele leven van Roemenië is anders dan wat wij van Hongarije kennen en zeker totaal anders dan waarin wij hier in Nederland leven. Hongarije kende vanaf het eind jaren zestig toch een opening naar het Westen, en de ‘drie T-cultuurpolitiek’, “türes, tiltás, támogatás”, wat staat voor gedogen, verboden en steunen, heeft niches gecreëerd waarin toch experimentele kunst mocht ontstaan. Tevens kende Hongarije een geweldige culturele infrastructuur, zoals vakantieoordn voor kunstenaars, musea met schitterende collecties, tentoonstellingsruimtes, goede bibliotheken, grote bekende opera’s, theaters, noem maar op, en wat erg belangrijk is, universitaire opleiding voor kunstgeschiedenis, filosofie, theater- en muzikwetenschappen en etnografie. De vakmensen, nochtans beperkt, hadden toegang tot informatie en uitwisselingen in de internationale culturele wereld. Kunst en cultuur waren ook op scholen, alle scholen gedoceed. Volkskunst, de erkenning ervan, het beoefenen en het verder geven ervan was en is een belangrijk deel van de Hongaarse cultuur, denk maar aan de vele festivals, markten, kampen, enz.

Roemenië kende van de bovenvermelde ‘privileges’ weinig of niet, of als er wel aanwezig was, was het uitgehold, was gebrekkig. We hadden geen ene internationaal spraakmakende tentoonstelling gekend. Op scholen werd kunst, behalve muziek, niet gedoceed. Volkskunst was ook enkel in beperkte mate toegestaan. Kunstgeschiedenis werd pas in 1995 weer als opleidingsvak op universiteiten ingevoerd. We werden innerlijk doofstom gemaakt. 40 jaar censuurpolitiek heeft het culturele leven in ons land bijna dood gemaakt. In theaters werden steeds hetzelfde stukken opgevoerd, beeldende kunst mocht maar één gezicht tonen, alleen het muzikale leven genot een beetje vrijheid vanwege zijn abstracte taal.

Na de omwenteling was het erg moeilijk om het culturele leven weer op te wekken, hoewel de energie was er uitbundig. Kunstenaars waren op het begin uiterst productief en het publiek heeft alles met groot enthousiasme ontvangen. Maar net zoals de revolutionaire geest gestorven was na een half jaar na 1989 zo ging in het artistieke leven het grote elan vervlakken. De overheid heeft zich een heel lange periode nauwelijks met de cultuur bemoeid waardoor vele kansen verloren zijn gegaan. Timișoara en Sibiu zijn uitzonderingen met voorbeeldfunctie, waar de lokale overheden cultuur ook als een volwaardig en nuttig onderdeel van het maatschappelijke leven hebben onderkend en gesteund en een plaats hebben gegeven in hun beleid.

Als conclusie, Roemenië staat helemaal op het begin van het uitbouwen van een cultuurbeleid en een bruisend cultureel leven en juist hierom is het erg belangrijk dat het land van de ervaringen van andere landen leert en waar mogelijk direct een goede weg inslaat.

Met het aantreden van de nieuwe regering is er eindelijk een keerpunt gekomen in het voeren van cultuurbeleid in Roemenië onder leiding van de minister van cultuur en van de culten, Mona Musca. In haar decreet nummer 78 van 27 januari 2005, dus heel recent, onderkent ze de urgentie van een cultuurbeleid. In haar haast om de leegte op te vullen, heeft ze geprobeerd alle gebreken in een keer op te lossen. In haar beleid richt ze de aandacht op de noodzaak van de reorganisatie van het culturele veld, met als centrale thema decentralisatie. Dit is een volksziekte nummer een geworden in heel Europa. Ik pleit voor een gedeeltelijke decentralisatie wat betreft privatisering van de culturele organisaties, wat professionalisering in grote mate bevordert, maar wel voor centralisatie wat betreft informatie, kennisoverdracht en educatie. Ik zal hierop later terugkomen.

Ik realiseer me dat het probleemgebied, nl. cultuurbeleid, annex cultureel leven erg breed is, we kunnen onmogelijk in dit tijdbestek alle velden van het culturele veld bekijken. Daarom heb ik vandaag gekozen voor het belang van het internationale cultuurbeleid en voor de problematiek van de cultuurparticipatie.

1. Cultuurcompetentie

Wat de aanwezigheid en bereikbaarheid van kunst en cultuur betreft bestaat er een wijde kloof tussen het platte land en de steden. Cultuur bereikt het platteland niet of nauwelijks. Het onderwijs laat hetzelfde beeld zien, nl. goede scholen bevinden zich uitsluitend in de grote steden, op het platte land moeten ze blij zijn als ze al ongeschoolde leraren hebben. Ik zeg niet dat er in Roemenië geen kunst bestaat, want er is hoogstaand en wereldwijd erkende kunst, zoals muziek, theater en film. De vraag is echter hoeverre deze cultuur de bevolking kan bereiken. Als voorbeeld, van de hele bevolking maar 20 % leest dagelijks de krant, mede door afwezigheid van distributiekkanalen naar het platte land toe.

¹ Lezing gehouden op 16 juli 2005 in het kader van de *Mikes International Salon*.

Over de schaal van cultuurparticipatie is nog geen onderzoek verricht. Het is noodzakelijk dat er in Roemenië een volksraadpleging zou gebeuren met o.a. vragen over cultuurparticipatie en cultuurcompetentie. Deze raadpleging zou ook sensibiliserend kunnen werken. Indien het bevolkingsonderzoek omgeven wordt door een maatschappelijke discussie zal dat de interesse in de cultuur kunnen opwekken. Cultuur moet in deze context in zijn brede zin behandeld worden en niet beperkt worden tot de hogere kunsten. We moeten ook erachter komen hoe de jeugd zijn vrije tijd indeelt en waar brengt die het door, bvb. is dat in isolatie (in eenzaamheid een boek lezen), of sporten, of naar de disco gaan, achter de computer zitten, hangen, e.d. Als men dit weet, kent ook de kanalen via welke de jeugd bereikbaar wordt. Denk bvb. aan Internet, hoeveel procent van de jeugd heeft toegang tot Internet, en hoe vaak gebruikt die per week dit medium.

De uitkomst van dit grootschalige bevolkingsonderzoek moet aan de basis staan van een toekomstig beleid. De gegevens van het onderzoek kunnen ook als handig instrument gebruikt worden bij het opzetten van marketingstrategieën bij verschillende sectoren van cultuur.

De Vlaamse Gemeenschap heeft in 1997 een bevolkingsonderzoek laten uitvoeren door de Universiteit van Antwerpen. Het onderzoek was meer dan een publieksonderzoek waarin men speurt naar de vragen en behoeften van het bestaande cultuurparticipanten. Het was een bevolkingsonderzoek, waaruit ook de redenen van non-participanten naar voren kwamen, m.a.w. er werd onderzoek verricht naar wat men belemmert om aan de verschillende vormen van cultuur deel te nemen. De uitkomsten van dit onderzoek leidden tot vele verbeteringen in de culturele sector, zoals het toegankelijker en aantrekkelijker maken van musea, denk hier aan het ontstaan van de educatieve diensten, interessante tentoonstellingen voor het brede publiek, het onderzoek heeft ook een nieuw bibliotheekdecreet tot gevolg gehad en het oprichten van de studie cultuurmanagement met als doel, aan het personeel van de culturele organisaties de mogelijkheid tot professionalisering te bieden.

Zulke onderzoeken zijn op regelmatige basis ook in Nederland gebeurd nog voordat in Vlaanderen het gebeurde. Voor Vlaams cultuurbeleid heeft Nederland altijd als gidsland gefungeerd. Het culturele leven hier is lange tijd bewust gestuurd geweest tot het de vorm mocht aannemen zoals wij dat nu kennen. Waar je ook bent in Nederland, kun je de dag niet doorkomen zonder met kunst / cultuur geconfronteerd te raken. Denk aan de vele openbare kunstuitingen, festivals, optochten, evenementen, aangegeven wandeltochten, AVV uitlegplaten op de vele monumenten, in elke gemeente aanwezige bibliotheek, enz.

Men mag op basis van de bestaande vragenlijsten een eigen vragenlijst samenstellen en volgens bestaande en uitgetoede technieken uitvoeren en verwerken. We hoeven geen expertise eerst op te doen, want dat is in te huren en is klaar voor gebruik. Op basis van de uitkomst moet er wel een prioriteitsbeleid komen, zeker wat betreft aandacht en financiering. Als de Roemeense regering de problemen van het cultuurbeleid onderkent, kan die vervolgens analyseren om daaruit concrete oplossingen te destilleren en te implementeren waarbij een voortdurende evaluatie en controlemechanisme niet mag ontbreken.

Het structurele probleem op cultureel vlak in Roemenië is echter niet het cultuurparticipatie maar cultuurcompetentie. Zonder cultuurcompetentie kan men geen cultuurparticipatie verwachten. Zonder in staat te zijn om cultuur en kunst te begrijpen en vervolgens ervan te mogen genieten, is aanzetten met ingewikkelde en ingenieuze marketingstrategieën tot deelname aan culturele activiteiten, zinloos. Men bereikt hoogstens incidentele, éénmalige deelname, maar zeker geen blijvende verandering in het culturele gedrag.

Deelname aan cultuur is een democratisch recht, en het is de democratische plicht van de overheid om een zo breed mogelijke laag van de bevolking aan te zetten tot cultuurparticipatie wat op zijn beurt het fundament is van een democratische samenleving. Maar eerst en vooral moet de overheid zijn verantwoordelijkheid opnemen om de cultuurcompetentie van de bevolking te verhogen.

De determinanten van cultureel gedrag in volgorde van belangrijkheid volgens de Nederlandse onderzoeker Ganzenboom en Knulst zijn: opleiding en vorming, sociale netwerk, beschikbare vrije tijd, geld en afstand. Wij mogen stilstaan bij de eerste twee, nl. opleiding en vorming en sociaal netwerk. Hoewel uit verschillende onderzoeken blijkt dat school een kleinere invloed heeft op latere cultuurparticipatie dan familie, het aanpakken van het probleem van cultuurparticipatie in Roemenië moet op het niveau van onderwijs en educatie aangepakt worden. Hierbij krijgen niet alleen scholen een belangrijke rol, maar ook de culturele organisaties moeten hun verantwoordelijkheid opnemen.

In Roemenië is er een goede keten van specialistische scholen voor de kunsten, alweer enkel in de steden, ik denk hierbij aan muziekscholen, beeldende kunstscholen, ballet-, dans- en dramascholen. Deze scholen zijn bestemd voor leerlingen die later hun carrière op de boevengenoemde gebieden willen ontplooiën. Maar kunst en cultuur moet geïntroduceerd worden op alle scholen op alle onderwijsniveaus. Hierbij is de reorganisatie van de educatie noodzakelijk, want de leerlingen zijn nu al overbelast. Maar dit is een heel ander gebied. Cultuur en kunst moeten gezien worden als een wezenlijk onderdeel van ons dagelijks bestaan. Leerlingen moeten naast kennisoverdracht ook dagelijks geconfronteerd kunnen worden, ook en vooral buiten de schoolmuren, met cultuur en kunst in die mate dat ze de afwezigheid van cultuur en kunst niet alleen opmerken maar ook als storend ervaren. Vormen voor confrontatie zijn monumenten, media, boeken, beelden, muziek, openbare kunst, knutselen, lokalen mooi maken, dans, culturele uitstapjes en actief bouwen aan cultuur in eigen omgeving, ik denk hier vooral aan amateurkunst.

Tegenwoordig wordt educatie veelal gezien als een activiteit voorgehouden voor scholen en leraren en wordt als zodanig op een conservatieve wijze gedoceerd. Maar educatie moet buiten de schoolmuren kunnen stappen en vele vormen aannemen. Confrontatie is al een vorm van educatie. Ik pleit hierbij enerzijds voor een beleid voor openbare kunst waarbij de samenleving actief bij betrokken wordt, bvb. onder de vorm van opdrachtgever, medebeslisser. Openbare kunst kan op deze manier democratiserend werken, als men opmerkt dat er in Roemenië medezeggenschap in kinderschoenen staat. Anderzijds pleit ik voor het belang van het beoefenen van amateur-kunsten door de jeugd en door volwassenen. In Roemenië heerst nog de mentaliteit dat diegene die geen professionele kunstenaar is maar beter van de kunst afblijft.

Er zijn wel buitenschoolse culturele initiatieven zoals (particuliere) culturele centra waar men allerlei activiteiten aanbiedt aan groot en klein. Dit soort initiatieven moeten structureel worden en veel meer verspreid ook buiten de steden.

Regelmatige en verplichte culturele uitstappen met de school die met zorg worden voorbereid, zodat kinderen niet met een kater terugkeren, kan ook soelaas brengen. Hiervoor kan Vlaanderen een goed voorbeeld bieden, waar het ministerie voor onderwijs de scholen subsidieert en verplicht om twee keer per jaar een culturele activiteit te ontplooiën, terwijl het ministerie van cultuur de vele culturele centra in het land ondersteunt om schoolvoorstellingen met een educatief kader te programmeren. Zo komt de schoolgaande jeugd op een aangename manier in aanraking met de gevestigde kunst en vindt misschien later de weg terug naar de culturele activiteiten.

Een belangrijke rol in het vergroten van de culturele competentie van het potentieel publiek kan het bibliotheekwezen spelen. Het bibliotheekwezen, zoals wij dat hier in Nederland kennen, kan snelle vooruitgang brengen. Bibliotheken mogen niet meer gezien worden als gesloten torens waar boeken bewaard en bewaakt worden. Iedereen zou er graag naartoe mogen gaan en allerlei informatie kunnen verkrijgen en geholpen worden door professionele en aardige medewerkers. Het bijnaamwoord ‘aardig’ staat niet zomaar. Een aardige medewerker is geen overbodige luxe, als men bedenkt dat als iemand de moed bij elkaar gebracht heeft om voor de eerste keer in een bibliotheek binnen te stappen, vervolgens geholpen wordt door een zure betweter of nog erger, zal helemaal niet geholpen worden, deze persoon zal nooit meer naar die plek teruggaan. Dus een goed personeelsbeleid moet in Roemenië ook gevoerd moeten worden. Tevens de modernisering en informatisering van het bibliotheekwezen moet gepaard gaan met de digitalisering van de bibliotheken en van het landelijke erfgoed.

De culturele competentie wordt bepaald enerzijds door het cultureel kapitaal (opleiding, opvoeding) wat wij hiervoor al besproken hebben en door het milieu van herkomst. Deze tweede component, het milieu van herkomst, werkt normatief op het culturele gedrag. Door deelname aan culturele activiteiten tracht men zijn eigen status te bevestigen of te verhogen. Volgens de Amerikaanse socioloog, Kotler, de culturele participatie van het individu wordt bepaald door de ‘reference groups’ waartoe hij behoort. Deze groepen kunnen van informele aard zijn zoals familie of vrienden, maar ook formeel, zoals religieuze of professionele groepen. En hierin ligt de uitkomst. Aan de informele groep waar men toe behoort, kan de overheid weinig aan doen. Dat iemand in een kansloze omgeving geboren wordt, is niet te veranderen. Maar dat men later in zijn ontwikkeling opgenomen wordt in een formele groep die zijn cultureel gedrag radicaal kan veranderen en beïnvloeden is wel een uitgelezen mogelijkheid voor de overheid en voor particulieren. De maatschappelijke omgeving moet gestimuleerd worden om de individuen tot cultuurparticipatie aan te zetten. Één voor de hand liggende vrij goedkope en effectieve oplossing is het uitbouwen van een agogische medewerkers-netwerk zoals wij dat van de interbellum kennen (népművelő). De agogische medewerkers kunnen als activiteiten-ontplooiers optreden, maar ook als aanspreekpunt en contactpersoon. De medewerker moet een centrale rol kunnen invullen binnen de gemeenschap waarin hij/zij tewerkgesteld wordt. Het netwerk van de agogische medewerkers zorgt voor voortdurende training van de leden en voorziet ze regelmatig van informatie.

Volgens de socioloog Bourdieu is er een sterke samenhang tussen sociale ongelijkheid en culturele ongelijkheid. En dit is zeker zichtbaar in Roemenië. De lagere maatschappelijke milieus genieten een pover onderwijs waardoor zij een slechte capaciteit om culturele informatie te verwerken, zullen ontwikkelen, met als gevolg dat ze van kunst en cultuur niet kunnen genieten. Participatie aan culturele activiteiten wordt als overbodig ervaren, wordt gezien als een privilege of een gebruik van de elite. Volgens Bourdieu een cultuurbeleid die gericht is op het stimuleren van cultuurparticipatie in de lagere sociale milieus is erg moeilijk. Maar niet onmogelijk, zou ik er maar aan toe willen voegen, en het is de plicht van de overheid om zo een beleid op te zetten. Het is vast geen beleid met snelle resultaten, maar wel een beleid die op langere termijn loont. Idealisme is hier zeker op zijn plaats.

2. Internationaal cultuurbeleid

Het tweede thema wat ik hier graag wil behandelen is het internationale cultuurbeleid.

Waarom is internationaal cultuurbeleid belangrijk voor Roemenië? Vanwege verschillende redenen:

1. Geeft de mogelijkheid tot uitwisseling en nog meer, de mogelijkheid voor opdoen van ervaringen wat men thuis in de praktijk kan brengen – een geweldige impuls wat betreft productverbetering en marketing.
2. Tevens is de beste manier om zelfbewustzijn te verkrijgen door onszelf op de internationale podia te meten.
3. Het is een manier om belangstelling te kweken in het buitenland voor de Roemeense cultuur.
4. De economische impact van internationaal cultuurbeleid is van grote betekenis (denk aan [cultuur]toerisme, netwerk, e.d.).

Roemenië is in zijn internationaal cultuurbeleid nog steeds erg gericht op Frankrijk en in mindere mate op Duitsland. De in Roemenië ook gevestigde Frans Cultureel Centrum en de Goethe Instituut hebben een belangrijk aandeel in het verspreiden van Roemeense cultuur in hun eigen land. Roemenië is nog steeds erg afhankelijk van particuliere, verspreide initiatieven waarvan de kwaliteit vaak te wensen overlaat. Roemeense cultuur en de mogelijkheden van de Roemeense culturele markt voor buitenlandse culturele instellingen is een onbekend begrip in het Westen van Europa. (Tussen haakjes, probeer maar een goede informatieve website te vinden over Roemeens toerisme en cultuur). Om hierin verbetering te boeken, moet het werk op twee fronten verricht worden. Ten eerste moet men in Roemenië een instituut ter promotie van de Roemeense cultuur oprichten, ten tweede de Roemeense regering moet aan zijn ambassades een belangrijke culturele taak opleggen.

In het nieuwe cultuurdecreet wordt het belang van internationaal cultuurbeleid ondervonden maar het blijft vaag wat de uitwerking ervan betreft.

Het internationale cultuurbeleid moet thuis beginnen. Door een actief subsidiëringmechanisme moet men top kunst kunnen herkennen en selecteren en verder laten perfectioneren. Hierbij kan geleerd worden van de praktijk van culturele ambassadeurs van België en Nederland. Hoewel op deze praktijk erg veel kritiek is gekomen in genoemde landen, voor Roemenië zou dit een vruchtbaar experiment kunnen worden. Door regelmatige roulatie steeds een aantal ensembles / kunstenaars te ondersteunen, bouwt men expertise en netwerk op wat later ingezet kan worden bij andere culturele manifestaties. Tevens effent het succes van de culturele ambassadeurs in het buitenland vaak het pad voor de andere aspiranten. Het vertrouwen bij het buitenlandse publiek en de media moet eerst professioneel gekweekt worden voordat er aandacht komt voor minder bekende groepen.

Een centraal promotiebureau zorgt voor de selectie van culturele producten (ik weet dat het hard klinkt, maar kunst en cultuur beweegt zich ook op een markt waarop men hoe professioneler hoe effectiever zich kan positioneren), bouwt een toegankelijke kunstdatabase op, bouwt op, onderhoudt en ontsluit een internationaal netwerk, zorgt voor promotie en niet als laatste, voor feedback. Dit bureau moet het initiatief zijn van de overheid maar moet wel onafhankelijk kunnen opereren. Met tijd is te verwachten dat soortgelijke bureaus en onderbureaus ook van private initiatieven in het hele land komen ontstaan. Om een dergelijk bureau optimaal te laten functioneren is de actieve medewerking van de Roemeense ambassades onmisbaar. Hierbij dient gezegd te worden dat de functie van een culturele attaché een volledige functie is waarbij andere werkzaamheden onwenselijk zijn. Het netwerk en database van de thuisbasis moet actief uitgebreid en aangevuld worden door de ambassades. Er moet een inventarisatie komen van wat er al aanwezig is in het buitenland aan Roemeense cultuur: denk aan kunstenaars, verenigingen, culturele instellingen, verzamelingen, goodwill.

De voordelen van dit beleid met een sterke makelaarshouding in tegenstelling tot nationale culturele instellingen in het buitenland zoals wij dat kennen van Frankrijk en Duitsland, zijn enerzijds dat men zich niet concentreert op een aantal landen waar men met hart en tand probeert door te breken, maar door een open houding kunnen de culturele attachés de goede momenten onderkennen en doordat thuis 'het samengestelde product' al klaar ligt kan men dat door snel handelen met succes op de markt gooien. Anderzijds kan men dieper in de markt doordringen door sneller te kunnen reageren en divers te kunnen optreden. Een derde facet is dat deze manier van werken op lange termijn aanzienlijk goedkoper en effectiever is, want het netwerk van culturele attachés en Roemeense toeristische bureaus bestaat al. Ze moeten alleen met inhoud gevuld worden. De zwakte van dit beleid is dat de competentie van de culturele attaché het succes van het beleid bepaalt. Dit beleid kan uit de ervaringen van Nederland en Vlaanderen putten gecombineerd met het jonge en succesvolle beleid van Hongarije.

Een groot evenement dat cultuurparticipatie in eigen land vergroot en nationale cultuur op de internationale wereldkaart zet is het evenement van de culturele hoofdstad van Europa. Roemenië krijgt deze grote kans in het jaar 2007 toegekend aan de stad Sibiu met als partner Luxemburg. Evenement-denken is nog te weinig ingeburgerd in Roemenië, terwijl evenementen als samengestelde producten een grote en verscheiden impact kunnen hebben op het publiek. Cultuurmanagers van West Europa zijn niet meer enthousiast te krijgen over de vorm van de culturele hoofdstad, ze vinden verspilde moeite en geld. Maar voor de nieuwe en hopelijk toekomstige leden van de Europese Unie, zeker met als tegenhanger en partner een stad uit het Westen, is een bijzondere opportuniteit voor professionalisering op alle niveaus. Ze zijn gedwongen om een langdurig project op te zetten en projectmatig te werken met verschillende organisaties vanuit de stad, ze moeten ook missie en doelstellingen kunnen formuleren waarvoor ze instrumenten moeten ontwikkelen om die te kunnen meten. Ze moeten met sterke, kwalitatief hoogstaande producten komen. Er ontwikkelt zich een bijzonder aandacht voor het publiek, er wordt een hele scala aan communicatiemiddelen aangeleerd, uitgeoefend en afgetast aan het publiek. Voor de inwoners van de stad wordt een happening wat ze nooit van te voren hebben meegemaakt en ze zullen de smaak krijgen voor meer. Het publiek went aan de verschillende vormen van communicatie wat na het evenement steeds in gebruik kunnen blijven. Het toerisme en economie zwingelen aan in de stad en de omgeving. Er komt een interactie tussen de media en het publiek. Cultuur vestigt zich in de stad en zal niet meer uit te roeien zijn. En de impact van het evenement zal zich over het hele land verspreiden.

Conclusie:

Mede door deze analyse trachtte ik het grootse probleem van het Roemeens cultureel landschap onder de aandacht te brengen. Het probleem van het vergroten van de cultuurcompetentie van de Roemeense bevolking is van een hoge urgentie. Maar dit wil niet zeggen dat cultuur niet aanwezig is, of niet beoefend wordt of niet wordt geapprecieerd in Roemenië. Er is een dunne laag, laat ons hen de elite noemen, die wel een gretige afnemer is van cultuur. Maar cultuur mag niet in deze beperkte kring blijven. Democratisering van cultuur betekent dat cultuur toegankelijk wordt gemaakt voor het grote publiek, enerzijds door de inspanning van het culturele veld zelf, anderzijds door een groot deel van de bevolking aan te zetten tot cultuurparticipatie.

Het nieuwe decreet van de minister van cultuur Mona Musca geeft vele openingen en mogelijkheden voor veranderingen. Een minpunt in haar decreet is echter dat ze geen prioriteiten stelt waardoor moeizaam zal worden om knopen door te hakken wat financiering betreft. Dit decreet geeft meer het beeld van het onderkennen van de urgentie van de rol van de overheid in het bepalen van het culturele landschap. Maar achter het ontstaan van het decreet bespeur ik weinig doordacht beleid.

Literatuur:

1. *Decreet nummer 78 van 27 januari 2005*, te lezen op de website van de Ministerie voor Cultuur en Culten van Roemenië: www.ministerulculturii.ro
2. *SICAmag Kwartaalmagazine van de Stichting Internationale Culturele Activiteiten*, nr. 22 juni 2004 en nr. 26 juni 2005.
3. Guido DE BRABANDER, Anniek DESMET & Krista VAN WINKEL, *De Muzen nodigen uit!?! Marketing in de Cultuursector*, UFSIA, Universiteit Antwerpen, ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1999.
4. Philip KOTLER & Joanne SCHEFF, *Standing Room Only Strategies for Marketing the Performing Arts*, Harvard Business School Press, Boston, Massachusetts, 1997.

Esszé Románia kulturális életéről

— Elhangzott 2005. július 16-án Hágában a *Mikes International Szalon* keretében —

Az elhangzott esszé Románia kulturális életének két fő problémakörét elemzi: egyrészt a lakosság kulturális kompetenciájának, másrészt Románia nemzetközi kultúrpolitikájának a problematikáját. Ahhoz, hogy Románia lakosságának a kulturális életben való részvétele megnövekedhessen, elsősorban nem a marketingre kell fektetni a hangsúlyt, hanem a kulturális kompetencia fejlesztésére, hiszen ahhoz, hogy valaki rendszeresen résztvegyen a kultúrelétben, értenie és élveznie kell azt. Erre a legkézenfekvőbb megoldás az oktatás, az iskola falain kívül is és egy népművelők-hálózat létrehozása. Fontos szerepe van a könyvtáraknak is.

Romániának szükséges megreformálnia nemzetközi kultúrpolitikáját. Ezt két irányból kell szervezni. Romániában létre kell hozni egy nemzeti kulturális-információs irodát, amelynek két fő feladata, hogy feltérképezze a romániai kulturális életet, ugyanakkor kifejlesszen egy használható és elérhető adatbankot és hogy kész kulturális termék-csomagokat hozzon létre. Külföldön pedig a román kultúrattasékat fel kell ruházni az impresszárió feladattal abból a célból, hogy elősegítsék az adott ország kultúrpiacára való betörést a Romániában kifejlesztett késztermékekkel.

Issues about the Cultural Life of Today's Romania

— Reading at *Mikes International Saloon* on the 16th of July 2005 in The Hague —

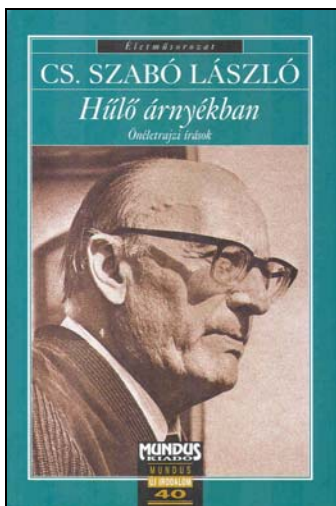
The reading analyzes two big issues of the cultural life of today's Romania: first of all the issue of cultural competency of the citizens and secondly the issue of the international cultural policy. In order to increase the cultural participation of the Romanian citizens, the cultural understanding must be developed, marketing strategies come afterwards because people need to understand and enjoy arts in order to be able to participate regularly on artistic events. The most obvious solution to increase cultural competency is education outside the schools and to establish a network of cultural workers. Libraries have a great task, too.

Romania needs to reform its international cultural policy. This implies two major initiatives. The first one includes the establishment of a national cultural information office which collects all information and data about Romanian culture and stores this information in a database. The other job of this office would be to develop cultural products. The second initiative involves the Romanian cultural attachés abroad in order to become a kind of cultural dealers whose task is to position the cultural products on the international culture market.

KÖNYVAJÁNLÓ

ARDAY, Géza : *Cs. Szabó László önéletrajzi írásainak a margójára*

Cs. Szabó László

HŰLŐ ÁRNYÉKBAN

Önéletrajzi írások

MUNDUS MAGYAR EGYETEMI KIADÓ
Budapest 2004.
ISBN 963 9501 30 1

A magyar mélykultúra és irodalom „beavatott” képviselői idén ünneplik Cs. Szabó László századik születésnapját. A Mundus Magyar Egyetemi Kiadó ezért vállalta — s már tavaly elkezdte — az életmű kiadását. Ez a nagyszabású vállalkozás azt igyekszik szolgálni, hogy Cs. Szabó László irodalmi munkássága, a centenárium alkalmából, a hazai figyelem középpontjába kerüljön. Az életműsorozatból eddig két kötet kerülhetett az olvasók kezébe: az önéletrajz (*Hűlő árnyékban*) után a novellagyűjtemény első része (*Apai örökség*) jelent meg, melynek az idei évben az elbeszélések második kötete lesz a folytatása. Ez a második elbeszéléseket tartalmazó kötet a *Közel s távol* címet viseli, utalva egyúttal egy Cs. Szabó még életében, 1983-ban megjelent elbeszéléskötet címére. Az Apai örökség utószavát jómagam írtam, amit külön a Mikes International rendelkezésére bocsátottam. A teljes életmű megismerése csak úgy lehetséges, ha kihasználva minden lehetőséget, bemutatjuk a munkásságát, felfogását és személyét, s műveit újból az olvasók kezébe adjuk. Ez annál is inkább fontos feladat, mert még közöttünk vannak annak a nemzedéknek a tagjai, akik számára valóság és élet volt Cs. Szabó László személye és munkái. De nemcsak az idősebb nemzedék, hanem a fiatalok számára is fontos a régi nagy és tragikus sorsú esszéíró nemzedék (Szerb Antal, Halász Gábor, Sárközi György) egyik tagjának az életművét sorozatba szerkesztve megjelentetni. Azonban az életmű-kiadás azért is elengedhetetlen, mert a háború előtti kötetei közül csak néhány láthatott napvilágot a rendszerváltás utáni Magyarországon, az emigrációban a nyolcvanas évekig kiadott kötetei pedig a kis példányszámuk miatt, jóformán hozzáférhetetlenek az érdeklődők számára. Ezt az űrt hivatott betölteni a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, amely Cs. Szabó életművének kiadását vállalta fel.

Az alábbi recenzió az életműsorozat első kötetét mutatja be az olvasóközönség és Cs. Szabó egykori személyes barátai számára. Ez a könyv több mint háromszáz oldalnyi életrajzi adalékot tartalmaz Cs. Szabótól, melynek az a nagyszerűsége, hogy a kiadó fontosnak tartotta ennek a tanulmány és cikkgyűjteménynek a kiadását. Ez az első alkalom, hogy együtt szerepel „Csé” összes önéletrajzi jellegű írása. Az is a sorozatszerkesztők előrelátását dicséri, hogy ez a válogatás lett az első, amely megjelent az életműsorozat tagjaként. Felvetődik a kérdés: miért? A válasz igen egyszerű. Figyelembe kell vennünk, hogy Cs. Szabó emigrálása után majdnem hat évtized telt el. Több mint két nemzedék született azóta, akik nem is hallották a nevét, mert a tankönyvekben még említés szintjén sem szerepel. S amit Jancsika nem tanul és ismer meg iskolás korában, azt János később nem is ismerheti. Vagyis személyét és alkotásait először vissza kell vezetni a mai korba, és sokak számára be kell mutatni a személyét. Életét több nemzedékkel kell megismertetni. Ez a kézenfekvő magyarázata annak, hogy legelőször ez az életrajzi kötet látott napvilágot a Mundus Kiadó gondozásában.

Cs. Szabó László az emigrációban a hazai irodalmi értékek egyik legfőbb hordozója volt. Tudniillik Londonból figyelte a magyarországi irodalmi életet, illetve annak változásait, azonban a földrajzi távolság nem eredményezett eltávolodást, hanem inkább távlatot jelentett számára. „Idegenben — vallotta önmagáról — megszabadulunk rövidlátó, mulékony kollektív indulatoktól, nem bántanak sem zsarnoki hatóságok, sem fáradhatatlan irigyek, nincsenek védenivaló szerzett jogaink, nem kell törődni ingatag rangokkal sem... Tágul a látókör más népek gondja-baja által, javul az arányérzék ... idegen ember

szemmértékével lecsillapodva tisztábban látunk erényeket és hibákat.” Ez a távlatos és egyetemes gondolkodásmód adja meg az önéletrajzi írásait tartalmazó kötet jelentőségét, illetve irodalmi szempontból pedig a hasznosságát.

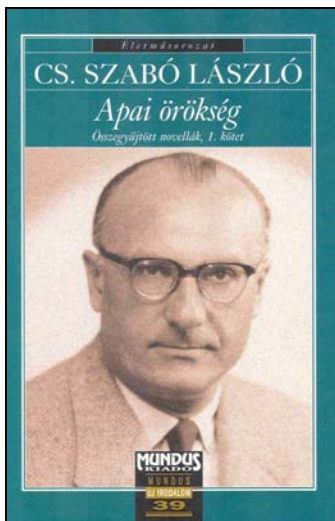
A kötet utószavát Sas Péter írta, aki kiemelte Cs. Szabó képzeletbeli iránytűjét, ami segítette talajt vesztettségében és intellektualitásában. Az utószó egésze hangsúlyozza a szemléletének jelentőségét abban a kulturális gyökereit kereső világunkban, amelyben ma is jó szolgálatot tehetne a magyarság számára kül- és belföldön is egyaránt. Sas idézi Csé idevágó alapmondatát: „szemléletem és műveltségem legalább annyira nyugat-európai, amennyire magyar”. Az életműsorozat első tagja számos olyan írást is tartalmaz, amelyeket az 1982-ben, Bernben, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában megjelent önéletrajzi kötet nem szerepeltetett. Ilyenek például: az Egy erdélyi renegát vallomása (1937), a Születtem Rétságban (1965-1966), A Vigilia körkérdése — a Biblia az életnek (1971), a Hetven (1975) és a Peregrinus — Hazatérőben (1981) című — eddig csak folyóiratokban megjelent — írásai.

„Mint ahogyan többi írásműveit, önéletírásait sem lehet szakmai sablonok mentén megítélni, beskatulyázni. Nem nyilvános gyónások, lelke föltárásának szánta azokat.” — írja Sas Péter találóan a kötet végén. S ez azért van így, vagyis azért nem lehet összességében úgymond beskatulyázni a Hülő árnyékban-t, mert Cs. Szabó még egy szemérmes nemzedékhez tartozott. Ez az alkotói generáció még zömében lelkileg és szellemileg is finoman viselkedni és írni is tudó úriemberekből állt, ami ma már ritkaságnak számít. Hiszen jelen korunkban sikk, sőt divat is az alpári hangnemű lelki kitérő. Jelentős kortárs íróink között található valódi arisztokrata is, akinek egy-egy alkotása beszédes példa lehet arra, hogy a valódi nemesség papíron kezdődik, ám ha nem a lélekben teljesedik ki, akkor hiába minden... Cs. Szabó viszont minden életrajzi sorával azt támasztja alá, hogy a művében: az ismeretanyagához lelkiismeret is párosult. Ezért aktuális ma is (még inkább!) Cs. Szabó László írásművészete, gondolatai és önéletrajzi mondanivalója, valamint az ezekkel párosuló szellemi és lelki kifinomultság. Sas Péter a fülszöveg utolsó mondatában remekül összefoglalta a téma és személyiség megkerülhetetlenségét, amelyet recenzánként nem szeretnék körülírni, sem felülírni, hanem befejezésként idézek: „... ahogyan verseit vagy novelláit, életrajzi írásait is az a félelmetes, árvízként reánk zúduló tudásanyag, emberismeret és nyelvi szépség hatja át, amely elől nincs oly olvasó, aki ki tudna térni.”

Budapest, 2005. szeptember 29.

ARDAY, Géza : *Apai örökség*

Cs. Szabó László

APAI ÖRÖKSÉG

Összegyűjtött novellák, 1. kötet
(1928-1944)

MUNDUS MAGYAR EGYETEMI KIADÓ
Budapest 2004.
ISBN 963 9501 31 X

E kötetben Cs. Szabó László 1945 előtt, még a londoni emigrációja előtt, hazai földön írt novellái kaptak helyet. A másfél évtizedes írói munkásság első szakaszának alkotásai közül a novellák jelennek meg kötetbe szerkesztve az életműsorozatán belül. Cs. Szabó László neve leginkább esszéíróként vált ismertté, aki 1905-ben született, s az életműsorozatnak az első köteté születésének 100. évfordulójára láthat napvilágot, ezzel is tisztelve az író életműve előtt. Alkotói pályájának kezdete a 30-as évek küszöbéig nyúlik vissza, a Nyugat második nemzedékének tagjaként vált íróvá. Első írása a Nyugat hasábjain 1930-ban jelent meg a Tanulmányok rovatban. A következő évben közölte először Cs. Szabó novelláját: *Egy táncosnő átutazik* címmel, mely e kötetben is szerepel. Ettől kezdve szinte minden évben megtalálhatjuk a nevét a *Novella rovatban*, bár a szépprózai

szerkesztő, Móricz Zsigmond gyakran visszaküldte írásait. Cs. Szabó igazi műfaja, amelyben teljesen fel tudott oldódni, s otthon érezte magát: az esszé volt. Saját vallomása szerint Proustot olvasva döntötte el végleg, hogy nem kezd regény írásába. „*Más műfajban kell valamit csinálni, nem baj, ha nem olyan hatalmas, csak legyen más, eredeti*” – ezt idézte Siklós István az *Ember és műfaj* című írásban (Új Látóhatár, 1971. 284. old.). Ezzel együtt volt még egy kényszerítő erő, amely hatott rá, illetve az elbeszélő műfajra, az 1920-as évek vége felé bekövetkező változás volt. Cs. Szabó ezt így fogalmazta meg 1936-ban: „*Amióta a viszagyerekesedett társadalom lebecsüli az írókat, s minden szellemi erőfeszítést meghallgatás nélkül szépségedő fényűzésnek bélyegez, az író (...) kihúzódik az egyetemes igényű alapformákból. Reng a föld, a cselédség elszéledt az ősi házból, most a gazda is kimegy a csillagok alá, s megpróbál tájékozódni*” (Műfaj és nemzedék. Nyugat, 1936/2., 18. old.). Ehhez a tájékozódáshoz használta a kisebb műfajokat: a kritikát a *Figyelő* rovatban, a recenziót a *Folyóiratszemplében* és a tanulmányt pedig a *Tanulmányok* rovatban. Ezek mellett azonban számos novellát is írt, amit ennek a kötetnek az anyaga egyértelműen bizonyít. A kötet egységét az írások atmoszférája biztosítja. Cs. Szabó stílusának legsajátosabb vonása, ahogy *in medias res* kezdi el az írást, s mindegy hogy hol és mikor játszódik a történet, de az olvasó a helyszínen érzi magát az első mondat elolvasása után. Ez a titka a novelláinak és az esszéinek is. Az esszéiben adatokat és hihetetlen mennyiségű háttérinformációt bújtat el, a novelláiban viszont hangulatot teremt, olyat, amelyben egy-két mondat elegendő a téma és a történet légkörének a megteremtéséhez.

Hegyí Béla készített Cs. Szabó Lászlóval egy interjút (Távolsági beszélgetés, In: Hülö árnyékban. Bern, 1982. 259. old.), amelyben bevallja, hogy „*Elbeszéléseim viszont csakugyan merőben mások, mint az esszék; mulatnom kell, mennyire elcsodálkoznak a gyanútlan olvasók, akik esszéimhez szokva váratlanul tökéletesen különböző, új íróval, sőt emberrel találkoznak a később fölfedezett novellákban. Hogyan? Hát fegyelmezett racionalistánk, a következetesebb (s valószínűleg jégszívű) észlely szertelen indulatokra, gyöngéd ellágyulásra, lírikus hangvételre, értelemmel alig követhető álombeli kalandozásokra is képes? (...) Én úgy mondanám, hogy az elbeszélések: tündéri realizmus és valóságként mélyen átélte szürrealizmus ötvözetei*”. Cs. Szabó a novelláiban megmutatja egy másik írói oldalát, amely esszéiben is jelen van, de nem tud a betűk mögül kijönni. Novelláiban viszont találkozhatunk érzelmi megnyilvánulással, és a „valószínűleg jégszívű” író tud és bizonyos mértékig mer is feloldódni.

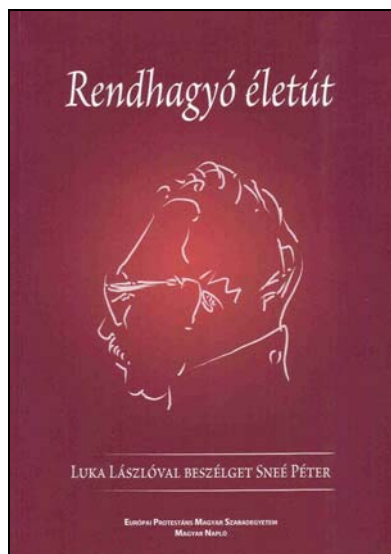
A dóm körül című írása is egy a Nyugatbeli novellák közül, amely az esszé műfaját idézi, mert egy történelmi szellemi utazásának Bécs adja a hátteret, azonban egy érdekes történetet mutat be a novella. Természetesen nincs éles határ Cs. Szabó novellái és esszéi között. Pomogáts Béla is megállapította: hogy Cs. Szabó „*novelláit művelődéstörténeti kommentárok és bölcséleti meditációk szövik át*” (Pomogáts Béla: *Közel és távol*. In: *Noé bárkája*. Bp., 1991. 144. old.). Nem sok novellai vonást mutat *A kolostor előtt*, amely az írótól megszokott módszerrel kezdődik: „*Egy reggel megszöktünk a régi városból*”, s már a háború alatt keletkezett. Azonban Cs. Szabó valódi novelláit mégsem a „szertelen indulatok” különböztetik meg az esszéktől, hanem a témaválasztás. Ez azt jelenti, hogy az esszéktől eltérően a novellákban a tiszta emberi kapcsolatokat helyezi az író előtérbe, az olyanokat, mint például a szülő és gyerek kapcsolat, a barátság és a szerelem. A novelláiban ábrázolt jellemrajzok nem olyan élesek és élénkek, mint az esszéiben (pl.: Dante, Dickens, Mikes, Shakespeare, Zrínyi stb.). A novellák főszereplőit az örök emberi témák foglalkoztatják: a *Doktor Német Fruzi* az apa és lánya, vagyis szülő és gyerek elválásával szembesíti az olvasót. A nő és férfi barátság korlátjait mutatja meg az *Az idegen*, az *Orpheus és Eurydiké*, az *Egy gondolat bánt engemet*. Az irodalmi témák közül a legáltalánosabb emberi érzést, a szerelmet állította középpontba az *Apai örökségben*, a *Szerenádban*, valamint az *Egy táncosnő átutazik* című novellában.

Cs. Szabó novelláinak fő jellegzetessége a játékosság, amelyet önmaga a „*tündéri realizmus és valóságként mélyen átélte szürrealizmus*” ötvözetének nevezett el. Novelláiban a valóság és az álom összemosódása figyelhető meg. 1937-ben írta Schöpflin Aladár az irodalomtörténetében: „*Érdeklődése újabban ismét a novella felé tart. A könnyű és mégis kifejező stílusra törekszik, amiben erősen támogatja kitűnő magyar nyelvérzéke. Novelláiban, különösen az Egy gondolat bánt engemet-ben a valóság és az elképzelés érdekes összevegyítésével saját új módszer kialakítására való törekvést mutat.*” (Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp., 1990. 2. kiad., 410. old.) Ez nem azt jelenti, hogy Cs. Szabó volt az egyetlen, aki ezt a módszert választotta, hiszen előtte és utána is alkottak ilyenek sokan, azonban ezekben a valóság és álom határán egyensúlyozó novellákban jelen van a feszültség és szerkezetük is feszesebb, ezáltal a novellái is megközelítik azt az izgalmas szellemi élményt, amit az igazi műfaja: az esszéi olvasása jelentett a háború előtti olvasói számára, mert ez jelentette az írói sikerének a titkát.

Az alábbi kötetben 21 novella szerepel, amelyek közül a legkorábbi 1928-ban, a legutolsó, pedig 1944-ben íródott. Cs. Szabó a 20-as évek utolsó két évében három novellát írt, a 30-as években tizenegyet és a 40-es évek közepéig hetet, amelyből kettő (*A doboz*, *Erdély hercege*) kötetben nem jelent meg. A novellák közül kilenc jelent meg a *Nyugatban* 1931 és 1940 között, vagyis egy évtized alatt. Az *Erdélyi Helikonban* két novellája látott napvilágot, a *Széphalomban* pedig három, vagyis az első három, amelyek a 20-as években íródtak. Cs. Szabó a 30-as évek második felétől egészen 1944-ig terjedő írói korszakáig hét novellát nem publikált folyóiratban, csak önálló kötetben. Jelen kötetbe rendezett 19 novella közül: 12 az *Apai örökségben* (1937), négy *A kigyó* (1941) címűben és három a *Szerelmem* (1944) kötetekben a Franklin Társulat kiadásában jelentek meg, valamint három az emigrációs éve alatt újból megjelent (Irgalom. Róma, 1955) és 11 pedig 1983-ban *A kigyó* című kötetben.

BORBÁNDI, Gyula : *Egy élet mint mű*

Előszó gyanánt

Rendhagyó életút

Luka Lászlóval beszélget Sneé Péter

EURÓPAI PROTESTÁNS MAGYAR SZABADEGYETEM
MAGYAR NAPLÓ
Basel — Budapest 2005.
ISBN 963 218 333 9

Az embernek életét illetően aligha lehet nagyobb igénye, mint az, hogy ha véget ér, nyoma maradjon abban a szűkebb vagy tágabb környezetben, abban a kisebb vagy nagyobb közösségben, amely földi tartózkodásának színtere és tanúja volt.* Aligha van tevékeny és alkotó ember, aki ne kívánná magának, hogy halála után is emlékezzenek rá, nevét és tetteit ne borítsa be a feledés fátyla, hanem későbbi nemzedékek is tudják, ki volt, mire törekedett és mit cselekedett.

A szülőföldjükről akármilyen okból, kényszerből vagy önkéntesen, a történelem vagy az egyéni sors alakulása folytán eltávozott és a hazát földrajzilag elhagyott magyarok, különösen azok, akiknek hazaszeretete és a nemzettel való lelki kapcsolata egy pillanatra sem ingott meg és külföldi létüket magyarokként élik meg, változatlanul igényt tartanak arra, hogy a hazában élők is magyaroknak tekintsék és fogadják el őket. Mert szívükben és lelkükben azok maradtak, az esetek nagy részében a magyar állampolgárság fenntartásával is tanújelét adják annak, hogy a hazával közösséget vállalnak. Sajnos ennek tudomásulvétele és méltánylása — például a magyar állampolgársággal is rendelkező nyugati magyarok választójogának megadásával — eddig elmaradt, történelmi szegényére azoknak, akik ezért felelősek.

Mindennek ellenére vannak nyugati magyarok, akik a jelenlegi hazai parlamenti többség ridegsége és közönye, a kormányzat e kérdésben vallott elutasító nézete és az ügy méltatlan kezelése ellenére nap mint nap igazolják, hogy külföldön élve is a nemzet részének tekintik magukat, nemzeti kötelességeiknek nemcsak hogy eleget tesznek, hanem azon túl is mindent elkövetnek a magyarság és az ország nemzetközi hírének javításáért, boldogulásáért, szellemi és anyagi gyarapodásáért.

E magyarok egyike ennek a könyvnek a főszereplője, a Genfben élő Luka László orvos, pszichiáter és egyesületi vezető, aki nemcsak szabadidőt, kapcsolatokat, összeköttetéseket, de anyagiakat is áldoz magyar érdekek védelmére, valamint a svájci magyar közösség javára. A magyar kormány ugyan a Köztársasági Érdemrend tisztí keresztyével tüntette ki, de munkásságának megfelelőbb és illőbb méltánylása lehetett volna, ha meghallgatja tanácsait és javaslatait, ha komolyan veszi többször is kifejezésre juttatott nézeteit.

E könyv érzékletes képet nyújt mindarról, amit a történet hőse átélt, tett, vagy aminek tanúja volt. A kötet egyetlen interjú, amelyet a Budapesten élő Sneé Péter író és kritikus készített vele származásáról, ifjúságáról, tanulóéveiről, fiatalkori kedvteléseiről, majd egyetemi tanulmányairól, szellemi és világnézeti tájékozódásáról, a kommunista rendszertől való idegenkedéséről, vele való összeütközéséről, letartóztatásáról, peréről, elítéléséről, börtönélményeiről, végül tevékeny szerepéről az ötvenhatos forradalom napjaiban történt fogolyszabadtásban. Részletes történetét kapjuk a Magyarországról való

* Jelen számunkban, az *ÍGY ÍRTUNK MI* rovatban közöljük Éger György Luka Lászlóval készített intervjúját, amely az ugyancsak az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gondozásában kiadott MEGÁLMODOTT MAGYARORSZÁG című kötetben jelent meg 1999-ben. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem még kapható könyveit a következő helyen lehet beszerezni: *UNITÁRIUS KÖNYVESBOLT, Alkotmány u. 12, 1054 Budapest, Magyarország. Tel. +36-1-311-2241. E-mail: gfelician@axelero.hu*

Luka László két írása folyóiratunk 2004. október-decemberi számában jelent meg. [Mikes International Szerk.]

menekülésnek, a Svájcban történt letelepedésnek, beszámol a menekültsorsról, újabb tanulmányokról, hivatása megkezdéséről, majd bekapcsolódásáról az emigráns közéletbe. A legtevékenyebb svájci menekült magyarok egyike volt. Részt vett az emigráns diákszövetség megalakításában és vezetésében. Azután ledoktorált, majd később, mint pszichiátriai szakorvos önálló rendelőt nyitott. Az olvasót meglepi, hogy szakmáján és magyar közügyeken kívül mi mindennel foglalkozott még. Cikkeket és tanulmányokat írt, hegedűn és cimbalmon játszott, énekelt, rajzolt, kisplasztikát készített, mindemellett sokirányú szerzőmunkát végzett. 1977-ben megalapította és mindvégig vezette a *Dies Academicus Hungaricus Genevensis* elnevezésű interdiszciplináris értelmiségi találkát, amelyet később áttelepített Magyarországra. Tizenöt éven át elnöke volt a magyar értelmiségi kezdeményezések támogatására alakult Becsületadó Alapítványnak. (Ez 1999-ban oszlott fel.) Ezekon kívül is számos intézményben és szervezetben vállalt szerepet, valamint sok akcióban vett részt vagy maga indított ilyeneket. Ezekről részletesen beszámol, nemcsak a sikerekről, de a problémákról és kudarcokról is.

Az 1990-91-es magyarországi fordulatról az elismerés, elégedettség és öröm hangján ír. Nem rajta múltott, hogy az új Magyarország elindulásában nem játszhatott jelentősebb szerepet, hiszen kedve, tehetsége és ereje is lett volna hozzá. Sok oka lehetne a panaszra, de mértéktartó ebben is. Beszámol azonban arról, hogy a kezdeti és későbbi magyarországi látogatások sok lehangoló mozzanattal jártak. „Mit mulasztott el az ország — mondta —, hogy nem vette igénybe az emigránsok tudását és tapasztalatait.”

Sneé Péter jól kérdezett, a dolgok mélyére igyekezett hatolni, nem tartózkodott kényes kérdések feltevésétől sem, és Luka László javára írható, hogy mindenre nyíltan és őszintén válaszolt. Ezt az olvasók bizonyára értékelni fogják, valamint azt is, hogy a mondanivaló mindvégig érdekes és élvezetes, a nyelvezete tiszta, a szöveg félreérthetetlen. A könyv sok olvasót érdemel.

Book Review

In this issue three books are reviewed. Géza Arday presents two books of László Cs. Szabó that appeared in 2004 at the MUNDUS MAGYAR EGYETEMI KIADÓ in Budapest. This publisher commenced last year to publish (planned at 10 volumes) a representative selection of László Cs. Szabó's oeuvre. The first one is a collection of autobiographical writings entitled *In Cooling Shade*. In this new edition the editors incorporated several additional autobiographical writings to the original volume (1982). The second book of László Cs. Szabó is entitled *Fatherly Heritage*. This volume contains the author's short stories written between 1928 and 1944.

The third book reviewed is entitled *Irregular Course of Life*. The volume was published by PROTESTANT ACADEMY FOR HUNGARIANS IN EUROPE (Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem — Basle) and HUNGARIAN DIARY (Magyar Napló — Budapest) in 2005. The review is signed by Gyula Borbándi. The volume itself is a long interview done by Péter Sneé (Budapest) with László Luka, psychiatrist of Hungarian origin living in Geneva. It is a compelling story that tells the unusual life of a Hungarian youngster who revolted against the communist regime in Hungary in the beginning of the 1950s. He was sentenced to jail and imprisoned. During the Hungarian Revolution of 1956 he was freed and then he fled to the West. After a while he ended up in Switzerland where he completed his medical studies and became a successful psychiatrist. Next to his professional work Mr Luka was and is still active in organizing (Hungarian-related) cultural events, among others the conferences *Dies Academicus Hungaricus Genevensis*. We already published writings of Mr Luka in the October-December 2004 issue of our periodical. Next to that one can find an interview with Mr Luka (published originally in 1999) in the HIGHLIGHTS FROM THE 20TH CENTURY HUNGARIAN PRESS IN THE WEST column of this issue (in Hungarian).

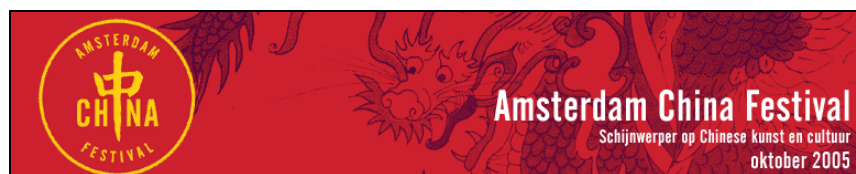
KULTURÁLIS KALEIDOSZKÓP

FARKAS, Flórián :

Xiānfēng! Kínai avantgarde szobrászművészet

A Deng Xiaoping által beindított kínai gazdasági reform következtében Kína gazdaságilag, technikailag, politikailag fontos hatalmi tényezővé vált a 21. század elejére. Martijn Sanders, az amszterdami *Concertgebouw* igazgatója a következőket nyilatkozta erről a trendről: „Évek óta követem a médiában a híradást Kínáról. A figyelemnek kb. 90%-a irányul Kínára, mint feljövőben levő gazdasági nagyhatalomra. A maradék 10% Kína politikai fejlődésével foglalkozik. A kínai kultúráról szinte semmit sem hallunk. Mindig fontosnak tartottam, hogy azoknak az országoknak, amelyekkel gazdasági kapcsolatot tartunk fenn, ismerjük a kulturális hátterét. Ha meg akarsz érteni egy országot, akkor nem csak azt kell tudnod, hogy merre tart, hanem azt is, hogy honnan jön. Milyen szerepet játszik a vallás és a kultúra a mindennapi életben? Milyen a művészek szerepe a társadalomban? ...”

Ebből a gondolatból kiindulva lett Martijn Sanders a 2005 októberében megrendezésre kerülő AMSTERDAM CHINA FESTIVAL (Amszterdami Kínai Fesztivál) kezdeményezője. A rendkívül gazdag és változatos fesztivál felöleli a kultúra szinte minden területét: filmvetítések, irodalmi felolvasások, zenei előadások, amelyek a pekingi operától a kínai popzenéig szinte minden műfajt felölelnek, fotókiállítások, szoborkiállítások, bábszínház, stb., stb. A filmvetítések és zenei előadások nagy részét a holland közszolgálati televízió 3-as csatornája és az ugyancsak közszolgálati, klasszikus zenét sugárzó 4-es rádiócsatorna (amelynek éterbeli műsorszolgáltatását éppen mostanság tervezik megszüntetni) közvetíti.

www.amsterdamchinafestival.nl

Az előadásra kerülő zenei anyag nagy részét pedig a fesztivállal egyidőben megjelentették dupla CD-n, amelynek címe találóan: VOICE OF THE DRAGON — *A Journey through Musical China* (A Sárkány hangja — Kínai zenei utazás).

A majd' 150 perces zenei anyag (45 zeneszám) egyik jellegzetessége a hihetetlen sokszínűség: a szerkesztők célja volt bemutatni Kína zenei változatosságát, amely tökéletes tükrözi az ország földrajzi, etnikai, kulturális sokszínűségének. A zeneszámoknak majdnem a fele először jelenik meg CD-n. A válogatásban találhatunk többek között pekingi-, illetve kantoni operarészletet, népzenei, kisebbségi (pl. tibeti) zeneszámokat, tajvani és pekingi rockzenét, buddhista zenét, stb. A szerkesztők a sokszínűséget azzal is próbálták kiemelni, hogy a zeneszámokat nem csoportosították műfaji, vagy egyéb besorolás szerint.

E két CD zenei anyaga nagyban hozzájárulhat Kína monolitikus (zenei) kultúrájáról vallott nyugati előítéletek megszűnéséhez. A szerkesztők kínaiul is gazdagító zenei utazást kívánnak a hallgatónak: *yi lu shu feng* !

A fesztivállal egybekapcsolva — de időben tágabban, 2005. június 19. és december 11. között — tart Hága hajdani tengeri halászfalujában, *Scheveningen*ben egy az 1990 óta napjainkig tartó időszakban keletkezett kínai avantgarde szobrászművészetet bemutató kiállítás. A kiállításnak helyet adó szobrászati múzeumot, amely egy a tengerre néző épületben található — Museum Beelden aan Zee — 1994-ben Theo és Lida Scholten alapította és a mai napig is magánmúzeumként működik. Elsősorban az embert ábrázoló szobrászatra koncentrált és ebben a törekvésében nem tesz különbséget nyugati és keleti művészet között. A kiállítás ötlete a múzeum művészeti igazgatója Jan Teeuwisse és Cees Hendrikse kurátor találkozása során született. Az utóbbi ugyanis az 1999-es Velencei Biennale-n került a kínai avantgarde művészet hatása alá. Elhatározták, hogy egy igazi primórt hoznak Hollandiába. Néhány, a kínai avantgarde művészetet bemutató kiállítás ugyan megrendezésre került Hollandiában a '90-es években, de a rendkívül magas színvonal ellenére korlátozott volt az érdeklődés irántuk.

A Cees Hendrikse vendégkurátor szervezése és válogatása eredményeképpen előállott anyag igazán impozáns: 16 kiemelkedő kínai avantgarde művész alkotásai kerültek megtekintésre a *Xiānfēng! Kínai avantgarde szobrászművészet* című időszaki kiállításon.

Xianfeng!

beeldhouwkunst van de Chinese avantgarde / Chinese avant-garde sculpture

museum Beelden aan Zee
19 06 2005 - 11 12 2005

Harteveltstraat 1
2586 EL Den Haag -
Scheveningen

enter >

Hoofdbegunstiger
VandenEnde
FOUNDATION

deBijenkorf

ALSO NOBEL - FORNÉ - PHILIPS
POLYETHYLEN/ALUMINIUM
SCHEFFEL WINKEL - 1981

www.beeldenaanee.nl

Megtekintve a kiállítást, a szemlélőnek azonnal egy nagyszerű meglepetésben és felüdülésben van része: igazi művészettel van dolga, amelynek szerencsére semmi köze sincs a nyugati avantgarde művészethez, amelyet a jóléti társadalomban elkényelmesedett és kiüresedett önjelölt művészek hoznak létre. Velük ellentétben a kínai művészek valósággal visszahódítják az avantgarde szó igazi értelmét. Ebbe nyilván belejátszik a kínai avantgarde művészet létrejötte, közelmúltja, jelenlegi státusza és szerepe a mai, rohamosan fejlődő kínai társadalomban.

A kínai avantgarde művészet elemzésénél egészen az 1970-es évekig kell visszamenni. Deng Xiaoping 1978-as nyitására a kulturális élet teljesen állami ellenőrzés alatt volt. 1978 után a politikai helyzet jelentősen enyhült, az ország fokozatosan kinyílt a Nyugat számára. A technológiai importtal egyidőben a szellemi élet terén is az országba áramlottak a nyugati eredmények, így a szobrászművészet területén is. Szinte azonnal művészcsoportok alakultak, amelyek a külföldi eszméktől inspirálva próbáltak a Kommunista Párt befolyása alól kibújni. Ebben az időszakban ezeknek a csoportosulásoknak nem volt kiállítási lehetőségük. 1979-ben például az első kiállítást azonnal a nyitás után bezárta a rendőrség, a másodikat egy hét után.

1980-ban sikerült a *Csillagesoport*nak a pekingi Kínai Nemzeti Szépművészeti Múzeumban kiállítási lehetőséget kapni, amelyet a hatóságok abból a gondolatból kiindulva engedélyeztek, hogy az érdektelenség miatt a csoport elhal. Pont az ellenkezője történt: két hét alatt 80.000-en látogatták meg a kiállítást.

A '80-as években egyre több művészcsoporthoz alakult, amelyek azonban továbbra sem jutottak kiállítási lehetőséghez. Ez az időszak mindenesetre a nagy kibontakozás korszaka volt (több mint 80 művészcsoporthoz alakult ezalatt a pár év alatt), ugyanis a Párton belül is komoly véleménykülönbségek léteztek a reformokat illetően, amely egy labilis politikai légkört eredményezett. A kínai kísérletező művészet szempontjából ennek az időszaknak voltak úgy pozitív, mint negatív hatásai: a központi kormányzat e művészi iránnyal szembeni tiltás/tűrés politikája automatikusan reklámot eredményezett. A művészeti infrastruktúra teljes hiánya azonban burjánzáshoz vezetett. A szakszerű kritikuskor hiánya is komoly gondot jelentett a továbbfejlődés szempontjából.

Az 1989-es Tiennamen-téri eseményeket követően a politikai légkör egy időre megfagyott. Ekkor a kísérletező művészek egy része belső emigrációba kényszerült (szinte kizárólag magánlakásokban megszervezett, rövid ideig tartó kiállításokon vehettek csak részt), másik része külföldre ment, hogy ott folytathassa munkásságát.

A fordulat éve 1993. Ekkor nyíltak meg az első (nyugatiak által alapított) galériák: *Redgate Gallery* és *Courtyard Gallery* Pekingben és a *Shanghart* és az *Eastlink Gallery* Shanghaiban. A '90-es évek során azonban egyre több állami múzeum is nyitott ebbe az irányba (bár ez még nem jelenti a többséget), ugyanis egyre inkább a piaci mechanizmushoz kellett igazodniuk. A legjobb példa erre a Shanghai Szépművészeti Múzeum, amely Shanghai városával közösen 1996 óta öt biennálét rendezett a kortárs művészetből.

A magángalériák egyre komolyabb befolyást jelentenek az avantgarde területén Kínában. Ezeket alapvetően két csoportba lehet osztani: kereskedelmi, illetve nem-kereskedelmi galériák. Az első csoportba tartoznak a fentebb említettek is, amelyek a kiállított művek eladásából finanszírozzák a anyagilag kevésbé kelendő művészeti darabok kiállítását. A fiatal tehetségek felfedezése szinte egyik főprofiljukká vált. A másik csoportba tartozó galériákban a kiállítandó művek nem vásárolhatók meg. Jó médiakampánnyal széles fizető közönséget igyekeznek megfogni, amely sikerük titka. Az a meggyőződés van kialakulóban, hogy ez a fajta magánkezdemenyezés a legjobb garancia a tiszta, igazi értelemben vett művészet létrehozásában és a közönséghez való eljuttatásban. Jelenleg egy harmadik lehetőség is kínálkozik Kínában a kísérletező művészet kiállítására: a köztérek, úgymint metróállomások, parkok, diszkók, sőt még a pekingi Wangfujing bevásárló utca McDonald's étterme is 1993-ban, stb. A köztérekben kiállító művészek elsősorban azok, akik kiemelkedően fontosnak tartják a művészetnek a társadalomban betöltött szerepét, főleg egy olyan periódusban, amikor a társadalom mélyreható változáson megy keresztül.

A kínai központi kormányzat támogatásának elmaradása ellenére — vagy talán éppen ezért !? — 2005-re egy (anyagilag is) virágzó művészeti infrastruktúra alakult ki az avantgarde művészet számára Kína nagyvárosaiban, elsősorban Pekingben és Shanghaiban. Ez a művészeti ág a köztéri kiállításai, kereskedelmi és nem-kereskedelmi (magán) galériáival a kínai társadalom elfogadott részévé vált. Nagy, de nehezen megjósolható jövő elé tekint.

A *Museum Beelden aan Zee*ben megszervezett kiállítás az elmúlt 10-15 év terméséből kíván reprezentatív válogatást nyújtani. Mind a 16 kiállítandó művészre — Ai Weiwei, Liang Shuo, Li Zhanyang, Lin Tianmiao, Liu Jianhua, Lu Hao, Lü Sjengzhong, Ma Liuming, Sui Jianguo, Wang Guangyi, Wang Jin, Xu Yihui, Yang Shaobin, Yue Minjun, Zhang Dali és Zhan Wang — a következő tulajdonságok jellemzők: érzékeny reagálás az elmúlt időszak társadalmi változásaira, a nyugati hatások feldolgozása, új technikákkal és anyagokkal való kísérletezés és a saját identitásuk feszegetése. A kínai falusi népesség városba való tömeges migrálása olyan mélyreható és összetett fizikai és pszichés változásokat eredményezett a kínai társadalomban — a hagyományos társadalmi kötelek fellazulása, illetve eltűnése, amely a hagyományos kínai identitást komolyan érintik —, amelyre ezek a művészek nagyon erőteljesen reflektálnak. Új formákkal, gondolati kifejezőeszközökkel kísérleteznek, de nem tagadják meg a gazdag kínai kulturális örökséget. Ennek eredményeképpen olyan alkotásokat tekinthetünk meg, amelyek nemzetközileg könnyen befogadhatók, de egyértelműen kínai jellegűek.

A kiállítást egy nagyon igényes kétnyelvű (holland-angol) katalógus¹ egészíti ki. Aki ebben az időszakban Hágában jár, annak feltétlenül meg kell tekintenie ezt a kiállítást. Aki pedig teheti, annak már ezért a kiállításért megéri Hágába eljönni...

¹ *Xiānfēng!* Beeldhouwkunst van de Chinese avant-garde / Chinese avant-garde sculpture. Uitgeverij Waanders b.v., Zwolle / museum Beelden aan Zee — Sculptuur Instituut Den Haag-Scheveningen. 2005. ISBN 90 400 9091 2.

CULTURAL KALEIDOSCOPE

— Press Release —

From June 19th to December 11th 2005, Museum **Beelden aan Zee** in Scheveningen presents the spectacular exhibition:

Xiānfēng! Chinese avant-garde sculpture

The *Xiānfēng!* exhibition gives an extensive overview of sculpture by the Chinese avant-garde from the 1990's up to the present day. The exhibition will display recent work by 16 leading Chinese artists: Ai Weiwei, Liang Shuo, Li Zhanyang, Lin Tianmiao, Liu Jianhua, Lu Hao, Lü Shengzhong, Ma Liuming, Sui Jianguo, Wang Guangyi, Wang Jin, Xu Yihui, Yang Shaobin, Yue Minjun, Zhang Dali and Zhan Wang. The selection was made by guest curator Cees Hendrikse, collector and pre-eminent expert on modern Chinese art.

Since the 1980's China, under party leader Deng Xiaoping's leadership, has developed from a feudalistic society into a modern society. Deng Xiaoping was the father of the pragmatic communist policy that resulted in the 1990's in the economic growth of this vast country. The social dualism has greatly influenced the strongly committed sculpture made by the artists who are counted as the Chinese avant-garde. The problems of the big city, like the massive influx of the country population and their anonymous existence in the urban landscape, are expressed in a number of sculpture groups such as *100 Chinese* (Zhang Dali) and *Urban Peasants* (Liang Shuo). Artist Lu Hao's plexiglass models of well-known Chinese buildings, used as vases or fish bowls, show in a humoristic and absurd way how the Chinese cope with their (recent) past. The world of Ai Weiwei is related to this too; in his sculptural furniture and ceramics he portrays the alienation of tradition. But the world of Yue Minjun is also related with his sculpture group of cynically laughing *Contemporary Terracotta Warriors*; through them he ironically brings his own individual identity up for discussion against the historical collectivism. Alienation is also the theme of the sculptor Zhan Wang who copies boulders in gleaming stainless steel and has them float light as a feather on water. Sui Jianguo tackles art history with his *Clothes Veins Studies*: famous statues by Michelangelo clothed in Mao-costume. Kitsch is another topic that these avant-garde artists have seized eagerly: traditional Chinese ritual clothing made from PVC, embroidered with fishing line (*Chinese Dream* by Wang Jin) and wonderful ceramic flowerbeds on which a dollar note or Mao's Red Book are presented (Xu Yihui).

China is a country accelerating ahead, full of contrasts. The artists in the exhibition confirm and emphasize these contrasts in bizarre, piercing, humoristic, alienating or poetic ways. They are related through the strong commitment of their art and the way they execute their ideas according to traditional methods. Beelden aan Zee Museum has a real first with this exhibition, for never before has an overview of such proportions of avant-garde Chinese sculpture been brought together in The Netherlands.

Museum Beelden aan Zee

Harteveltstraat 1
2586 EL Den Haag – Scheveningen
The Netherlands
tel. +31 70 3585857

www.beeldenaanzee.nl
www.sculptuurinstituut.nl/china.htm

Opening hours: Tuesday till Sunday 11 am – 5 pm

The exposition was made possible by

Hoofdbegunstiger
VandenEnde
FOUNDATION

CULTURELE CALEIDOSCOOP

— Persbericht —

Museum **Beelden aan Zee** in Scheveningen presenteert van 19 juni tot en met 11 december 2005 de spectaculaire tentoonstelling:

Xiānfēng! Beeldhouwkunst van de Chinese avant-garde

De tentoonstelling *Xiānfēng!* geeft een omvangrijk overzicht van de Chinese beeldhouwkunst vanaf de jaren negentig tot nu. In de tentoonstelling zal recent werk te zien zijn van 16 vooraanstaande Chinese kunstenaars: Ai Weiwei, Liang Shuo, Lin Tianmiao, Li Zhanyang, Liu Jianhua, Lu Hao, Lü Shengzhong, Ma Liuming, Sui Jianguo, Wang Guangyi, Wang Jin, Xu Yihui, Yang Shaobin, Yue Minjun, Zhang Dali en Zhan Wang.

De selectie is gemaakt door gastconservator Cees Hendrikse, verzamelaar en kenner bij uitstek van de moderne Chinese kunst.

China heeft zich vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw, onder leiding van partijleider Deng Xiaoping, ontwikkeld van een feodale maatschappij tot een moderne samenleving. Hij was de vader van het pragmatische communistische beleid dat in de jaren negentig heeft geresulteerd in de economische groei van dit immense land. Het maatschappelijke dualisme is van grote invloed geweest op de sterk geëngageerde beeldhouwkunst van de kunstenaars die tot de Chinese avant-garde worden gerekend.

De problemen van de grote stad, zoals de massale toevloed van de plattelandsbevolking en hun anoniem bestaan in het urbane landschap, komt in verscheidene beeldengroepen zoals *100 Chinese* (Zhang Dali), *Urban Peasants* (Liang Shuo) en *Contemporary Terracotta Warriors* (Yue Minjun) tot uiting. De plexiglazen maquettes van bekende Chinese bouwwerken door de kunstenaar Lu Hao, die dienst doen als bloemenvaas of vissenkomp, tonen op humoristische en absurde wijze de omgang van de Chinezen met hun (recente) verleden. Verwant daarmee is de wereld van Ai Wei Wei die in zijn sculpturale meubels en keramiek de vervreemding van de traditie verbeeldt. Vervreemding is ook het thema van de beeldhouwer Zhan Wang die rotsblokken kopieert in blinkend aluminium en deze vederlicht laat drijven op het water. Sui Jianguo gaat het gesprek met de kunstgeschiedenis aan met zijn *Clothes Veins Studies*: bekende beelden van Michelangelo gekleed in Mao-kostuum. Ook kitsch is een onderwerp dat door deze avant-gardistische kunstenaars gretig wordt aangegrepen: traditionele Chinese rituele kledij gemaakt van visdraad, nylon en plastic (*Chinese dream* van Wang Jin) en prachtige keramische bloemenbedden waarop een dollarbiljet of Mao's Rode Boekje wordt gepresenteerd (Xu Yihui).

China is een land in versnelling, boordevol tegenstellingen. De kunstenaars in de tentoonstelling bevestigen en benadrukken deze tegenstellingen op bizarre, schrijnende, humoristische, vervreemdende of poëtische wijze. Zij worden verbonden door het sterke engagement van hun kunst en de ambachtelijke wijze waarop zij hun ideeën ten uitvoer brengen. Museum Beelden aan Zee heeft met deze tentoonstelling de primeur want nog niet eerder was een dergelijk omvangrijk overzicht van avant-gardistische, Chinese beeldhouwkunst in Nederland te zien.

Museum Beelden aan Zee

Harteveltstraat 1

2586 EL Den Haag – Scheveningen

tel. 070-3585857

www.beeldenaanzee.nl

www.sculptuurinstituut.nl/china.htm

openingstijden: di t/m zo 11.00 – 17.00 uur

inlichtingen: Dick van Broekhuizen, tel. 070-3589076

De tentoonstelling wordt mede mogelijk gemaakt door

Hoofdbegunstiger
VandenEnde
FOUNDATION

deBijenkorf

AKZO NOBEL • FORTIS • PHILIPS
PRICEMATERHOUWSCOOPERS
SCHIPHOL GROUP • TNT

ÍGY ÍRTUNK MI

~ Válogatás a XX. századi nyugati magyar emigráció sajtójából ~

Az idén áprilisban megjelentettük könyvkiadásunk keretében Vatai László 'Átszínezett térkép' c. művét, amellyel elkezdtük életművének elektronikus publikálását. Itt mondunk köszönetet az örökösöknek a szerző műveinek a Bibliotheca Mikes International keretében történő elektronikus kiadásához adott hozzájárulásukért.

Jelen összeállítás ízelítőt ad a szerző gazdag irodalomkritikai munkásságából.

Új Látóhatár

1968. január-február.

XI. évfolyam 1. szám

VATAI, László : TEREMTŐ DÉLIBÁB

*Kibédi Varga Áron: Kint és bent
Occidental Press, Washington, D.C., 1963.*

Az ember egyik legkifejezőbb vonásának tartom a verset, s a legmagasabbrendű szépséget élvezem benne. Mégis ritkán érek el egy-egy kötet végére, pár sor, vagy strófa után ingerülten leteszem: nem lehet kristályvíz helyett békanyálat inni. Visszamenekülök százszor olvasott, mindig új, örök szépségeim közé.

Annál felvillanyozóbb az igazival való találkozásom, különösen ha egy egész kötetről van szó. Kibédi Varga Áron versei újra az ember és szépség valóságát hozták. Nincs bennük kortársi program, nem is a múlt érzékeltetése köti a magyarsághoz, hanem erőteljes és tiszta nyelve. Mondanivalójához nem is adódik más lehetőség: a megrendült emberi egzisztenciát a kétségessé vált nyelvi kifejező eszköz csak egy erőteljes változatával rögzíthetjük művészi módon.

E tekintetben Kibédi Varga költészete egyenes folytatása a XX. század magyar lírájának. Nemcsak nyelvében, hanem mondanivalójában is.

Magatartásával és verseivel egy lépéssel tovább is jut. Nem előre, mert útjelzők és értéktáblák itt már nem jelentenek semmit. Megnyilatkozása a mai ember attitűdje. Költészete a mítosz ellen való hadakozás. Történeti és mai mítoszok kódéből próbálja kihámozni az emberi egzisztenciát. Csontokig lemeztelenít: valahol meg kell találnia a valóságos embert. Ebből a mítoszlanító magatartásból születtek a versei. Fel kell tennünk a kérdést: nem egyfajta mitikus ember mutatkozik meg itt újra? Talán. De ebben a purifikációban magunkra ismerünk. Vizsgálja az emberi egzisztencia mélyét s a külső világ valóságát; illetve: a magába zárt ember helyét a külső világban. A kettő szokott kapcsolatát is tépázza, de ebben a szélmalom harcában is az emberre kíváncsi igazán. Aki egyszerre van kint és bent metafizikai létében s mindennapi magatartásában egyaránt.

Milyen lehet a külső világ? önmagában felfoghatatlan, az emberi szemléletben viszont már szubjektivitás. De azért objektív mivoltában is sejthetünk belőle valamit. Többek közt „Mese a narancsról” című versében olvasunk róla. Létükkel örülnek a narancsok, beteljesült valóságok a végtelen mozgású világban. Nem urai önmaguknak: *Szerepüket tudja a sors, nem ők tudják.* Jéghideg, éles kések várnak rájuk. Tragikus a valóság önmagában, a tudat hozzáadása nélkül is. Végeredményben a legkisebb valóság s a legnagyobb rendszer is egy kerek narancs. Tragikus a sorsban elmerülő objektív valóság.

Ennek a része az önmagába bezárt külön ember is. Csak a valóság díszlétei közt bolyonghat. Mindig ködben bújdosott; a mai ember viszont félreérthetetlenül megértette, hogy a homály nemcsak a világ bűne és állapota, hanem az ember belső hiányaiból is táplálkozik. Felfedezték saját vakságukat. Így állunk a tragikus világban. A görögök legalább még látónak hitték az embert; kultúrájuk elején mindenestre. Mi viszont egy erősen bomló világban élünk. Talán máskor is így volt, csak nem vették észre ezt a szituációt. Kibédi Varga mindenestre így vall: *Kietlen hiányok kelyhe / ember.*

Adynál az Én még teremtő erő és hatalom. Egyenlő rangú ellenfele a mindenségnek, sőt mindenáron győzni akar felette. Másfél emberöltő múlva kiürült az Én, kiköltözött belőle az Isten, sőt még a nők és barátok is megszöktek. A szó szoros értelmében üressé vált: saját maga is csak hálni jár bele: ... *csak váz vagyok megsukló forma.* Egyedül maradt, s ez negatív teljességet is jelent, önmaga hiányát. *Ha egyedül vagyok mindig hiányzok magamnak.* Pontosabban aligha fogalmazták meg a mai embert, s a szituációját.

Meghal a külön emberi világ, önmaga és az objektív valami közt kifeszített egyetlen valóság. Feladja az ember az értelemmel telített délibábót. Pedig ebben élt, alkotott, érezte magának magát, s ebből a pozícióból támatta a mindenséget. Külön világának formáló ereje s egyúttal a tartalma is a szó volt, az emberi beszéd. Gigászi nagyságunk a fogalmakat hordozó szóban rejtett, s ugyanakkor ez a leggyengébb pontunk is. Az emberi szó nem isteni Ige. Fogalom és kifejezés könnyen egymásba olvad, s a szavak megbomló kaotikus rendjében elpárolog a lényeg, vagy ami annak látszott. Meghal és felszívódik a délibáb.

Teremteni kellene a szavakkal, tovább építeni a külön emberi világot. De cserben hagyott a beszéd. Mindennapi mivoltában úgyszólván csak fecsegés volt, most már viszont nem teremtő erő sem a tudomány módszerére fogott formájában, sem a költő kezén. Legistenibb és legreménytelenebb vállalkozásunk a szó. Kibédi Varga félreérthetetlenül tudja: ... *sajnos baj van a szavakkal*. Rezignáltan szól:

*Hagyj el, ördög! Betakarom a szavakat,
visszaborulok boldogan a vízszintes csendbe!*

De csak építi a művet, sajátját és az egyetemeset is. Ha el is hagyta a szó mágikus ereje, megmaradt halott foglalatnak a betű.

-----
*bennem csak betű marad
kaján betű és tiszta
homorú szomj.*

Ez az állapot nem Kibédi Varga magyar nyelvének az erőtelenségét jelenti. Szófukarságában is színesebb és kifejezőbb költőnk ma kevés akad, de itt, a költészetén túl, az emberi egzisztencia és a szavak viszonyáról szóltunk. Komoly nyelvi erővel festi a szavak hanyatló erejét. Van ennél adekvátabb és erőteljesebb kifejezés: homorú szomj?

A modern ember ráadásul megveszett dühvel pusztítja is külön világát. A kifejezés és fogalom elegyéből szavakkal épített emberi miliójét tépi darabokra, vagy legalább is vékonyítja el a valószínűtlenségig. Önállósulnak a szavak, felszívják a fogalmakat, a rokon hangzásúak vonzzák egymást, a logika helyét elfoglalja a széphangzás és a ritmus. Persze, ez is egyfajta külön emberi világ, csak az értékek helyett az esztétikában oldódott fel minden. Kibédi Varga tisztán és erővel mutatja meg ezt a folyamatot. Ugyanakkor maga is csinálja. A magatartása ismét: Kint és bent. Leleplezi a helyzetet, s a képben érzékeltetett kultúra szét is foszlik a kezén.

KÉPFOSZTÓ

*Foszfórral és szép szóval
azaz
fosztóképzővel
dolgozik a képfosztó*

*a fosztók osztálya nem oszt nem szoroz
a képfosztóképző magasiskola
szorzótársait elképeszti az épeszű képfosztó
fosztja osztja fogyasztja képtelen osztályát, de
hébe-hóba-fübe-fába: semmibe harap.*

*Szorongva szorozza vissza már magát
foszfórral forral és szóval vall
közepet képez és képet közöl
de hiába osztja a fosztást
nevet a közép nevet az osztály:
a képfosztó
szépen lépre ment.*

Szorongva szorozza vissza már magát, megpróbálja emberi létét és külön világát megmenteni a szerelemben és az Istenhez való viszonyában.

Ha ugyan a szerelem is nem része ennek a hanyatlásnak. Verseiben fontos szerepet játszik Erosz. Nemcsak a róla szóló sorokban, hanem egész költészetének ad feszítő erőt. De nem boldog és repítő ez a szerelem, büntudat húzódik a mélyén: *Homályforrás rút erény*. Mintha legmélyebb lényegében volna erkölcstelen, talán nem is tartozik a külön emberi világhoz. Semmi esetre sem erősítője, képtelen megmenteni. Homály és köd. *A kulcsok az emésztést segítik elő, nem a titkok boncolására szolgálnak!* A szerelem kulcsairól van szó. Ugyanakkor: *csikorog a sarokba szorított koponya*. Az emberi lét titka az intellektus, vagy más szellemi hatalom. Mégis meghatározó erő a szerelem ölelése is. A legromlékonyabb hatalom ugyan, csak egy kis billenés s már destruktív módon pusztítja a külön emberi világot. Nagy intellektus rendszerint erős szexuális aláfűtöttséggel jár. Ezt igazolják Kibédi Varga versei is. De az emberi követelményt nem adta fel értük.

Túl a szavakon és a szerelmen megmutatkozik költészetében az abszolútum is, a mágneses pólus, az emberi létet és külön világot elrendező hatalom, az Isten. Minden mást megelőzően ez a hit lengi át a sorait. Nem szokványos módon és megszokott szavaikkal, de félreérthetetlenül.

Tökéletes biztonsággal hisz benne, bár tisztán tudja, hogy emberi szavakkal alig beszélhetünk róla. Létünk és külön világunk kialakítója a beszéd; tragédiánk teljessége pedig: a végső meghatározót mindig meghamisítják a szavaink. Az isteni Ige és a költészet két tökéletesen külön világ; Istent közvetlenül nem építhetjük be a kultúránkba. Ha közvetlenül beszélünk róla, föltétlenül meghamisítjuk, s romlásba döntjük az embert. Isten a kultúra számára valóban csak mágneses pólus lehet.

Kibédi Varga költészetének a fordulópontjához érkezünk: a szavakkal negatív módon operáló képfosztó az emberi egzisztencia elhalványítója; az Isten abszolútságáról viszont csak fosztóképzőkkel szólhatunk. Másképp végtelenségét törnénk be a végesbe. Tökéletesen destruálnánk a külön emberi világot is.

Kötetének legszebb alkotása az „Isten” című verse. A magyar költészet jelentős munkái közé való. Végig csak fosztóképzőkkel beszél róla, csak érzékeltetheti az egyetlen pozitív hatalmát.

*Fosztóképzőkkel kell szólni az Istenről,
mert Ő képez és foszt,
mert ő képes és foszthatatlan
Ő Maga
mi
Mások vagyunk
képtelenek és foszthatók*

*Mások vagyunk és másolunk
képiünk futó meztelen árnyék
helyet nem kapunk nyomot nem hagyunk
helytelen súlytalan nyomtalan másság
árnyékunkat is mások ássák
kölcsonbe élünk magunk
nincsen*

*Ő Maga
mag és magtalanság
kép és képtelenség:
fajsúlyuktól meg kell fosztani szavainkat
fosztóképzőkkel kell szólni az Istenről,
hogy meg ne fosszuk Semmitől
a Mindent.*

Persze, ez csak tájékoztatás, az erővonalak megjelölése, bár egyszer majd végső megoldás is lesz. A külön emberi világ a végzete felé rohan. Most félreérthetlenné vált és meggyorsult a tragédiája, de kezdettől fogva pusztította képtelen helyzete. A külön emberi világ, a kultúra, lehetetlen vállalkozás s legvirágzóbb korszakaiban is rothadástól teljes. Különösképpen „Kultúrák” című versében visolyogva és plasztikus módon érezzük ezt az igazságot. Emberi megváltás helyett valóban: „kultúránk nyársán sercegek”.

De a civilizáció szétáradó korszakában ki beszél még kultúráról? Számít még a belső magatartás a civilizatórikus erők és eszközök uralma idején? Újra igazodik az ember: a most született friss fajtát, a gépet besorozza a valóság elemei közé. Állat és űrhajó egyaránt része az életünknek, s ahogy mítoszokat font a mindenkori ember az állatok köré, ugyanúgy a gépek új mítoszától terhes most a világ. A kötet néhány versében szolozsmázik az új liturgia, megdicsőül a civilizáció, mintha fénylő kódében hatalmába fogná be a mindenséget az ember, örülhet a felvillanó optimizmusnak a civilizáció minden megszállottja. De ez csak látszat. Az „űrszerelem” halálos, „és befutott pályája végén / meghajol a műcsillag a mértani kéjjel felszeletelt

emberek előtt". Talán itt a legélesebb a mítosztalanítás; a valóság előtt nem hunyhatunk szemet, de az ember egzisztenciáját nem váltja meg a civilizáció, csak bonyolultabbá teszi. Isten dicsősége zeng az új valóságban is: a gépek nem az ember titkát oldják meg, hanem az ember sorsát illetően titkok az Isten kezében. Nem valami új mítosz, hanem Isten a végső szó. Az emberi egzisztencia megragadása felé valóban a mítosztalanítás az egyetlen járható út.

Ez pedig mindenki legfőbb feladata. A szétbomló emberi világban el kell jutnia saját magához. Egyetlen, semmi mással nem helyettesíthető életét lényegében kell megértenie, hogy megváltó erők sodrába kerülhessen. Mert fejünk felett az ítélet. Nagyon sokfajta. Egyéni életünk csődje s a társadalmaké. A civilizációban felidézett hatalmak lesújtani készülnek az emberiségre. Kozmoszuk is felrobbanhat, magával sodorva minden emberit. Mögöttük pedig ott áll az Isten végső ítélete. A többi is az övé, de akkor egészen nyilvánvalóvá lesz személyes akarata. Addig meg kell találni magunkat s a megváltás pozícióját.

Kibédi Varga „Utolsóelőtti ítéletről” ír, bár minden sorából az utolsó valósága árad felénk. De az az Isten titka és tette. A költészetre marad hát az utolsóelőtti ítélet. Széthulló egzisztenciák közt, a megbomlott világban „járnak a kardos angyalok”. Mítoszok, hazugságok, magatartások ítélete ez; rettegve nyüszít az okatlan üres ember. A kardos angyalok kezében viszont villog az Isten akarata.

-----

*Penész nem fog rajtuk, gyönyörű vihart
ők vernek, besöprik némán
az aratást, a kéklő borzadást
— élesrefent remény! hol a gyökered? —
és visszalépnek lassan Isten tenyerébe.*

Félreérthetetlen módon megmutatta az örök embert s mai szituációját. Maga volt a médium, az üti rá a hitelesség pecsétjét minden sorára. Mondanivalója a szétbomló ember és világ, s nyakunkon az utolsóelőtti ítélet. Végső szava mégis az ember, hitvallást tesz mellette.

A szavak teremtő és megkötő erejével létrejött külön emberi világot erősíti. Harcba küld minden jó szót, mert a fényben száguldó mindenség hullámcsóváit elsodorják az embert és világát. Színekbe bomlik a kiáltás is, és haldoklik a fény hullámmó-
 ölében. A játékká züllött szavak nyomán értelmetlenné válik az ember, s felolvad a kozmikus fényben.

-----

*hangzár kell ide fényfék
az öröm sugarait dédelgetni
nemes harcra indul minden jó szó
sorba állnak a konok igék és a zengő főnevek
erről a vakító határról visszavonulni nem lehet!*

Ennek a mítosztalanító költészetnek nem lehet bő termése. Lényege szerint szűkíti a világot, az embert, a mondánivalót. A csontig lemeztelenített emberről csak fontosat állapíthat meg. A jelenség és mítosz irodalma lehet csak bőbeszédű, vagy a szavakat becsstelenül használó álköltészet: ennek a kötetnek teljes ellentéte.

~ ~ ~ ~ ~

Új Látóhatár

1982. április 30.

XXXIII. évfolyam 1. szám

VATAI, László : FILOZÓFIA, TUDOMÁNY, ÉLET

*Kibédi Varga Sándor: A szellem hatalma
Aurora könyvek, München 1980, 1991.*¹

A könyv 55 év bölcseleti tanulmányait fogja egybe. Az olvasó azt gondolná, hogy ilyen hosszú időt átfogó kötetben változatos, egymásnak esetleg ellent is mondó, mindenesetre fejlődő vagy legalábbis változó írások sorozatát kapja. Erről azonban szó sincs. Az alaphang, a téma, a látásmód, a filozófiai módszer az első tanulmánytól (doktori disszertáció) kezdve mindmáig azonos marad. Erénye ez egy filozófus életművének, vagy elzárkózását mutatja? A napi élet szempontjából rugalmatlanságnak látszik, filozófiai meggyőződése viszont így nyer igazolást saját magából is.

Kisebb írások mellett négy alapvető filozófiai tanulmányt találunk a könyvben: „A transzcendentális dedukció Kantnál” (Bevezető Kant filozófiájába), „Hogyan lehetséges a filozófia mint tudomány?” (Az ismeretelmélet fogalma és funkciója a filozófia életében), „Magyar és német filozófia” (Az erdélyi és bádeni iskola), „Bevezetés az értékelméletbe vagy axiológiába”. A négy tanulmány egyetlen igazságot mond ki: a filozófia csak az ismeretelméletben egzakt tudomány, minden más vonatkozása világnézeti színezettségű. S egyetlen feladattal birkózik: hogyan lehet igazolni az értékelmélet abszolút tudományosságát. A szerző látóhatára, illetve témaköre tehát Kanttól Böhm Károlyig terjed. Mindez, természetesen, feltételezi az újkori filozófia teljes anyagának a használatát is, de mindig az előbb említett szegmentumra vonatkoztatva.

Kezdetben volt Kant, a kriticismus filozófiájának a megalkotója és csúcsa. Évszázados harc dúlt körülötte, de többé megkerülni nem lehetett, vagy vele vagy ellene folyt a filozófia ténykedése. A századforduló körül az újkantiánizmusban ismét uralkodó filozófiai áramlattá vált a kriticismus. A filozófia problémáit ismeretelméleti módszerrel kezelik, vagyis: a filozófia lényegszerűen csak az ismeretelméletet jelenti. Ennek az iskolának legjelentősebb magyar képviselője Böhm Károly, kolozsvári egyetemi professzor. Filozófiája minden ízében ismeretelméleti alapozottságú, tehát újkantiánus, de egy lépéssel tovább halad: a kritikai gondolkodásmóddal megalkotott ismereti világban felismeri a szellem végső produktumát, az értékek fejlődő rendszerét is. Az ismeretelméletből túllépett az értékvilágba.

Kibédi Varga Sándor ebben a túllépésben — elsősorban Bartók György nyomán — tanítványa és követője Böhm Károlynak, természetesen az értékfilozófia azóta létrejött termékeivel meggazdagodva. A filozófia szerinte is kettős irányú: ismeretelmélet és értékelmélet. Minden más csak tudománytalan metafizika, ami lehet szép és izgalmas, de kisiklatja a tényleges filozófiát, s a szaktudományokkal való viszonyát is megzavarja, így az egzisztencializmus sem marad a filozófiai tudományos gondolkodás határain belül, túllép az ismeretelméleti idealizmuson, sötét, irracionális erőknek szolgáltatja ki a filozófiát és az embert. Ezzel a gondolkozással immanens módon megmenti ugyan a filozófia tudományos karakterét, de rendkívül leszűkíti az életet és a filozófiát. Hiszen a tudományos ismeretelmélet minden tartalmat mellőzve, csak egy a priori ismeretformát jelent, tehát formai tudomány, az ismeret funkcióinak formai feltárása. Az igazság logikai értékét viszont az ismeret igazságaként határozza meg. „Az igazság nem áll az ismeret felett, az ismereten kívül, hanem az ismeret funkcióiban érvényesül.” Tehát az emberi lét végső mozzanata, s az igazság, tudatosan, az ismeretelméleten keresztül lesz a miénk. Kibédi Varga életművének ez az újkantiánus felismerés és meggyőződés a csúcsa, s ebben az emberi lét mivoltát és méltóságát hirdeti teljes meggyőződéssel.

Nem ennyire tisztán kidolgozott második érdeklődési köre az értékelmélet. Böhm Károlyból indul ki, őt bírálja, de végső fokon is leginkább hozzá tér meg. Böhm filozófiájában az ismeretelmélet is és az értékelmélet is a szellem fogalmán alapszik. A szellemet viszont — korrekciókkal ugyan — egynek veszi a pszichológiai úton kialakult Én-nel. Ennek az egynek vett kettősségnek a küzdelme jellemzi a filozófiáját. Ez a harc Kibédi Varga gondolkodásának is a végső mozgatója. Ismeretelméleten és értékelméleten túl végső kérdése a szellem filozófiája. S itt ugrik be gondolkodásába Pláton. A szellem végső fokon azonos Pláton ideáival. Megvalósulásához azonban el kell ismerni a pszichológiai úton kialakult egyéni szellemet is, amivel találkozik, egyesül, majd elválik tőle az abszolút szellem. A valóság minden jelensége, az emberi élet minden megnyilvánulása ezzel a találkozással magyarázható. Böhm igyekezett elkerülni az ilyen misztikus mozzanatot, bár fél lábbal benne volt, Kibédi Varga viszont elfogadja, bár fél lábbal mindig kifelé húz belőle. Neki azért könnyebb ennek a problémának a kezelése, mert nem alkotott zárt rendszert, hanem különböző tanulmányokban mindig csak egy-egy részletkérdést tárgyalt.

¹ Kibédi Varga Sándor 'A szellem hatalma' c. művét elektronikusan megjelentettük idén márciusban a Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében, http://www.federatio.org/mikes_bibl.html [Mikes International Szerk.]

Böhm szerint számunkra a világ nem a külső valóság, hanem annak alanyilag alkotott ismereti képe. Ez az ontológiai valóság viszont teljes egészében az Én alkotása. A Más, a tárgy váltotta ki bennünk, így világunknak ezt a felét az Én kényszerű védekezéséből alkotta. Az ember világa azonban nemcsak a tárgyra reagáló kényszerű valóság, hanem a saját erejéből fakadó érték realizálása is. A valósággal szemben egyenjogú félként lép fel világunk másik fele a követelmény, az axiológia valósága. Mind a kettő közös centrumból ered. Ez a közös centrum pedig az öntudat. Szubjektív ismereti képeink, tehát a valóság mind értékes tárgyak, alkotásuknál már belevittük az értékesség vonását, hiszen az öntudat, ez a szellemi valóság saját képere formálta őket. Am ugyanaz a szellemi valóság megalkotott képén fel is ismeri és aktualizálja is az értékeket. A lényeg: a kettőnek közös centruma van, az Én kifejezett öntudata.

Kibédi Varga élesen bírálja az értéknek ilyen ontológiai igazolását, amikor a megismerő szellem egyszerre valóság és érték is, de érvényesen nem tud helyébe mást állítani. Bauch gondolatával vallja ugyan, hogy „A nemlét az értéknek mint értéknek a legszembeszökőbb jellemvonása”, de ezzel kiejtette kezéből az érték érvényességének a lehetőségét. Az értékprobléma eddig még egy-egy rendszeren belül se jutott nyugvópontra a filozófiában, természetesen Kibédi Varga gondolkozásában sem.

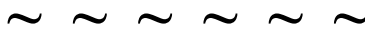
Viszont kitűnő alkalom részére a magyar és német filozófia kapcsolatainak a feltárására. Közelebről az erdélyi és bádeni iskoláról van szó. Böhm Károly kolozsvári egyetemi professzor volt, ott alkotta meg 1906-ban Axiológiáját. Valóban iskolát produkált, az 1945 előtti magyar filozófiai életben az egyetlent. Ez az iskola nagyon eleven tényező volt, különösen az ország keleti felének protestáns tudományosságát határozta meg. A filozófia területén Bartók György és Tankó Béla a legjelentősebb tagja. A következő nemzedékből ide számíthatjuk Kibédi Varga Sándort is. A protestáns teológusok közül pedig Ravasz László, Makkai Sándor, Tavasz Sándor, Mátyás Ernő tartozik hozzá. Valóban, jórészt Böhm szelleme határozta meg mindnyájuk tudományos működését.

Német földön a bádeni iskola hasonló problémakörben mozgott. Tagjainak központi kérdése szintén az axiológia volt. Háttérük nekik is Kant, kritizmusát — különösen értékfilozófiai gondolatainak a kiépítésével — jórészt ők fejlesztették tovább. Windelband, Rickert, Bauch neve határozza meg ezt az iskolát.

Kölcsönös kapcsolatról, természetesen, nem beszélhetünk. A németek nem ismerték még Böhm értékelméletét sem, de a tárgyi összefüggés föltétlenül kimutatható. A magyar tudományos világ feladata volna Böhm Károly életművét németre fordítani, hogy valóban kiderüljön a két iskola valósága, tárgyi összefüggése. A második világháború előtti magyar filozófia legértékesebb része ezen a ponton törhetne be a Nyugat tudatába, s válhatna az európai filozófia közkincsévé. Az erdélyi iskola gondolatai eddig, ha nem kimondott céllal is, csak Kibédi Varga német nyelvű munkáin sugároztak át. Filozófiájában egyesül az erdélyi és a bádeni iskola.

Kibédi Varga Sándor szakfilozófus, csak az ismeretelméletet fogadja el tudománynak, s az értékelmélet egzaktágáért küzd, szerinte minden egyéb csak metafizika, kisiklás. Könyvének az egyharmada mégis a gyakorlati élet különböző területét öleli át filozófiai alapon. S ezek a hosszabb-rövidebb elmefuttatásai nemcsak, sőt elsőrenden nem az ismeretelmélet alkalmazásai különböző vonatkozásokban, hanem primér filozófiai öneszmélések. Mintegy saját magával szemben igazolja, hogy a világgép s annak az értéke az emberi szellem forrásaiból ered. A szakfilozófián túl öneszmélésre is termett lélek. Sőt, speciális problematikáját, az újkantianizmus gondolatait önmagából is írta, úgyhogy tanulmányai nemcsak Pláton, Kant, Böhm és a bádeni iskola filozófiájának a tükre, hanem saját magáé is. A professzoron túl primér jellegű és értékű filozófus.

„A szellem hatalma” a burjánzó ideológiák útvesztőiben eltévedt ember részére eligazító erő lehet, s tisztázhat sok kérdést. Ez a könyv mégsem megérkezés, a mai embert csak formális igazságok nem elégítik ki, de: vagy kijelölik számára az értelem korlátait, s ezzel modern kételkedéséből felszabadítják a hit életére, vagy erős értelmi sarokkövet kínálnak neki a zavaros világi misztika kódében.

Új Látóhatár

1984. március 20.

XXXV. évfolyam 1. szám

VATAI, László : MÁRAI SÁNDOR NAPLÓI

— Az ember és az író —

Márai Sándor már a két háború közt is jelentős író volt Magyarországon. Ellentétes törekvések jellemezték azt a húsz-huszonöt évet; átkozták egymást az írók, mégis együtt alkotott egész a népiek és urbánusok külön társasága. Létrehozták az egyik legnagyobb magyar irodalmi korszakot.

A háború utáni állapot szétszórta őket. Páran több-kevesebb energiával még évekig írtak, mások belekeveredtek a politikába, de ez már más világ volt, idegenné váltak a mozgásában. Elhallgatott vagy kihalt ez a nemzedék, el is némitottak közülük jónéhányat.

Lényegileg két író élte túl a kataklizmát: Illyés Gyula és Márai Sándor. Életművük súlyosabb felét 1945 után hozták létre. Illyés töretlenebbül, Márai élesebb kanyarokkal. Pedig fordítva mutatkozik: otthon élve is, Illyés mintha más arcot viselt volna, Márai pedig az emigrációban is, mintha régi énjét vinné tovább. De ez csak látszat.

Különös jelenség volt Márai az otthoni világban. Az európai szintű polgárságot képviselte, pedig ez a jelenség hiányzott Magyarországról. Nyomokban jelentkezett csak, alig tarkázta a képet. Ezért volt érdekes és, fegyelmezett írói magatartása mögött is, egy kicsit groteszk Márai minden írása. Ráadásul, ennek az alig létező magyar jelenségnek — nyugati divat szerint — éles kritikusa is volt. Fellázadt ellene, valahol az európai radikalizmus tájain kereste a megoldást. Sose hagyta el a polgári humanizmust, csak magatartásán és társadalmi feltételein akart változtatni, s regényben kifejezett formáját mélyítette el a pszichoanalízis útján. Új regénytípust teremtett: a magyar irodalomban nála jelentkezett először átütően az elbeszélés és a párbeszéd helyén a gyónás, a belső monológ. Stílusa, a be nem avatottak szemében, csak erőteljes érdekesség volt, pedig leírás mellett már új létbeli változatok formálására is használta a szavakat. Riportszerű regényei ezzel a stílussal valóban újat hoztak a magyar irodalomba. Társadalmi nézetei szembeállították a fennálló renddel.

Alkotó erején később megtört a hivatalos ellenállás. Bevették a rendszer belsőbb köreibe, s ő ott is jól érezte magát. Soha nem vált igazán otthonává az Akadémia, de a megvetett tömeggel szemben polgári humanizmusát megélhetőbbnek vélte a falai közt, mint ellenzéki pozícióban. Legjobb úton volt, hogy — a népi irodalom ellenében — a hivatalos Magyarország írója legyen.

Élete idilljét hamar megzavarta a náciizmus és magyar vetülete. Mind magányosabbá vált, élesen szembe is fordult e jelenségekkel, ellenzéki írónak számított ismét. Polgári humanizmusát egyaránt fenyegette a náciizmus és az orosz szellemi és társadalmi berendezkedés.

Ezért is választotta az emigrációt, Magyarországból hazament a nagyvilágba: szellemi gyökerei Európában tapinthatóbbak voltak, mint otthon. Legalább is úgy látszott Pestről, de hamar kiderült, hogy sehol a régi forma, tartalom és érték. Márait a kettős idegenség se hallgattatta el, született emigránsnak bizonyult. Ez a felismerés segítette világra az életművét.

Az idegenbe szakadt írók jórészt elnémultak, vagy hamissá vált kezükben majd minden sor. Valami nem létező magyarság volt a témájuk, vagy egyfajta nem létező nagyvilág, s benne a hamisan egzisztáló énjük. Márai kivétel: a változó világot kitűnően érzékelte, jobban a magyar valóságnál, s érzelmileg is több köze volt hozzá. De nem sikerült megoldania humanista értékei és a változó világ viszonyát; az értékeknek kellett oldódnuk. Valóban emigráns, a felgyorsult permanens mássálétén túl csak egyetlen valóság maradt a kezében: a magyar nyelv.

*

Örök probléma: milyen ember áll az alkotás mögött, ki hozta létre a művet; az írás és az ember viszonya a végső irodalmi kérdések egyike. Márai tiltakozik az ilyen szemlélet ellen, szerinte csak az alkotás számít; nem győzi támadni az életrajzi írókat. Naplóinak eddig megjelent négy kötete az ellenkezőjét bizonyítja: élete és személyisége a legfontosabb tényező a műveiben. Tehetsége csak organizálta az alkotás menetét, saját magát írta Márai is. Nem szubjektív módon vetítette a mindennapjait, hidegen használta az objektív életmozzanatokot. Egyik titka: nem lett eggyé a Mással, távolságot tartott énje és a jelenségek közt. Mégis csak ő maga forgott egzisztenciális módon a világban és határozta meg a műveit.

Író volt, tehát természetét és írói programját tudattalanul és tudatosan sokszor áthágta: nem a világban, hanem énje mélyén kereste a választ. Közben a Más alig is érdekelte, saját magára volt csak tekintettel. Pontosan fogalmaz: „Nem szeretek senkit, nem gyűlölök senkit”. Persze, ez csak szépítés és vágy, a szeretet hiánya már egyfajta gyűlölködés. Ideális életállapota mégis a közöny. Magára nézve: a gyönyörben átizzik a közöny; viszont az érzelmi igényt is örültségnek tartja a másik emberben.

Lényegileg egybe is vág a két mozzanat. Sértődött volt és engesztelhetetlen, az önzést értelmezte objektivitásnak, írói mivolta és jelleme szkizofréniára utal.

Mégse normális életállapot a közöny, szabadulni kell tőle. Márai eleinte három utat látott: az Istent, a művészetet és a halált. Mintha Adyt hallanánk, legalább is életműve egy részét, csak szubjektivitása és robbanó ereje nélkül. Érdekes végigkísérni Márait ezeken a viszonyulásokon. Nem tagadja meg magát, az emberszabású méreteket keresi itt is: az Isten nem meghatározó úr, a művészet és a műveltség egyet jelentsen, a halál maradjon csak a periférián. Ezért a zárt világért harcol, bár az örökös felhasad, végül pedig megérkezik a nyitott végtelenhez. Jelleme és írói törekvései ellenére, illetve a kettő ütközésében, öreg korára felnyílt előtte a mélység. Külső és belső irracionális hatalmak sodrában találkozott élete démonával, s az elegáns irodalmon túl tényleges mondanivalót is közvetített az írásaiban.

Cocteau idézi egy helyen: „írni annyi, mint elárulni magunkat”. Márain is beteljesedett ez az alapvető igazság. Művei zárt alkotások, tökéletességükkel akart hatni, s fordítva történt: mind nyitottabbá váló vergődése szülte a regényeket. Fölényeskedése és a sokfajta menekülés után az Ady, Dosztojevszkij féle írók rendjébe is tartozik. Ez még nem értékítélet, csak irodalmi diagnózis. Megközelítően sorolható csak közéjük, könnyen mérhetjük a mélységét s hiányzik valami a hőfokából, de személyisége és a múltó évek ide is alázták /önmaga előtt/, s ide is emelték /az olvasók szemében/.

A kultúra, minden porcikájában, a világ többlete, benne folytatja a teremtést az ember. Tudata pedig az irodalom, hozzá számítva a filozófia évezredes vergődését is. Legemberibb ténykedés a földön, néha rendkívül fenséges, máskor röhögőten lealacsonyít, de mindig a legtisztább tükör s önmagunká nőtető lehetőség. Márai minden adottságával író, az élet áramának a többlete s erős kifejező képesség teszi azzá. És a félreérthetetlen írói tudat. Neki is kérdése, nekünk is az volt menekülésünk kezdetén: ő-e a megvilágosításul jött író az emigrációban, vagy mást várjunk? Vagy ne várjunk már senkit! Van-e még a szónak életet formáló ereje a világ kis magyar szejletében és szélesebb körben is? Mert eddig — az Isten ígében túl — a magyar szó ereje tartotta meg népünket.

*

Márai nagyon tudatos író, célja nem a forgács, hanem a mű, teljes alkotásra törekszik mindig. Nem spontán módon, nem a kézzelfogható valóság egy kimetszett darabját rajzolja, hanem külön laboratóriuma terében játszódnak a regényei. Lélekrajza a mélyben rejlő mozzanatokból épül fel, a cselekmény rendszerint ezek ábrázolása. Valamilyen valóságról tudósít, nemigen mozog légiures világban, nem fényképez, a látomást írja meg: külön képesség nyomán a benne megszületett valóságot. Ez a belső mag — érzése szerint — a jelenségeken túl az állandóval is kapcsolatot tart, a létezés benne ragadható meg igazán: a „valóságalkotó fantázia” az írás titka. Itt válik el az irodalom a tudománytól; ingatag talajra lép, de a lényeg megragadásának ez az igazi útja. Az értelem szükségképp megérkezik a semmihez és pusztulást hoz, a látomás a szépségben kifejezi és meg is tartja a világot. A titok: költött cselekményben vetíteni a víziót és benne az igazat. Felfokozott valóság legyen a látomás.

Igy írta Márai a műveit? Mindig erre törekedett, de a vízió helyét gyakran átveszi a rutin és a virtuozitás. Szinte elkerülhetetlen csapda a részére, hiszen biztos kézzel használja mestersége minden eszközét. Fojtogatóbb az eredmény, ha indulatai ragadják magukkal. Márainál az elegáns formából a látomás helyett néha gyűlölködő indulatok törnek felszínre, különösen, ha a kis magyar világról beszél.

Alkotása lényeges eleme a stílus: a látomást ezzel teszi valósággá. Kifejezőmódja nem hétköznapi értelemben szép, hanem erőteljes és pontos, ezért szép és kifejező. Megedződnek a szavak a mondataiban. Ritmusa nem természetesen folyik, mint a nép beszéde, inkább a megkövesedett hullámok rendjéhez hasonlít. Márai írásművészete a magyar nyelv XX. századi lehetőségének egyik csúcsa. A lelkében tárolt idegen nyelvek tüzeiben kiégett belőle minden salak és a szinonimák használata is. Igaz, eltűnt majd minden szín és a sokféle fordulat lehetősége. Kitűnően tud magyarul. Puritán és árammal telített ez az erőteljes stílus, alkalmas a látomásban megfogant valóság kifejezésére, sőt bizonyos értelemben teremt is az ember világát. Márai műveiben újra hitelt nyert a szó, az írás.

Célja a tökéletes regény, a látomásban felbukkant valóság művészi kifejezése. Nem spontán születik, minden részéért meg kell harcolni, külön alkotás minden mondata; a látomással küzdő író mesterember is, így próbálja létrehozni a tökéletes regényt, ami túl a magyarságon, már mindenkihez szólna. Van Márainak ilyen tökéletes alkotása? Sok regényében megcsillan; a rutinnal együtt. De ő se kapcsolt át a világirodalomba.

Látomások helyett gyakran eszmékkel dolgozik, ezeket öltözteti a vízió köntösébe: meg lehet-e váltani a világot?; az abszolút diktatúra lényege; van-e történelem?; a tömegőrület sodra. Mintha Dosztojevszkijt hallanánk, csak iszonyatosan nyomasztó súlya nélkül, viszont évtizedeink kollektív félelme külső súlyt ad Márai rövid írásainak. Dosztojevszkijnél mindig látomásból született az eszme, Márai mintha fordítva írta a regényeit. Tökéletes mondatai pontosan kifejezik eszmei tartalmát, de a víziók kölcsönöztek, bár évtizedeink vetületei, s rólunk szólnak még a múltban játszódva is. Van valami zavaró a regényeiben, a disszonancia viszont az olvasó lelkében teremt meg a látomást. Fordított rend és eredmény: regényeinek nemcsak esztétikuma, hanem különös funkciója is van, elsőrenden nem alkotja, hanem szüli az egzisztenciális életérzést. Itt azonban már túljutottunk a tökéletes regényen.

A naplók

Eddig általában szóltunk az alkotóról és érintettük a műveit. Ennek a tanulmánynak mégsem célja a teljes Márai oeuvre értékelése, csak a Napló négy kötetével foglalkozunk. Ezek jelentik élete és alkotásai háttérét, fényt vetnek a rejtett mozzanatokra, magyarázzák az embert és a regényeit. Élete lírájáról van szó. Írt verseket is, mégis naplóiban tárulkozik ki igazán. Életérzéseit és világlátását itt foghatjuk meg legtisztábban, világképe itt a legplasztikusabb, s minden tiltakozása ellenére, világnézeti csírákat is szül.

Naplóiban követhetjük nyomon új változatait, a háború végi pokolban vergődő otthoni emberen át az Ulysses szerepébe helyezett világvándorig, aki végül megáll a nyitottá vált lét és valóság félelme előtt. Apró mozzanatok villámfényként hasítanak élete rejtett titkaiba, s megmutatják művei mögött az író. Nem világítanak mindig a reflexiói, néha csak a rutin és az unalom közönye beszél, mégis a naplók jelentik a villámokkal terhes égboltot.

Egy-egy regénye az alkotásba befalazott kis szelvényét mutatja csak az életének, a Naplók viszont vetítik az ellentmondásokkal terhes egész embert. A napló nem monológ, inkább dialektikus vallomás, élete árama egy-egy világra jött műve mögött; s a Más szerepe az életében, nem közvetlen kapcsolatok útján, hanem írók alkotásain keresztül. Rendkívül izgalmas tünemény olvasmányai sorozata: kit olvasott, kit tett félre, és kiről nem beszél egy sorral sem. Hatalmas az irodalmi látóhatára, s rendkívül önkényes. Hatásokat kap és fogad be, körülbástyázza és emeli velük saját életművét, az agyonhallgatottak és a megtaposott írók romjai fölött pedig nőni akar. Valóban lírai vallomások a Naplók.

Szellemes olvasmányok is. Néha ellaposítja a rutin, de ilyenkor is segít a rendkívül éles, kifejező stílus. És a reneteg idézet; szó szerinti és gondolati formában egyaránt. Sokszor ezek árján úszik Márai, de mindig kiformalja belőlük az énjét és saját gondolatait.

Lényegük mégis az idői folyamatosság. Dátumokkal kell élnünk, Márai is így szerkesztett, így tarthatunk rendet a mondanivalókban. S a változás folyamatosságát így érzékeljük megszakítás nélkül. Még a Naplótól független fontos dátum: Márai 1900 április 11-én született Kassán.

Az első Napló 1943-44 reflexióit sűríti, Budapesthez kötöten. A német megszállás után, 44 márciusában Leányfalura költöztek. Pest és vidéki otthonuk közti ingadozásban telt el a nyár. Közvetlenül karácsony után az oroszok elfoglalták Leányfalut, Máraiékkel együtt.

A második Napló az 1945-57 közti időt foglalja magában. Pest eleste után 46 novemberéig Leányfalun és Budán éltek váltakozva. 46 novembere és 47 márciusa közt az első nyugat-európai út. Nevezhetnénk az első emigrációnak is. Svájc és Olaszország városaiban töltötte az időt és Párisban. 48 szeptemberében másodszor és véglegesen emigrációba ment. 52 áprilisáig Olaszország a hazájuk, akkor átköltöztek New Yorkba, s ott éltek 1967 végéig. 1957-ben vette fel az amerikai állampolgárságot.

A harmadik Napló az 1958-67 közti időt öleli át. Végig New York a színhelye. 59-ben hosszabb amerikai út: Kalifornia, Mexikó, Arizona, Texas, Florida. 60-61-ben gyakori utazás New Englandba. 62-63-ban hosszabb európai útra ment, Olaszország, Ausztria, Spanyolország voltak az állomásai. Majd vissza New Yorkba.

Az 1968-75 közti évekről beszél az eddig megjelent utolsó naplókötet. Olaszországban élt, ott írta a reflexióit. 70-ben beteg, kórházban Salernóban. 73-ban egy jellemző és fontos bécsi út, 75-ben amerikai átrándulás.

Az első Napló magyarországi életéről szól, Pesten jelent meg, 1945-ben. A második rövidebb fele még otthoni életét regisztrálja, aránytalanul hosszabb befejező része viszont az emigráció terméke. Washingtonban látott napvilágot. Az utolsó kettő pedig töretlenül emigrációs mű. Külön kell tárgyalnunk naplói magyarországi részét és a diaszpóra éveit; kontrasztjuk mutatja meg az író élete és alkotásai változását. Együtt jelenik meg bennük az ember és a magyar, a mai világ és élet; ahogy Márai látja. Mindenekelőtt pedig saját maga.

Magyarországon

Márai a háborút otthon élte át. Tanúja volt a szörnyű éveknek, az események őt is forgatták, mégis bizonyos távolságból szemlélte az életet. Mintha nem lett volna egzisztenciális ügye, bár akkor még az volt; impresszionista módon írta a reflexióit. Belső emigrációban élt: alkati adottságai miatt, s különben is idegennek érezte a magyar világot, egy szektorát hasította ki hazájául. Sorsa és élete nem békült össze Magyarországon. Idegen volt a nép miatt: nem az elképzeléseit valósította meg; s idegen volt saját maga miatt: nem vállalta történelmi múltját; s taszítólag hatottak rá az adottságai és népi kultúrája. Ebben a belső emigrációban írta naplószerű jegyzeteit. Izgalmas és pikáns mozzanat: Márai mégis hozzátartozott a magyar jelenséghez, különös és elkerülhetetlen változata volt.

Kevés író fogalmazta meg hasonló tisztasággal véleményét a magyarságról, s erőteljes stílussal még senki sem mondott róla ennyi negatív dolgot. Ha a népről és kultúrájáról esik szó, az elegáns író látomások helyett indulatba jön; általában is, a részletek során még inkább. Látása szerint a magyar történelemben két típus teljesedett be, az arisztokrata és a paraszt. Az előbbiről nem sokat beszél, bár hangsúlyozott polgári léte ellenére vonzódása félreérthetetlen. Éppúgy parasztellenessége is.

Kultúrán kívüli, aszociális népségnek tartja, le is jártak az évszázadai. Jellemzésében sok az igazság, de a parasztságnak nemcsak hibái voltak, hanem szerepe is a magyar történelemben, mindenki mást megelőzően a legnagyobb. Nála nélkül már régen nem volna magyar nép és nyelv, s a kettőből kibontakozott sajátos kultúra. A jövőre nézve pedig, a Napló írása idején, a parasztság volt a legnagyobb magyar tartalék.

Ő mást látott magyarnak, méginkább mást akart érteni rajta. Igaza volt a nép egy szektorát tekintve, de nem az egészről együtt. „Vad és keserű világ ez az itthoni. Ez a főzet magyarból, svájból, zsidóból, szlávból, milyen keserű főzet! De ereje van, valóságos íze! Aki egyszer bekanalazott ebből, minden más emberi kosztot diétásnak érez.”¹ Föltétlen igazságot mond a társadalom egy szeletére nézve, speciális magyar igazságot; sőt a jövő elkerülhetetlen útját világítja meg. De a nép aránytalanul nagyobb felét azért nem kellene megtagadnia.

Különösen nem, ha az „alkati” magyart érti rajta. Ez Márai kifejezése; így ír vele kapcsolatban: „Könyvnapon kiadták Juhász Gyula verseit. A címlapon az örült, nagy költő szakállas, szomorú arca; a tébolyodon mosoly. Juhász Gyula ‚magyar’ volt s az ilyen ‚alkati’ magyarban van valami pszichotikus... A ‚finn-ugor’ élmény értelme, hogy eltévedtünk az indogermán világban és magányosok vagyunk. A költő fényképén az örült mosoly is erre figyelmeztet.”² Azért nem minden „alkati” magyar örült, mint az előző mondatokban állítja, s a nép egyéb rétegeiben is akadt belőlük. Nem lehet ugyanannak a népnek egy részét a nagyobb felével szembeállítani, ahol a többség elé teszi a minusz jelet. Senki, ilyen módon nem diszkriminált még a magyarságon belül.

De nemcsak jelen állapotukra nézve látja így az „alkati” magyarokat, elsősorban a parasztságot, minden emberi és kultúrértéket is megtagad tőlük: „...mindig mindent a városi emberek adtak az emberiségnek... Nem a pásztorok, nem a gulyások. Az emberiség történelmének nagy mondatait nem a legelőkön gondolták és mondották el, hanem a fórumon.”³ A magyarság steppe nép volt, Márai szerint ne várj tőle szellemi megnyilatkozást. Semmit sem jelent a steppekultúra, még hátere sem lehet másfajta fejlődésnek, csak barbárságot hozott a magyar nép, s később se vált részévé az indogermán világnak. Nem emlékszem, hogy a Napló négy kötetében egyszer is megemlítené Kodály nevét, pedig sok vonatkozásban lexikális mű, de ő a pásztorok, gulyások, parasztek kultúrájának támasztotta fel és tette halhatatlanná. Bartókot is csak foghegyről jelzi néhányszor. Márai szerint Arany János sem a „tilinkós kondásoktól” tanult; a pásztorság nem kultúra alkotó lehetőség.

Annál meglepőbb, hogy a következő oldalon pásztorfilozófusokról beszél, az ótestamentumi zsidóságot említi. Valóban, a zsidó próféták jórészt pásztorok voltak, s abszolút emberi- és kultúrtöbbletet képviseltek a környező városállamokkal szemben, ide számítva a korabeli és későbbi birodalmakat is. A judeo-keresztény kultúra alapjait ők rakták le, s szövetében ma is fontos a szerepük. Tehát, Márai szerint is, lehettek pásztorok filozófusok, alkothattak évezredekre szóló kultúrát, csak a magyar pásztor és parasztek nem produkálhattak szerinte semmit. Életformája és alkati szerkezete miatt. Még akkor sem, ha a honfoglaló magyarság nemcsak pásztor és parasztek nép volt, hanem a keleti kultúrákból elég sokat hozott magával. Nem akarjuk, nem is lehet a teljesítményeket összemérni, de Márai sanda nézeteit se hagyhatjuk szó nélkül.

A társadalom egy szektorát kivéve, a magyar népről nincs egy jó szava sem. Hirtelen a polgárba beoltott arisztokratára gondol az ember, de nem erről van szó. Emigrációja során milyen megértéssel rajzolja a délolasz népet, ódákat zeng emberi nagyságáról, jónak és nemesnek tartja rendkívül elesett állapotában is. Elemzi belső lelki rugóit, parasztek és proletár átmeneti állapotában is egynek érzi magát vele. Csak a magyar népről nem volt egyetlen megértő szava sem. Pásztorok, parasztek nem az ő esete. Biztosan igaz, amit az olaszokról ír, de egészen hamis, ahogy a magyar népet látja.

Előbbi magatartását erősen színezte a népi irodalomhoz és írókhoz fűződő viszonya. A harmincas, negyvenes évek legfontosabb mozgalma volt ez az irodalmi irány. Több a divatnál, a félféudalizmussal szemben a halálos szorítóba került magyar nép menekülési kísérlete: erőt meríteni az emberben és szellemben egyaránt legmélyebb tartalékból. Ady Endre a teljes szintézist hozta létre, ennek az irányzatnak is ő volt a forrása. Szabó Dezső alapozta meg, Németh Lászlóban és Illyés Gyulában kulminált. Hatalmas tábor volt, a Nyugat nemzedéke után a legjelentősebb. Eleven kapcsolatot tartott a magyar étellel s, amire a Nyugat köre képtelen volt, komoly olvasótáborot szerzett magának. Tényező lett az otthoni világban, a legfontosabb szellemi áramlat, s a legtisztább remény a jövőre nézve.

Márai kívül állt rajta, sőt ellenségként vele szemben, adottságai, a múltja másfelé vonzották. Irodalom- és Európa szemlélete idegené tette a szemében. „Mélyből-feltörő-szellemiséget” eleve lehetetlennek tartott, s ha mégis jelentkezne, semmisnek kell minősíteni, alacsonyrendűnek. Képesség és alkotás dolgában a népi írók vezető gárdája Márai fölött állt. Móríc Zsigmond a regény területén, Németh László tanulmányjaiban, Illyés Gyula költészetét pedig meg se közelítette a

Jegyzetek

I. Napló /1943-1944/, Révai, Budapest, 1945

II. Napló /1945-1957/, Occidental Press, Washington, D.C., 1958

III. Napló /1958-1967/, Ujváry „Griff” Verlag, München, 1977 /Második kiadás/

IV. Napló /1968-1975/, Vörösváry Publishing Co. Ltd., Toronto, 1976.

¹ II. 30.

² II. 33.

³ I. 272.

verseivel. Lelki szerkezeténél fogva megsértődött, s ezt az érzést gyors tempóban átvitte a magyar népre. Illetve, régi idegenkedése tovább erősödött a nyomán.

Sokszor az utálat fojtogatta az irodalmi élet miatt. A kóristák, a senkik rémuralma „az irodalomban a féltehetségek, a nyavalyatörős firikászok szemérmetlen nyelvése volt; oly megalázó, mintha egy elmeegógyintézet egyik osztályán irodalmi kávéházat rendeznének be, s ott kellene élni... s mindenütt az igazi tehetség nagylelkűségének a hiánya... ó, ez a fürtelem!”⁴ Márai, befelé bizonytalan és félelmekkel teli ember, kifelé — kompenzációként — fellebbezhetetlen módon ítél elevenek és holtak fölött: a kettőt az indulat köti össze és teszi teljessé az írásaiban.

A népi irodalom gyökereit, egyáltalán a népi lehetőséget a protestantizmusban sejtette. Magyar vonatkozásban rá is tapintott az igazságra: Balassi, Szenczi Molnár Albert, Gyöngyösi, Csokonai, Berzsenyi, Kemény, Petőfi, Tompa, Jókai, Arany, Mikszáth, Ady Endre is protestáns volt, s a maga korában a népi irodalom egy-egy óriása. S onnan származott a másik tábor két őse is: Bessenyei és Kazinczy. A kálvini demokratizmus a paraszt-polgár életforma egyetlen lehetősége volt évszázadokon át. Márai mégis nagy ellenérzéssel kezelte állandóan. Neki szűkkörűséget jelentett, magyar finitizmust, rejtett Ázsiát ez a legeurópaiabb szellemi és társadalmi mozgalom.

Debrecen, a magyar reformáció reprezentatív helyét „zsíros, süket” városnak, „konok avar-várnak” mondta, pedig fontos szerepe a magyar művelődéstörténetben immár közhely. A főváros eleste után ilyen beszámoló is olvashatunk a Naplóban: „A budapesti szobrok komoran viselik az ostrom sérüléseit. II. Rákóczi Ferenc jobb lábát ellőtték, Kölcsey pofalövést kapott; megérdemli, gonosz ember volt.”⁵ Indulatát nem tartja vissza semmi. A „pofalövés” végzetesen árulkodik, s hogy félre ne értsük: megérdemli. Miért volt Kölcsey gonosz ember, miért érdemli meg a pofalövést? Mert a múlt század első felében a megújulást hozó reformnemzedék egyik legnagyobb és legtisztább alakja volt? Mert ő írta a nemzeti himnuszt? Vagy egyszerűen, mert protestánsnak született, s Debrecen küldte a magyar életbe?

*

Német eredetű családból származott: „őseim a szász polgárok... Különös fajta volt a szász...”⁶ Polgárnak vallotta magát. „Polgári író vagyok! Ez igaz. Polgári családból születtem, polgári műveltségben nevelkedtem. De az európai polgárság nagyon sokat adott az emberiségnek. Ha pusztul ez a réteg, pusztuljak vele.”⁷

Nem tévesztette össze a magyar középosztállyal, élesen elhatárolta tőle. A polgárnak európai távlata és szintje volt, az utóbbi viszont speciális magyar jelenség, abból is a legrosszabb. Rendkívül vékony volt a Márai féle polgári réteg, nyugati műveltsége és humanizmusa csak néha jelentkezett. Szinte kívül állt a társadalmon; anyagi helyzete biztosította a függetlenségét. Helyette itt volt a magyar közhivatalnok társaság: „a dzsentriből és sváb-zsidó-szláv-magyar középosztályból habart neobarokk úrhatnáság.”⁸ Polgári réteg helyett megtette volna egy demokratikus középosztály; a nép fölött, mégis vele együtt élő vezetőréteg. Ez hiányzott végzetesen. Ezért nem lehetett a magyar feudalizmusból átlépni a demokrácia életrendjébe. Csak anarchikus szélsőségek jöhettek.

Gyökeréig romlottnak mondja a magyar középosztályt; önző volt és műveletlen. Végül pedig korrupttá is lett: legszembé álma „egy maradék zsidóbirtok”. Osztály volt ez a középréteg, s tényleges osztályharcot folytatott a nép ellen. Nem ismerte a magyar valóságot, füttyült is rá, csak a maga osztályhelyezete izgatta és az egyéni sorsa. Közbevetőleg hadd írjam ide: Nagy-Romániát a néppel együtt élő és benne szétolvadt középosztály teremtette meg, Nagy-Magyarországot elsősorban középosztálya vesztette el. Idegen volt a néptől és lenézte, ráadásul dolgozni se szeretett, életcélja és formája a kényelmes hivatal. Felelősség és versenyképes munka — Márai szerint — nem volt a kenyerere. Legfőbb bűne: nem teremtette meg az egységes nemzetet. Hamis jelszavakkal próbált társadalmat és államot formálni. Nem dolgozott benne a „felelős nemzeti lelkiismeret”.

Márai, a polgár, sokkal tisztábban látta a középosztályt, mint a népet, a parasztság és munkásréteg tömegét. Igazabb ítéletet mond róla, s tisztábban beszél a jövőjéről: egységesen elhibázott magatartásának kollektív bukás lesz a vége. Megszűnik a kereszténynek nevezett kurzus, eltűnik a „keresztény magyar úriember” típusa. „Kereszténység, mondták, — és szakszerű képzettség nélkül igényelt iparigazolványt értettek alatta. Kereszténység, mondták és zsidó bútorok rablását értették alatta. Kereszténység, mondták és minden szabad gondolat, egyéni vélemény megfélemlítését értették alatta. Keresztény ember vagyok, mondták gögösen és a markukat tartották.”⁹

Ilyen látással miért nem kereste a kapcsolatot és a megértést a mély magyar rétegekkel? Polgári mivolta állította szembe a parasztsággal, s tette a népi irodalom ellenfelévé, és polgári tisztánlátása ítélte el a középosztály nem polgári, kevert és korrup

⁴ I. 302.

⁵ II. 31.

⁶ II. 179.

⁷ I. 204.

⁸ I. 184.

⁹ I. 387.

életét. De a Márai féle polgárság alig volt tényező Magyarországon, valahol viszont meg kellett volna vetnie a lábát, ahogy a népi írók próbálkoztak vele. Budapesten, akarata ellenére, elefántcsonttoronyba szorult, csak az emigrációban tárulkozott ki előtte a nagyvilág, s ő az emberiség számára. Magyarságlátása, még ha igaz volna is, akkor se volna megoldás a történelemben; szembe kell szállni vele: „A magyar anyag ernyed; urak és cselédek mellett elhatalmasodott a sváb és a zsidó; most árad a szlávok szívós-feminin ereje felénk és közöttünk; s az anyag, amely felelni kénytelen a hívásra, nem ellenálló. Dózsa György sikertelenségével nem lehet mindent megmagyarázni. Mások is voltak feudális urak, kiskirályok, nagybirtok, hűbériség, jobbágság, s mindenütt likvidálni tudta a nép az erőket erőszakkal, vagy szívós, évszázados akarattal. Nincs kifogás: Minden nép felelős sorsáért.”¹⁰ Ezt a felelősséget vállalta a népi irodalom, s minden háborgása ellenére ennek a támogatását adta fel Márai. Magánhumanizmusa érdekében hátat fordított a népnek. Tökéleteset alkotni ott is lehetett volna, könnyebben, mint a félig légtüres térben.

*

Márai a középosztályt nem elszigetelten szemlélte, a náciizmushoz fűződő viszonya volt a legfontosabb mérték a kezében, ítélete szerint és a valóságban is itt bukott meg véglegesen ez a hibrid csoport: jobboldali volt és imádta a németeket, könnyen és szívesen eszköze lett a náciizmusnak. Ellenállás helyett becsempészte Kelet-Közép-Európába a modern diktatúrát, az Eszme nevében gyakorolt állami és társadalmi mindenhatóságot. Márai polgár volt, tehát individualista. Szerinte az élet középpontja, célja és mértéke az egyén, akinek önként kell vállalni az erkölcsi normákat. Minden világnézetben, szükségkép embertelenné válik az eszme, megőrli a személyiséget, lelkiileg vagy fizikai módon elpusztul benne az ember. Ez történt a náciizmusban is, nem változtatott rajta az idealizmus filozófiája sem. Márai, humanizmusa szerint és a századeleji radikalizmus alapján, náci ellenes polgári forradalmárnak tudta magát. Az egyén és a személyiség nevében.

A magyar társadalom — néhány kivételtől eltekintve — fegyverrel nem állt ellen a náciizmusnak, a középosztály pedig egyenesen bűnös hatalomra juttatásában. Nemcsak személyenként, összességében is: a két háború közt meg se próbált létrehozni valamilyen demokratikus társadalmat, jóléte érdekében az ellenkezőt csinálta. Csak demokratikusan nevelt egyének és társadalom tudott volna ellenállni a náciizmusnak. Márai szerint, a műveltség egy bizonyos foka lett volna az ellenanyag, s leginkább ez hiányzott a középosztályból. 1944-ben rászakadt az országra a náciizmus és magyar változata, a nyilaskeresztes uralom. El kellett pusztulni a humanista elitnek. Már a háborúba lépéssel kezdetét vette ez a folyamat, a nyilasokkal csak teljességre jutott.

Szükséges velejárója volt a zsidók üldözése. Márai fenntartás nélkül szolidaritást vállalt velük: származása miatt nem lehet büntetni senkit. A középosztály segédletével, sunyi magatartása nyomán folyt az üldözés, el is tűnt a vidéki zsidóság nagy része. Akkor írta Márai a félelmetes mondatot: „Az ember, ez a járvány.” A nyilasok parancsra véghezvitt és önkéntes garázdálkodása minden mértéket felülhaladt, a hadsereg, a német érzelmű tisztikar vezetése miatt passzív volt, végül nem engedelmességet legfőbb hadurának, elárulta a kormányzó.

Márai nem nézi angyaloknak a zsidókat, sőt erős kritikát gyakorol fölöttük. Hitetlenné váltak, a világ számára küldött üzenetüket elpocsékolták, a hazai zsidóság pedig segítette elsekélyesíteni a magyar műveltséget. Nagy tudósai sokat adtak hozzá, ugyanakkor a sajtóban a tömegek felé lejáratták. „S a zsidók ne csodálkozzanak, ha egy kapzsi társadalom, mely nem kis részben az ő üzleti mohóságuk és szellemi igénytelenségük — pontosabban: ál-igényük — miatt műveletlen maradt, erkölcsiiben is megromlott, s azután elkövette mind a bűnöket, melyek végül a zsidóság nagy tömegeinek vesztét, s legvégül az egész magyarság pusztulását okozták. Mert a műveltség nemcsak hősiesség; a műveltség erkölcs is. A zsidók legyenek hősök, ha igazságot akarnak; legyenek igazán műveltek és igényesek.”¹¹ Márai humanizmusában és szenvedésük láttán, fenntartás nélkül szolidáris maradt velük. Egyénileg és minden módon segítette a zsidókat, sokat meg is mentett, írói magatartása pedig erő volt ebben az ügyben.

Felveti a kérdést: van-e felmentés a nyilas örjöngésre? A világ szemében alig; a magunk számára: a nép óriási többsége irtóztott tőlük. Nevelése dacára, beidegzettsége alapján nem vállalt részt törekvéseikben, csak a középosztály irányítása hiányzott, hogy tevőlegesen is szembeszálljon ámokfutásukkal. Szinte teljes volt a szakadás a nép és a középosztály közt, a Márai féle polgárság pedig nem volt sehol. Egy maroknyi csoport: néhány arisztokrata, parasztok, a szociáldemokrata munkásság vezetői, a népi írók jórésze, egyetemista követők, papok szálltak csak szembe a szörnyű viharral. Mindig életük kockáztatása árán. Akkor ennyi volt a nemzet.

*

A Napló otthoni része éles analízis, méginkább kritika. Reflexióiban szemben áll mindennel és mindenkivel, enyhült hang csak Babits és Kosztolányi kapcsán mutatkozik s a nagyvilág utáni nosztalgiában. Külföldi irodalmi remek is lecsendesítik;

¹⁰ I. 317.

¹¹ I. 381.

de Magyarországon kellett élnie. Csak az otthoni térben egzisztálhatott, a nép és társadalom terét értve elsősorban, s az ottani időben, szellemi folyamatok során valósulhatott meg. Mi volt a kapcsoló erő, vagy legalább a háttér magyarországi életében? Polgári mivolta inkább zavart, mint segített; humanista értékei megcsúfolását látta inkább, mint megvalósulásukat. Budapesten nem volt elég polgárnak lenni akkoriban. Mégis volt szilárd talaj a lába alatt: hite, kereszténysége,¹² katolicizmusa. Itt a három nagyjából még egyet jelentett s pozitív tartalma volt.

Személyes Istenben hitt, nem valami világtörvényszerűség rendezte életét. Személyes köze volt hozzá: benne is élt immanens módon. „Egyre mélyebb, titkosabb, megrendültebb élmény, látni Isten kezenyomát mindabban, amit mi emberek tervelünk, alkotunk, kapkodva rakosgatunk.”¹³ Feladatait maga tervezi meg, mégis az Isten parancsát hajtja végre. Nem üti agyon az értelmetlen világ, az Isten közelsége mind valóságosabb. Bizonyosságot is tesz: végső fokon „csak az Istenhez és a lelkéhez van köze.” Talaj volt a lába alatt.

Panteisták vagy moralizálók néha beszélnek hitetlen hitükről, de nem imádkoznak soha. Ha megteszik is, örök titkuk marad. Márai, az első Napló feljegyzései közt, nyilvánosan imádkozik: erőt kér sorsa elviseléséhez, s hogy ne féljen a haláltól. Hűséget kér, hogy írni tudjon s megőrizhesse lelke világosságát. Igaz emberségért könyörög, mert magától is fél.

Csak a pozitív módon hívó ember imádkozik; Márai nyilvánosan tette. Túl borotvaéles analízisén és a kritikán, szólt az Istenhez; hitét vallotta élete alapjának. Nem eszmei módon, hanem gyakorlatilag. Hitt a csodában, az életet őrző egyéni, apró megmagyarázhatatlan dolgokat az Isten jeleinek tekintette: hitt a gondviselésben. Talán ez volt a legmélyebb kérdése. Pontosan tudta, hogy a kereszténység azonos a gondviselés hitével. Ez a meggyőződés végigkísérte akkori életét. Itt még mellékiz, malícia nélkül említi élete őrangyalát. „És mindig, mindenben, mind bensőségesebben, kézzelfoghatóbban: Isten szándéka és gondoskodása. Én határozok és cselekszem, így és úgy. De Isten utolsó pillanatban megfogja kezem és ezt mondja: „Ne így, hanem úgy”. S mindig megértem, hogy csak így volt jó.”¹⁴

Mindezt katolikus módon hiszi, a római értelmezés szerint. Hite és kereszténysége itt még töretlenül egy, nagyjából a katolicizmusa is, de már mutatkoznak repedések. Sokszor a hiten és kereszténységen túl értelmezi a katolicizmust: évtizedek múlva ez már külön világ. Külső és belső okok már most is szélesítik a repedéseket. A háború kezdetén katolikus püspökök — Márai leírása szerint — megáldották a tankokat: itt kicsorbult az eszme. Még nem a hit, csak a katolicizmus eszméje, de Márai rögtön érzékelte ezt is. Belülről pedig: hitt az Istenben, Krisztus azonban csak a csodálatos tanító volt, egy helyen a perzsa ördög mása. Itt viszont a hite csorbult ki, ami nem érintette a katolicizmusát. Ezek azonban csak felszíni repedések, hite, kereszténysége, katolicizmusa itt még szinte töretlenül egy. Élete szilárd alapja. Egyéni kereszténységét így fogalmazza meg: „Maradj *dandy*, a szó katolikus és írói értelmében, a vérpadon, vagy az internáló táborban is: tehát hívó és engesztelhetetlen. *Különbözz*, bármilyen történik is! — ez a te alázatod, szolgálato, ez a legbelsőbb parancs.”¹⁵

Az emigrációban

1948-ban emigrált. Szeptemberi az első feljegyzés a Naplóban, Genfben vetette papírra.

Még előbb, 1946 őszen kipróbálta Európát. Hónapokig Svájcban és Olaszországban élt, 47 tavaszán pedig Párizs az otthona. Menekült a háborús Budapest poklából, régi világát kereste, öröknek gondolt értékeit. Nem sikerült a találkozás, ő sem volt a régi és másnak mutatkozott Európa is. Mindennapi veszélyek nélkül körülfogta az unalom. Fárasztotta a svájci bőség, az éhező Olaszországban lélegzett ismét könnyebben. De régi démona az unalom és a távolságtartás ott sem engedte ki a markából. Európa fáradt volt, féltette jólétét vagy nem talált még magára. Világirodalom, Márai értelmezése szerint nem volt sehol. Csak írók mutatkoztak, Egyedül Van Gogh villanyozta fel Párizsban: „...olyan indulatot adott az egyszerű témákba, mint egy földrengés. Van valami tektonikus ebben az örült művészen.”¹⁶ De Van Gogh még századvégi jelenség. A mai Európa idegen volt.

Megdöbbenő tapasztalat; eddig Európa szerelmén keresztül viszonyult mindenhez, különösen a magyar életet nézte a tükrében. Kiábrándult? Talán csak reális lett, edződött a világhoz, nyitottabb szemmel nézte a jelenségeket. Nem bújt ki a bőréből, s értékeit is magával vitte, de fogyatkoztak az előítéletei és megcsappant a rutinja. Nagyobb erővel kereste a jelenségekben a valóságot. Enyhültebben látta a magyar életet is, talán csak egy pillanattig; felteszi a kérdést, hogy vizsgázott volna Európa hasonló helyzetben?

S kapcsolta a világ mai valóságához. Még Pesten, európai látogatása után ír a lehetőségről: a kozmikus erők birtokába jutott ember felrobbanthatja a földet. Nem is nagy kár érte, de a történelem folyamán született gondolatokat nem pótolhatja semmi.

¹² Minden írásomban a „keresztényen” kifejezést használom; ez jelenti Krisztus követőjét. Most mégis a „keresztény” formánál kötöttem ki. Márai írásában a keresztény szóalaknak olyan speciális értelme és légköre van, hogy zavarna a kereszténnyel való felcserélése.

¹³ I. 259.

¹⁴ I. 474.

¹⁵ I. 257.

¹⁶ II. 29.

Ideje lenne az emberi Gondolatot kimenteni a világűrbe. Márai, akarata ellenére, a valóság súlya alatt megérkezett az apokalipszishez. Nem örül neki, ki akar bújni a látomásból, de mostantól kezdve ránehezedik a súlya. Ennek az előterében nézi a világot, népek magatartását, tudományt és hiedelmeket. Harcba száll vele; visszamenekül a görög világba, de előképekben ott is ezt érzékeli. Másról beszél, másfelé veszi az útját, de a háttér nem tűnik el többé. Így indult végleges emigrációjára, 1948-ban.

Mindenki számára nagy lépés, írónak pedig tudatosan végzetes. Csak rövid vagy széles skálájú érzelmek világ s az érdekei kötik a hétköznapi embert a hazájához, az író azonban a hivatása, ami a nép tudata is. Feladatát csak anyanyelvén teljesítheti. Hazáján túl vállallnia kell a nagyvilágot, s ki örökítheti szavakba annak a valóságát? Új körülményei között értelmetlen szavakba! Vagy elveszett, vagy egyetemes jelenség az emigráns író. Ráadásul, kilépett anyanyelve közegéből, kifejező ereje kopik, szavai színtelenednek, elvesz az erejük. Eleven valóság a nyelv, benne kell élni az áramában, másképp megcsúfolja az alkotót. Az emigráns írónak vállallnia kell, hogy tartalékából alkot: csak akkor lehet író, ha ráadásul nyelvzszeni.

Erős az emigráció politikai kicsengése is. Otthon sok minden tabu, külföldön kell írni róla. Ezért választotta a nagyvilágot. Elszakadni a hazától lelkiismereti szabadság vagy lelkiismereti kényszer; a kettő majdnem egyet jelent. Márai így indokolja emigrációba vonulását: „Válságos korokban elkövetkezik egy pillanat az író számára, amikor dönteni kell: nyelvi értelemben talán rozsdásodó szavakkal, de szabadon mondja el, amit mondani akar, — vagy asztmatikus köntörfalazással, törzsökös anyanyelven hazudjon? Ez csikorgó, kemény pillanat. De nem lehet megkerülni.”¹⁷

Itt írja le a megejtően hangzó mondatot „Nincs más haza, csak az anyanyelv.” Nélküle tényleg nincs haza, idegen nyelv idegen életet jelent, más nyelven a szellem másféleképp formálja a létet, más állagú a valóság, s nyelvi folytonosság nélkül értelmét veszti az egyén, a társadalom, az ország. Mind ez vitathatatlan. De: egy pár ember nyelvi közössége idegenek közt még nem jelent hazát. Milliók azonos törekvése is kellene hozzá. Még van anyanyelv, de már nincs haza. Márai nem is a valóság, hanem az igazság követelménye felől közelíti meg a kérdést. A fizikai tény, ami szükségképp átjátszik a metafizikába, értékproblémává teszi: haza ott van, ahol az anyanyelv az igazságot fejezi ki és formálja. Ilyen módon az emigrációban is otthon lehetünk, s a földrajzi értelemben vett Magyarország nem szükségképp minden magyar hazája. Bár primer jelentésében is vállalom a tételt „Nincs más haza, csak az anyanyelv.”

*

Különleges állapot az emigráns lét. Új kezdést is jelent, s követeli az élet alapjai átvizsgálását, újra kell értékelni mindent. Enélkül csak tévedés, szerencsétlenség, vagy kalandorok szélhámossága. Márai szét is néz a lehetőségek közt, s úgy találja: „Három életforma van: az ulyssesi, a jézusi, a fausti. A többi adóalany.”¹⁸ Tudatosan választotta az ulyssesit.

Kezdjük a felsorolás végén. Faust az európai kultúra jelképes alakja. Nemcsak Goethénél, hanem egész hosszmetészetében. Nem elégszik meg a kézzelfoghatóval, a végtelenért harcol. Lényege a transzcendensbe törő akarata, emberi képességeivel próbálja kötni a kozmikus végtelent. Ez a robbanó erejű romantika kezdettől a mai civilizatórikus csodákig a nyugati kultúra legfőbb összetevője.

A jézusi életforma a másik végét: önérvényesítés, kárhozat helyett Krisztus váltságát fogadja el. Lényege az engedelmes hit, a lemondás, az alázat. Nyugati kultúránkat legmélyebben formálta. Követelménye abszolút, megvalósulása szűkkörű; társadalmi és politikai szereplése Európa évezredeiben lehangoló. Az egyén életének viszont a végső menedéke.

Az ulyssesi életformában az emberszabású ember jelenik meg. Autonóm úr, a határolt végtelen a célja. Nem lázad az istenek ellen, csak velük szemben is érvényesíti magát. Életerülete és szimbóluma a tenger, nem a végtelen óceán, hanem a Mediterránium. Ott és abból bontakozik ki az európai kultúra. Humanista, ravasz, esetleg kegyetlen is, kielégületlen és kíváncsi. Tudja, hogy halandó, de ugyanezt tudja az istenekről is. Nem találkozott még az egyetlen Úrral, Jahve ismeretlen volt előtte.

Márai az ulyssesi életformát választotta, eltökélten és kihívó módon: „Szerződtem a tengerparti emberrel.” „A tenger közelében soha nem éreztem hazátlannak magam.” Emigrációs élete valóban a tengerek partján zajlott le, Európában és Amerikában egyaránt. Mégsem ulyssesi ember; vagy legyünk óvatosak: nemcsak ulyssesi ember. Sok feszül benne Faust végtelenbe töréséből, s a római kultúraformáló erő révén mindenben keresi a katolikumot. És adót is fizet. Az emigrációban átgondolta az emberi lét lehetőségeit. Ulyssesit választotta, de a természete és a körülmények a többi utat is megjáratták vele. Csak az európai szintű polgár sikkadt el valahol, pedig emigrációja előtt Magyarországon ennek a nevében ítélték minden és mindenki fölött. Legyünk igazságosak, a polgár is megmaradt: zsenialitása mellett ma is mesterember.

Milyen modort vett fel az emigrációban, s hogy változott emberi magatartása? A kettőt elég nehéz elválasztani Maráinál. Teljesen egyedül maradt. Mindig is ez volt a vágya, de otthon nem valósíthatta meg, itt viszont megszakadtak a kapcsolatai. Az emigrációval felületesen érintkezik, idegenekkel csak udvarias módon. Bevette magát a szerepébe, csak a munkájának él: az írás pedig magányt követel. Ebben a helyzetében érzekelte mind tisztábban a valóságot, s bontakozott ki előtte a változó világ. Állapota kényszerűség is: az idegenség és lelkialkata hozta létre. Ő erényként fogta fel, mind magasabb csúcshoz, egészen a

¹⁷ IV. 314.

¹⁸ II. 68.

közönyig. Csak a művével akart hatni, pedig írásaiba préselt magatartása sokszor a valóság fölé emelte a személyiségét modora tükrében jelent meg a világ. De még így is elég tisztán és sodró erővel. — Egyetlen helyen tudta áttörni a magány és a közöny korlátait. Négy hetet betegen töltött egy rendkívül primitív olasz kórházban. Távozásakor így ír: „Mikor kilépek a teremből, meglepetéssel észlelem, hogy ez az ól, a testi felbomlásnak ez az alvilági istállója adott valamit. Mintha, néhány héten át, tartoztam volna valahová. Az elmúlt években soha nem éreztem ezt; Magyarországon sem; Amerikában sem.”¹⁹ Valóban Ulysses is volt, s a latin életérzés szerelme több a modernál, fontos szerepet játszott világképe kialakításában.

Írói tudata föltétlen; méltóságának a hangsúlyozása néha bántó és rontja a hitelét. Jobban, mint az ellentmondásai. Tétéleit véglegesnek tűnő formában fogalmazza, s az ellenkezőjét ugyanúgy. Mégsem zavarja nagyon a teljes képet: nem rendszert alkot, csak ezer jelenséget rögzít, s próbálja felmutatni mindegyikben a valóságot. Csak a szaktudományt kötelezi az ellentmondás nélküliség, — sokszor még azt sem —, s a világnézetek rendszere küszöböli ki magából a zökkenőket; hatalomratörése érdekében. Márai regisztrál és értékkel, próbálja megrajzolni a mai világ képét, csak egyénisége színezi az eredményt, s bizonyos helyeken régi világnézete maradványai.

*

Sokat utazott, tiszta szemmel nézte a jelenségeket, néha belső látása is volt róluk, s könyvélményein keresztül is magába szívta a mai világ szellemét. Naplóiban akaratlanul kirajzolódik egy új világkép. Lényege: nem újuló, hanem radikálisan új. A naplók létrejöttének harminckét éve alatt tökéletesen másik világba került az emberiség, tudata új létezésbe dobta: értelem, érték, viszonyulás teljesen megváltozott, s most ijedten botladozik benne.

Lemorzsolódott minden érvényesnek hitt értéknorma. Már régóta faragták, de csak most omlott össze; nem hatalmi szóra, hanem civilizatórikus csodák nyomása alatt. A lélek ellen intézett hatalmi támadás növeli az ellenerőt, a tények súlya alatt viszont összeroppan az ember. Hízeleg neki a másik kontinensről érkező telefonszó, — írja Márai a példát — de tudata alatt el is tölti félelemmel. S felmerül a kérdés: mi ez a világ és kicsoda benne ő maga? Szellemi, erkölcsi értéknormák együtt buknek ezzel az egzisztenciális kérdéssel. Legjobb esetben is relatívvá lesz minden; belülről az emberben is. Nem biztos többé, mi az igaz és a hamis, mi a jó és a rossz, mi a kötelesség és mi a szolgaság, mi az igaz és helyes viszony az emberek közt, s hogy kell kezelnie saját magát. Erkölcsi lény-e az ember, vagy csak kívül és belül rángatott pojáca? Van-e bűn, vagy csak az elsődleges önzés igaz? Egyelőre viselkedési módokkal takarják a kérdéseket, de ez senki számára sem megoldás.

Ugyanakkor megnőtt az ember. Értelmi ereje áttört az univerzum jelenségeinek közeli korlátain, s megszervezte a gépek automatikus munkáját, nem kell többé arca verejtekével keresnie a kenyerét. Nagy darab szabadságot vívott ki magának. Szükségképp újra átgondolja a természetfölötti mibenlétét s másképp viszonyul hozzá. Nem az ateista marxizmus csavarja ki kezéből az Istent, maga zárja ki készakarva, vagy más alapokról beszél vele. Az utóbbi évtizedek legnagyobb élménnyé forrósodott tapasztalata az értelem kozmikus kiterjedése.

Minden vonatkozásban drámai változások sodrába került az ember. Nagyobb körülötte a zajlás, mint történelme folyamán bármikor. Brezinskit citálva Márai ezt így közvetíti: „... az ember viszonya a társadalomhoz, embertársaihoz, önmagához, Istenhez, az univerzumhoz, — ez változik most forradalmian”²⁰ Ezt a folyamatot csak szabadságban lehet érzékelni, a diktatúra saját világnézetébe szorít mindent, a változás torz tükörben mutatkozik benne, s el is marad bizonyos vonatkozásban. Már nem a forradalom a radikális változás, a jelenségek új tényekké formálásában robban a világ s győzelmesen s összetörve viszonyul hozzá az ember.

Említi Márai a történetírók „zsargonját”, a damnatio memoriae-re keresztelt tünetet. Nagyon sötét történelmi korszakokban valamelyik nép vagy társadalom minden kapcsolatot megszakít a múlttal. Különösen a nagy radikális forradalmak hajlandók rá. A múlt tudata nélkül akarják építeni a jelent és a jövőt. Márai a kínai kulturális forradalmat tekinti az utolsó kísérletnek, nem veszi észre, hogy a világkép mostani robbanása minden forradalomnál mélyebb és igazibb damnatio memóriáé. Hűségesen leírja a változás állomásait és a jelenségeket, de nem látja vagy nem akarja tudatosítani, hogy valaminek a végéhez értünk, s az újban — ha lesz, s ha emberszabású lesz — a réginek a morzsái is alig maradnak meg. Pedig Dosztojevskij állandó kísérőtársa volt, nem tud szabadulni a félelmetes ázsiai zsenitől; de nem mer belenézni igazi mélységeibe.

Mik a legfontosabb összetevői Márai világképének? Nehéz válaszolni, mozaik kockákkal dolgozik, elrendezés nélkül. Az összedobált darabok mégis érzékeltetnek egy képet; vigyázni kell, hogy a legegyszerűbb rendezés is meg ne hamisítsa az ábráit.

Filozófiai alapvetése Schopenhauer és Nietzsche, tehát a századvég. Egyéb elemek is mutatkoznak, ma élő bölcselőkhöz bővíti a kört. Schopenhauerből indul, ő hatott rá legerősebben, fiatal korától máig. „A világ nem Tér és Idő összjátéka, hanem 'Wille' — tehát kauzalitás, akarat, pontosabban: Indulat. Ez a végső pesszimizmus.”²¹ Márai ezt a gondolatot végigviszi egész életén; s megmutatkozik műveiben is. A látomás, a stílus árama, a szublimált és nem szublimált szexualitás fontos szerepe

¹⁹ IV. 76.

²⁰ IV. 207.

²¹ II. 226.

Schopenhauertól ered; egybefonódva Márai természetével. Végso fokon ő sem az Istennel válaszol a Megismerhetetlen kérdésre, a Művészetben látja a megoldást. S mindinkább, ahogy múlnak fölötte az évtizedek.

Nietzschének nem a gondolatai hatottak rá, hanem az életérzése; vele együtt megpróbálta bevenni magát a görög világba. Nemcsak a külső körülmények hozták létre a Márai-Ulysses jelenséget, hanem elsősorban Nietzsche. Nehezen lépett ki a keresztény lelki világból, de megtette végül. Meghalt a bűntudata, hogy újra éljen Ulysses. Csak a Semmibe futó világ iszonyata térítette időnként vissza. Nietzschében érzekelte először felbomló világunkat. Közvetlenül nem veszi át a gondolatait, maga éli meg őket. Nem keresztény egzisztencialista, közelebb áll Sartrehoz, de értelmessé próbálja tenni az ember abszurd létét. Nehezen megy: csak a művészettel, később a szép halállal operál, s mind a kettőt belengi a gyönyör valamilyen formája. „A Kéj a Jó Halál, kicsiben; nagyban és komolyan sem lehet más; okosan kell megszervezni és megvalósítani a Jó Halált.”²² — Csak az utóbbi években találkozott Spinozával. Hatásról nem beszélhetünk, inkább igazolja a Márai előtt kibontakozott világgépet. Ateista, mint a mai ember: a vallások útmutatása nélkül tájékozódik a Mindenségben. Úrrepülései útján az ember elhagyta földet, talán ezzel indult el igazi történelme. Kezdetét vette az eszkatológikus nagy ugrás. A mai gondolkodás szerint nem lesz bibliai világvége, az ember maga harcolja ki ezt a fordulatot: test nélküli személyes Tudattá válik mindenestől. „Ma még nem tud a Test médiuma nélkül élni — de lehet, hogy az Energia, ami a Személyiség, egy napon tudatosan eldobja a testet, mint a kopoltyúkat és uszonyokat.”²³ Ez az evolúciós eszkatológia mind fontosabb részévé válik a mai világgépek; s Márai is vallja.

Kialakulásában a filozófusoknál fontosabb szerepet kapott a természettudomány és a technika. Egyik szülőhelye Mount Palomar. Ez a kaliforniai csillagvizsgáló eddig legmélyebben pillantott be az univerzumba, és ismét paránnyá tette a nagygyá nőtt embert. De büszke paránnyá. Itt készülnek az ötméter átmérőjű tükörlencse segítségével, a világúrról felvett fényképek. Sok milliárdos számokat rögzítenek: sok milliárd galaxis van, sok milliárd fényév távolságát érzékelik a lense nyomán. Márai a kozmikus Indulatot látja a képekben, roppant erők kibontakozását. A galaxisok állandó párzása már csak az ő elképzeléséhez kötődik, bár erőteljesen fejezi ki benne az Indulatot. Schopenhauer feltűnik a csillagvilágok mögött is.

Soha nem képzelt tudáshoz jutott az ember, és soha nem képzelt tudatlansággal áll vele szemben. Újra itt az irracionális beütés, a fizika világából visszalépünk a metafizikába és a hithez. De már nem értelmes megnyugvással: az embert és az új világgépet is átlengi a káosz. Már fel is bomlik a születő világgép: semmivé vált a tér, s a mikrokozmoszban meghalt az idő. Ráadásul: a modern ember Isten nélkül néz szembe a feltámadt káosszal.

Világgépeünk legkézzelfoghatóbb része az ember közösségi állapota. Ennek egyik megoldási kísérlete a szocializmus; kommunista változatában termelési rendet is építettek belőle. Márai mindenestől elveti. Szocializmuson csak a munkásvédelmet gondolja, a szakszervezetek ténykedését. Látása szerint, a kommunista termelési rendnél eredményesebb a szabadvállalkozás rendszere, ha a szakszervezetek munkásvédelmi jogával jár együtt. A második világháború óta a nyugati világban a szociális termelő erők kontrolálják az államhatalmat, a szovjetben az állam ellenőrzi a termelő erőket. Mindenütt az életszínvonalból láthatjuk az eredményt. Erre nem kellett forradalommal kényszeríteni a nyugati kapitalistát és a tőkét; a gazdasági élet természete szorította rá, hogy a munkából fogyasztót csináljon, hatalmasan emelje az életszínvonalát. Barikád nélkül kialakult a progresszív adózás és a reálmunkabér. Márai szerint ez a változás további útja is.

Nem ilyen egyszerű a kérdés: a megoldott szociális problémák újakat hoznak magukkal. Nyugaton megszületett a konzumcivilizáció. Gyakorlatában, világnézeti ténykedés nélkül, a gazdasági kérdések megettek minden mást. Sivárrá tették az életet. Nem elégítenek ki a könnyen kapott materiális javak, s az eltűnt szellemi értékek hiánya pótolhatatlan. Két japán író nyomán mondja Márai: „... mind érezzük, hogy az elégedetlenség, amely a ‚bőség‘ mostani menetében nyugtalanítja a tömegeket, valamennyiünk személyes problémája. Ezt csak kevesen merik megvallani.”²⁴ Márai nagyon egzisztenciálisan érzi. Ő liberalizmust és szabadságot akart, de Croceval együtt tudja: „A szabadság és liberalizmus csak a szocializmus ellenőrzése mellett lehet ebben a világban emberszabású.”²⁵ Kénytelen akceptálni a modern világgépek ezt a tételét is. Túltelítődött a föld az ulyssesi életforma számára.

Márai rögtön kutatja rajta a polgár lehetőségét. Fel is fedezi amerikai körútja során. Életstílusa szerint még proletár az itt élő ember, de már majdnem elborítják a kispolgári jegyek. A technikai forradalom terelte erre az útra. Európai módon még nem polgár; a régi formák mintájára nem is lesz azzá soha. Visszahozhatatlan a múlt. De: „Nem a fanatikus Eszme fontos ebben a civilizációs kísérletben, hanem az Ember, akinek számára — még ma! — emberszabásúbb életet kell csinálni.”²⁶ Új ember születik, s ha a történelem sodra engedi, a szabadságot és békét választja magának. Félős, hogy világnézeteiktől fűtötten, másfelé kényszeríti az industrializmus és militarizmus. Esetleg elsodorja egészen.

Márai leírásában így fest a mostani világgép. Fordul és bomlik minden; véget ért a keresztény korszak. Krisztusban hívó emberek mindenfelé vannak, de intézményesen már nem ők alakítják az ember és a világ mindennapjait. Az emberrel

²² III. 112.

²³ III. 196.

²⁴ IV. 218.

²⁵ II. 70.

²⁶ III. 44.

kapcsolatban fel is merül a kérdés: van-e értelme az életének? Különös létében mindig benne lappangott a bizonytalansági faktor, most elemi erővel felszínre tört. Üres és értelmetlen a végtelennek tűnő világ, s még üresebb és értelmetlenebb benne a naggyá nőtt ember. Mit tehet ilyen helyzetben? Cinizmus helyett vállalja a sorsát. Korunk emberének ez az erkölce, ha egyáltalán még beszélhetünk morálról. Márai Nietzschével válaszol: „Amikor kimondotta, hogy a görög tragédia hőse 'azért hős, mert a győzelem reménye nélkül harcol' — kimondott egy szót, amelynek olyan felszabadító ereje /vagy pusztító hatása/ van, mint a nukleáris energiának.”²⁷ Nietzsche, nemcsak Márai látása szerint szerves része a világnak, hanem valóban is.

*

A szoros értelemben vett világnaképpen túl figyelemmel kíséri a mai világhelyzetet. Elég sokat ír társadalmi és politikai kérdésekről; természetesen a kommunizmust tárgyalja elsőrenden. Minden vonatkozásban szemben áll vele.

Toynbeevel vitatkozva mondja, hogy az ideológia nem jelent sokat, nem adott kenyeret; örökösen hivatkoznak rá, de Marxot alig olvasta valaki. Nyugaton viszont az elmúlt száz év alatt, ideológia nélkül, méltányos és emberszabású életet teremtettek hatalmas munkás és paraszttömegeknek. A kommunizmus megmaradásának a titka viszont rejtett vallásos tartalma volt. Ez más, mint az ideológia; a történelem beteljesülésébe vetett hit: eljött a végső kibontakozás, a földi paradicsom. Üdvözülhet is benne az ember, ha a közösség javára feladja az egyéniségét. Ebben sokan hittek, különösen a nyugati idealisták. Néhány évtized alatt azonban elpárolgott ez a vallásos tartalom.

S maradt a kézzelfogható valóság, a megoldatlan társadalmi és gazdasági problémák tömege. Gyilasz nyomán vallja Márai, hogy a kommunizmus lényege államkapitalizmus, a kivételezett új osztály diktatórikus uralma. Új erkölcsisége nem alakult ki, tehát meg se valósulhatott a társadalomban. Cinizmus és közöny a legjellemzőbb magatartás benne. Alulról ható nyomással tiltakozik a paraszt- és munkástömeg állandóan, s bomlasztanak a megoldatlan etnikai kérdések. Kénytelen a hadseregére támaszkodni, míg társadalmi és gazdasági háttérrel tud biztosítani a számára.

Márai keserűen szemben áll a kommunizmussal, nem tartja emberszabású rendszernek. Még sikeres gazdasági eredmények esetén is tiltakozna: hiányzik belőle az ulyssesi életforma lehetősége, a szabadság.

Ezt találta meg Amerikában. Nemcsak ezt: a XX. század emberi lehetősége itt bontakozott ki legtisztábban. Innen vetítődött s itt valósult meg ténylegesen a második világháború után a mai világnaké. Márai nem szerelmes Amerikába, de csukott szemmel sem tagadhatja meg. Budapesten, 1944 végén még így ír: „Egyáltalán a 'szabad' Amerikában és Angliában mit és mennyi mindent helyeztek lakat alá, dugtak kalodába az erénycsöszök, a metodisták, a presbiteriánusok, a puritánok, a megvadult kispolgár! ...legalább úgy irtóztak a feltétlen igazságtól, mint a diktatúrák. Csak éppen, végül, mégis elviselték; s ez a nagy különbség.”²⁸ Azóta Amerika is változott a perifériákon, s bomlanak erkölcsi alapjai, de a demokráciára épült egyéni szabadság ma is abszolút követelmény és lehetőség benne. Annál többet változott Márai, s nem a perifériákon, hanem legbelül.

Nem könnyen édesedett az új kontinenshez, a latin világ szerelmese volt, az ma is. A földközi-tengeri kultúrákör és életforma az eleme. Extrovertált, „a lakk és máz, a külső fény” határozza meg, mint a latinokat, az angolszász introvertált félhomály idegen a számára. Pedig ez teremtette meg a modern világot. Ezért érezte a latinságot mindenestől katolikusnak, (függetlenül a vallásos tartalomtól), s ezért volt idegen neki a protestáns élet. A latinokba szerelmes, de a mai valóság Amerika. Szerinte a latinság jelenti a kultúrát, ma viszont a civilizációban élünk. Éles és hamis ez a beállítás, mint a máz és a külső fény: még mind a kettőben élünk, s az angolszász világ a legszerencésebb szintézis. Olaszországgal kapcsolatban írja: „... nagy szerencsétlenség lesz, ha egyszer el kell mennem innen.”²⁹ Mégis elment... Amerikába. Nemcsak anyagi gondok miatt, a mai világ közepéből akarta nézni a mai életet.

Márai tisztán lát: Amerika lényege a csak- és tiszta demokrácia, a jelzők nélküli, a mindenkire egyformán érvényes életforma. Eszközei változnak, de nem érinthetik a lényegét. A demokrácia és esetleges módszerei dialektikájában állandó forradalomban él az amerikai társadalom. Nem emelt barikádokat, mint a latin vagy szláv népek, nem is teszi soha. Adózási rendszere és a gazdasági átalakulás hozza magával a társadalmat is; mindig a demokrácia keretén belül, a szavazófülkékben. Amerikában az egyén helytálló és meg is kell tennie, a személy nélküli felelősség kísérlete itt bukást jelent. Az egyének viszont együtt hozták létre a legmagasabb rendű civilizatórikus társadalmat. Kiformálódott benne a mai világ- és élet lehetősége.

Túl a gazdasági faktorokon ez a meghatározottság lényegileg idealizmus. Márai szerint: „a tolerancia és a fegyelmezett együttműködés szelleme.”³⁰ Háttérben még mindig az első erő működik, a kálvinista puritanizmus, vele kezdődött Amerika, vele nőtt naggyá. A protestáns szabadságeszme és demokrácia volt az alapvetés; sokféleképp változott az élet és formálódott a társadalom, de a kezdeti ideák ma is hatnak, s valóban a világ legfontosabb államává tették. Nemcsak politikailag, benne alakult ki a mai világnaké is.

²⁷ IV. 10.

²⁸ I. 402.

²⁹ II. 107.

³⁰ III. 31.

Márai ideálja a latin arisztokratikus életesmény; szíve mélyén hozzá húz a nagypolgár. Leírta sokszor. Viszont a demokrácia száz hibájáról tud és beszél, de kénytelen volt szembesülni vele, s ezt tekinti a jövő útjának. Arisztokrata, latin, katolikus világképén átlépett az idő, s ő eljött Amerikába, hogy fenntartásain túl elfogadja a puritanizmus demokráciáját. Szerinte is a reformáció nyomán változott meg a középkor világképe. Tegyük hozzá, hogy a mai világképet is, sok egyéb tényezővel együtt, még mindig a protestantizmus alakította ki.

Amerika civilizatórikus és gazdasági ereje töretlen; a kérdés: vajon az-e még lelki és erkölcsi tartaléka? Ma a kispolgár a tipikus társadalmi lény, Márai parvenü proletárnak nevezi, szegény-gazdagnak. Túl a civilizatórikus életformán zavartan viszonylik Európa történeti kultúrájához; a jelenséget fenntartással fogadja. Márai szerint hiányzik belőle a kultúra évszázados reflexe; valószínűbb: a mai civilizációt érzi a magáénak. Érdeklődéssel fordul a százszínű élethez, reagáló készsége töretlen. Nem elnyomott vagy szemlélő Amerikában, mindentől ő a birtokos. Időnként megtorpan, világhatalmi szerepéből sok nehézsége támad, de az alapot, a demokráciát nem érinti semmi. Két nehézsége mutatkozik, egy belső, a másik viszont a külvilággal kapcsolatos: nem hisznek már a végtelen fejlődés lehetőségében; s rájöttek, hogy a demokráciát nem lehet exportálni, legalább is automatikusan nem. Amerika mind a két ügyet legyőzhetőnek tartja, nem háborúban és politikailag, hanem demokráciája erejével. Nincs más útja az emberszabású életnek a modern civilizációban. Márai is ide tért meg, így látja az amerikai életforma helyét és szerepét.

Hogy alakul Amerikai jövője? Gazdagsága nem végtelen, de még óriási tartalékai vannak, még hosszú ideig a világ formáló hatalma lehet, ha egyáltalán hosszú ideig tart még az emberi történelem.

*

A Naplók a világ, az emberiség és az irodalom kérdéseivel foglalkoznak s nagyon élesen saját magával. Személyes vonatkozások zápora a négy könyv, életére utaló reflexióit is feljegyezte bennük. Nem is lehet másképp: naplóról van szó. Márai-tünetként a hétköznapok ritkán jutnak szóhoz, ünnepi ügyekről beszél, élete végső mozzanatait rögzíti legtöbbször. Legalábbis az emigráció évtizedeiben.

Magyarországon szemben állt mindennel és mindenkivel; hitére alapozta az életét. Ebből fakadt a humanizmusa. Hogy alakult ez a legfontosabb ügye az emigrációban?: Mindvégig katolikusnak vallja magát, de nem ismeri el az egyházat tekintélynek; Krisztus evangéliuma helyett megérkezik a pogánysághoz, sőt a nihilizmusba botorkál. Mint katolikus.

Végig elkíséri a laza magatartás, nem hűtelen az arisztokrata, latin, katolikus életérzéshez. Ortega halálakor írja: „Az utolsó mediterrán szellemek egyike volt, szabad, arányos, pogány és katolikus egyszerre, — nem hitében, hanem alkatilag.”³¹ Túlságosan hangsúlyozza ezt a katolikumot a protestáns szellemiségű világban. Demokrata és polgár is volt, tudatos programja szerint föltétlenül, de a Naplókban megmutatkozik a lélek legmélye is.

Magyarországon, az első Naplóban még imádkozott és kereste Isten gondviselését, az emigrációban már távolabb került a hittől. Eleinte még említi Istent, de ez már csak deizmus volt: tudatosan gondolta a természetfeletti világot. Később nyíltan szembe került a kereszténységgel. Egyszerűen elveti a Kijelentést, valami fel nem fedett természeti teológiára támaszkodott. Tévedésnek tartja, hogy „összekapcsolják az ember morális kényszerűségét a Természetfölötti képzetével.”³² Földi kísérlet a morál, a Természetfölöttinek nincs erkölce. Ebben a gondolatfűzésben eltűnik a Kijelentés, az Isten erkölcsi követelménye és megváltó akarata. Széttépi az Isten és az ember személyes kapcsolatát; részünk csak a sors lehet, az Isten közönye. Jeladások, ha vannak, felfoghatatlan tünetek.

Szétoldódik a kereszténység, először a deizmusba hull, majd a semmibe. Megszűnt Krisztus tanításának az érvénye: „Nem igaz, hogy meg kell bocsátani!” Jézus, Márai szerint, különben is csak filozófus volt, szerencsésen megfogalmazott néhány igazságot, de voltak sötét, ördögi gesztusai is. „Valahányszor azt hallom, vagy olvasom; 'Isten annyira szerette az embereket, hogy egyszülött Fiát adta a világ megváltására' — indulat és ellenérzés tölt el.”³³ Maráinak az evangéliumhoz itt már semmi köze sincs. Lehetetlen tovább nem szaporítani az idézetek számát: „Minden között, amivel a vallások fenyegetnek, számomra legfélelmetesebb a feltámadás fenyegetése... Protézis és reménykedés nélkül lépni ki a Csendbe, a Sötétségbe... ez az utolsó dignitás, amire az embernek két Semmi — a születést előző és halált követő Semmi — között joga van.”³⁴ Már nem a keresztény ember beszél, hanem a hitetlen egzisztencialista. Ezzel az idézettel kapcsolatban nem említi Sartre nevét, bár a gondolat az övé. Lehet, hogy Márai, tőle függetlenül, ugyanezt élte át, és eljutott ugyanoda.

Hosszú volt az út az evangéliumtól idáig, közben át is élt egyfajta pogány katolicizmust. Mintha ott mozgott volna legotthonosabban; a latin világ volt az igazi hazája, pedig világosan tudta, hogy a mediterrán mítoszok felfalnak minden vallást, s a kereszténység sem kivétel. Máté evangélista fétis szobrát ma is lecipelik a tengerhez, megmutatják neki a veszedelmes vizet, s csoda formában segítséget várnak tőle. Megfizetik a pogány héroszok helyébe lépett szenteket a

³¹ II. 200.

³² III. 210.

³³ IV. 142.

³⁴ III. 222.

templomokban, s várják a csodát. Természete szerint az ember ugyan pogány, de ebben a mítosz-dzsungelban, a mai civilizációs csodák közt, már alig hihet: a mediterrán világ ma lényegileg ateista. Márai Apollóhoz fordul, a mosolygó istenhez, vele radirozza ki a büntudatot az életéből. Így válik pogánnyá, s majd a latin életformával együtt, túllép ezen a fokon is.

Pogánysága negatív módon kapcsolódott a kereszténységhez: emberevő istenekről és Istenevő emberekről beszél; a katolikus liturgia, szerinte, kannibalisztikus szertartás. „Mindenen, ami kasztíliai, az ételszokásokon és a vallási liturgián is átüt — a hunytszemű áhítat önkívületében — a testi, a kannibalisztikus; a spanyol Eucharisztia is átparázslék a Hús és a Vér.”³⁵ A keresztény kannibalizmus. Szerinte ez még mindig a rendkívül rugalmas és tág katolikus életforma egy része. Bécsben meglátogatta a Reitschule-t. A ló-balletben is felfedezte a katolikumot. „Ez a barokk: a fegyelmezetten ütemes ló-kontrapunkt. Protestáns országban bajos lenne ilyen eszményi ló-liturgiát kitenyészteni.”³⁶

Márai maga mögött hagyta az evangéliumi katolicizmust, később a pogány katolicizmust is, de soha nem szűnt meg katolikusnak lenni. Hitén túl s a mai világgép mögött, emberi és hatalmi szempontból egyaránt, ez a világnézete. Pedig Ulysses görög volt, tehát nem katolikus, kíváncsi volt a titkokra és a szabadságvágy űzte, (inkább a protestáns típushoz tartozott); a latinok voltak katolikusok már a kereszténység előtt is, s azok maradtak az egyházba jutva. Márai ezt a különbséget nem veszi észre; Ulysses álarcában katolikus.

A negyedik kötet végén világosan áll előttünk az új Márai. Nemcsak az evangéliummal szakított, már nem is pogány: illúzióknak minősít minden vallást. „Mint a vallás, mint a szerelem, úgy a zene is illúzió. És minden realizált illúzióban van valami az örületből.”³⁷ Nem harcos ateista, csak kiábrándult tökéletesen. „Az embereknek joguk van az illúzióhoz, máskülönben sivár lenne az élet. A vallási illúziók között számomra legrokonszenvesebb a buddhista, mert nem ígér semmit. Pontosabban a Semmit ígéri: a nirvánát; tehát őszinte.”³⁸ Márai legvégső életérzése és szava a Semmi; materiális és szellemi értelemben egyaránt. Ujabbán a metafizika és fizika távlatában is egybeesik a kettő: az asztronauták leírása szerinti elképzelhetetlen fekete Semmi, s a hit híján a valóság helyére lépett Semmi. Benne az ember csak pillanatra felvillanó fény.

Mi a végső megoldás? Márai szerint a halál. Mindenfajta ember részére ez az utolsó lépés, mégis mindenkit másképp érint, más értelmet ad az életének. Reménységgel és félelemmel néz elébe a keresztény ember, a hitetlen vagy iszonyodva vagy sztoikus nyugalommal. Márai az utóbbiak közé tartozik: „... Szent Ferenc kénytelen volt a haláltól félni, mert hívó volt. Én például nem hiszek a túlvilági életben, tehát nem félek a haláltól.”³⁹ Sőt, egyetlen reménye „a föltétlen halál”. Levonta elfogyott hite konklúzióját, s a maga módján bátorságot mutat. Ha ez valóban így áll! Márainál nem lehet pontosan tudni; elég sok nála a póz. A Jó Halál Házáról így ír: „... az ilyen Ház nem lehet kórház, sem kolostor... leghelyesebben egy modern, tökéletesen felszerelt, dignitással és diszkrécióval vezetett találkahely lehetne... ahol a Madám megkérdi a vendéget, milyen pozícióban akar meghalni. A Kéj a Jó Halál, kicsiben; nagyban és komolyan sem lehet más; okosan kell megszervezni és megvalósítani a Jó Halált.”⁴⁰ Ez a bordélyházas megoldás túl erősen hat, s Márai változó életében is frivol. Bár lehet, hogy komolyan gondolja. Nemrég olvastam egy science fiction novellát, pontosan ez volt a témája, (s az ellene való küzdelem). Talán Márai is onnan vette a gondolatot. Mindenesetre: az emigráció legfontosabb írója befejezésül megérkezett a bordélyházas Jó Halálhoz. Sok fordulaton átment hosszú élete tisztán mutatja: nem a marxista diktatúra, hanem a Nyugaton változó világgép a robbanó forradalom.

Újra felmerül a kérdés: ilyen helyzetben van-e értelme az életnek? Érdemes-e csak egy percig is megmaradni benne? Vagy csak a kényszerűség köt hozzá? Az öreg Márai vallja, hogy az élet értelme a gyönyör. Évtizedekkel előbb ismert más esszenciát is. Kezdetben a műveltséget, majd a művészetet vallotta értelemnek, ezek elégítik ki az élet kínzó éhségét. Csúcsnak a verset hitte, „a fehérizzásra felhevített, formába öntött önkívületet”. S a költők mellett akkor még egyéb megváltók is mutatkoztak: a szentek, a művészek, a nők, de kevés volt a kohéziós erejük. Mégis megpróbálta a művészzel folytatni a teremtést; itt is bekövetkezett a kiábrándulás. Először a korabeli művésztől undorodott el. Társadalom- és tudománylátásban modern, viszont öröknek látszó értékekhez ragaszkodik a művészetben. Nem valamilyen iskolához kötötte magát: a teremtő értéket tekintette a műalkotás és az élet értelmének.

Aztán rájött, hogy nincs Isten, legalábbis a vallások módján nincs. Nem lehet folytatni a teremtést, hisz nem volt kezdete sem. Illúzió az Isten, a teremtés, a kultúra, a szocializmus, a forradalom; legszebb Illúzió a művészet volt. Míg öreg korában ki nem mondta helyette a Gyönyört és a föltétlen Halált. Várakozásunk ellenére, kimondta. Márai szerint ez már nem illúzió, hanem az ember és a világ egyetlen megfogható értelme: az elmúlás.

*

³⁵ III. 152.

³⁶ IV. 173.

³⁷ IV. 237.

³⁸ IV. 326.

³⁹ III. 203.

⁴⁰ III. 112.

Márai kezdettől fogva érezte az ember és a társadalom labilissá vált helyzetét. Először polgári szinten próbálta rögzíteni az életet, végül már csak városi követelményekkel operált. Az elsőt elsodorta a tömegek mozgása, az utóbbi viszont belefűlt vulgárbánus elképzelésébe. Naplóiban is levegőbe került a valóság, nem tudta lábra állítani erősen manipulált stílusával sem. Pedig erre törekedett, a stílus volt a végső reménysége.

Nem vállalta a népi írók törekvéseit és programját: az új társadalmi életnek — bármilyen szocializmusba vagy nem szocializmusba ágyazottan is — sajátosan magyarnak kell lenni. Nem valamilyen nacionalizmustól motiváltan, hanem a történelem és a valóság súlya alatt. Csak a nép sajátosságaira támaszkodhat az új magyar élet; ahogy ezt a tételt az olasz világgal kapcsolatban el is fogadta Márai. Nehezen jöhet létre az új erők mozgásában ez a helyi szín, pedig a megoldott feladatokkal együtt ez a magyar valóság s a jövő útja; a világ kavargása másképp elnyeli a népet. Látásában volt a hiba, vagy ösztönei rúgódoztak ennek elismerése ellen, vagy mindennél erősebb volt alig bevallott világnézete? Egy biztos: a vulgárbánus álláspont nem a magyar jövő útja. Márai viszont ezt erőltette és kérte számon az írásaiban.

S elsikkadt kezén a létünk is: a Gyönyör és a föltétlen Halál nem a végső emberi valóság. Ezt a tételt meg nem változtathatja semmilyen árammal telített sziporkázó stílus. Még akkor sem, ha ez a látás nem a természet tulajdonsága, hanem érték követelmény vele szemben. Mert az emberi valóságnak szerves alkotó része.

Új Látóhatár

1986. március 1.

XXXVII. évfolyam 1. szám

VATAI, László : EGYHÁZTÖRTÉNELEM

*Komjáthy Aladár: A kitántorgott egyház,
Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1984, 280 l.*

Az egyházhoz hozzátartozik a múltja, hívő ember nem lehet meg nélküle, az Amerikába kiszakadt magyarság sem. Történeti tudatuk alkotórészei: Isten kijelentése, az egyetemes egyház évszázadai, különösen a protestáns ágazaté, s aktuálisan az amerikai magyar református nép gyülekezetekké válásának a története. Komjáthy az utolsó lépéssel foglalkozik, s ezzel rendkívül fontos munkát végez el. Egzakt módon, mert a történelem már az emberi tudomány tárgya.

Protestáns felfogás szerint a kiinduló pont és az ideális állapot: szabad egyház szabad államban. Egyik fél se szólhat bele lényegszerűen a másik dolgába. Hogyan fest ebből a szempontból az Amerikába került magyar reformátusok élete? Kezdetben hitükkel, vallásos igényeikkel nem törődött senki; se otthon, se kint. 1890 elején Clevelandban mintegy száz főnyi magyar férfi beállított az ottani német eredetű református templomba, s kérte a lelkipásztort, hogy úrvacsorát vehessen. Ez volt a kezdő lépés. Egy év múlva megalakult az első magyar református egyház; illetve elkezdődött a majd száz éves harc. Állandóan sok tényező zavarta a klasszikus egyház-állam viszonyt. Nem az Egyesült Államok részéről, hanem a különböző egyházi törekvések révén. A német reformátusok meg akarták téríteni a barbárnak és pogánynak tartott magyar református népet. Amerikaivá próbálták tenni őket a legrovidebb idő alatt.

Ténykedésük lényege így szólt: „Evangélizálni a pogányokat — amerikanizálni az idegeneket.” Hasonlóképp gondolkozott a hatalmas presbiteriánus egyház is. Indirekt módon, tudatán kívül, igyekezett elnyelni az egyházat az állam. Az amerikai denominációk túllépték a hatáskörüket. Mikor pedig a magyarországi anyaegyház is megmozdult, ellenkező előjellel ugyanazt tette: mindenfajta demokratikus fertőzéstől meg akarta őrizni a magyar református tömegeket, hisz néhány év múlva otthon lesznek ismét. Bár közben őrizte is a magyarságukat. Budapesten a legfelsőbb egyházi szervezet, a konvent urai, kivétel nélkül grófok és bárók voltak. Trianon után pedig az állam próbálta ütköztetőként felhasználni őket a protestáns angolszász világ felé. Bizonyos előnyökért a hazai politika különböző nagy amerikai egyházaknak ajánlotta fel a református gyülekezeteket. Mindenhol elcsúszott az alapvető tétel: szabad egyház szabad államban. Ez a külső befolyás szembeállította a gyülekezeteket és a lelkipásztorokat is egymással, s újra és újra szította a már lankadó viszály tüzet. Ilyen felemáság és közvetlen emberi huzavona határozta meg az amerikai magyar reformátusok első századának a nagyobbik felét. Mégis megmaradtak, sőt erősödtek is, pedig nehéz körülmények közt töltötték be isteni hivatásukat. Sokszor ötfelé szakadva folyt az életük, hiába törekedtek mindig egységre. Végül, az első világháború után a független mozgalomban három egyházmegevel kialakult a Független Magyar Református Egyház. Püspök áll az élén. A hatalmas amerikai Krisztus Egyesült Egyházában pedig négy egyházmege alkotja a szinte független magyar egyházkerületet. Egy másik püspök fősége alatt. Hitvallása révén,

liturgiájában, egyházkormányzata szerint is azonos a két csoport. Ugyanazt az énekeskönyvet használják a templomaikban. Most a teljes egység megvalósítására vár mindenki, hogy sok harc után Amerikában is jöjjön létre az egységes önálló magyar református egyház.

*

Komjáthy nehezen hozzáférhető források alapján dolgozik. Legalább két évtizedébe került a több mint száz gyülekezet közt s a több denominációban szétszórta lappangó források felkutatása. Rendkívüli szorgalommal pincék mélyéről ásta ki az azóta többnyire megszűnt folyóiratokat, kiadványokat; sok száz jegyzőkönyv s egyházi újság évfolyamai kerültek így a kezébe. Ezt a munkát elvégezte Magyarországon, sőt Bécsben is. A felkutatott adatokat szűri és értékeli: érzékeljük is állandóan kritikai ténykedését. Teljesítménye akkor mutatkoznék tiszta fényben, ha — könyve alapján is — valaki megírta egy forráskritikai tanulmányt. Ma nagyjából még megteheti. Az eredmény lépten-nyomon igazolná Komjáthyt. Nemcsak hiányt pótló tudományos könyv a munkája, hanem az állandóan és hihetetlen gyorsan kallódó dokumentumok miatt néhány évtized múlva maga válik forrásértékű anyaggá.

Kitűnő érzékkel, a tárgyi bizonyítékok mögött, átvilágítja a lélek primér valóságát is: milyen vallásos lényeket és formákat hoztak magukkal a kivándorló magyarok. Ez az analízis magyarázza legjobban egyháztörténetük rugóit. Hitük elsősorban az énekelt zsoltárokból táplálkozott s az úrvacsoravétel rendkívüli fontosságában kulminált. A hitvallások (Heidelbergi Káté, II. Helvét Hitvallás) hangsúlyozása inkább itteni harcaik következménye. S módjában volt még a szájhagyományok feljegyzése is; a legutolsó pillanatban. Szép meseszálakkal átszőtt, megnemesített szövegén keresztül pótolhatatlannak bizonyult a legtöbbje. Komjáthy mert és tudott élni velük, a vallomásokkal nem kiegészítette az írott források anyagát, inkább hitellességre mutatott rá ilyen módon.

*

Könyvében megjeleníti az amerikai magyar reformátusok egyházi múltját. Plasztikus, valóságos, sőt igaz képet fest róla. Természetesen, a maga szemüvegén keresztül. E nélkül nincs történetírás. Csak az a kérdés, hogy látásmódja egyezett-e az eseményeket formáló egyháztagok törekvéseivel?

Félreérthetetlenül a történelmi kálvinizmuson keresztül nézi és értékeli az évszázadot. Nem az úgynevezett magyar kálvinizmust értem, pedig sokat emlegeti, nem is csak a reformátor hitét és doktrínáit: Komjáthy kezében Kuyper teológiai iskolája a mérték. A kettő közt nemcsak időbeli különbség mutatkozik, néha a látásmódjuk is más. Lényeges eltéréstől nem beszélhetünk, de az egyik több évszázados alakulat, a másik csak száz esztendő, s mindegyik önálló megnyilvánulása a református hitnek. A kivándorolt magyarok a kettő különbségéről mit se tudtak, ők reformátusnak, tehát kálvinistának vallották magukat. Ahol erről hallottak, vagy ezt érzékelték, oda szívük szerint mentek. Rövid idő múltán mégis idegennek látták a német eredetű református munkát, vagy a presbiterianusokat, bár mind a kettő kálvinista volt, talán hűségesebben, mint a magyar református egyház és a története. De egyikek voltak vagy akartak lenni az itteni társadalommal. Mások voltak a módszereik, más a népi vallásosságuk, belső lelki életükben másképp éltek meg a kegyességet. Az utóbbira akkor jóval nagyobb súlyt fektettek a magyaroknál. Az otthonról kivándoroltak hite néhány alapvető tételen nyugodott: az Isten végtelen Úr, szuverén; hozzáfűződő viszonyukat nem a pap közvetíti, hanem spontán alakul, az egyház és a lelkipásztor csak segítő szolgálja az ügynek; a vallás nem szent gyakorlatokra vonatkozik, hanem áthatja az egész életet; lelkiismeretüket szabadon kell tartani minden hatalmi befolyástól; egyetlen közbenjáró isten és ember között a megváltó Krisztus.

Ezeket a kálvini tételeket a múlt század végén a holland teológus és államférfi, Kuyper fogalmazta meg ismét, s alkalmazta a modern életre. Immár történelmi látással is: a népek szabadságát, az alkotmányos államéletet először Hollandiában, majd Angliában és az Egyesült Államokban a kálvinizmus valósította meg. Szabaddá tett lelkiismeretek nyomán felépítette a modern nyugati kultúrát. Jórészt puritanizmusa következménye volt az anyagi jólét. — Kuyper történelmi kálvinizmusát alkalmazta Komjáthy. Könnyen megtehetette; hitében és tudatalatti vágyaiban így látott a kivándorolt magyar református nép, s ez a cél élte kezdettől. Szemük előtt volt a vallási példa is: a Nyugat-Európából származott protestáns csoportok előbb-utóbb megalkották nemzeti egyházukat Amerikában. Előttük is megcsillant a remény, és többet nem tágtottak mellőle. A történelmi kálvinizmus tudva, tudat alatt, a legmeghatározóbb mozgató ereje volt az amerikai magyar református népnek. Komjáthy Aladár szemüvege a tényeken túl is a valóságot és az igazat mutatta.

Lehetetlen fel nem tenni a kérdést: ennek a megvalósításához szükséges volt-e az elmúlt száz esztendőben lezajlott sok harc és elpocsékolás erő? — S a másodikat: az igaz krisztusi életet jelezte-e a történelmi kálvinizmus érvényesülése?

A harcok jórészt elkerülhetetlenül jöttek: sok volt a belső feszültség, emberi gyarlóság és külső támadás. Csak az Isten kegyelme tartotta meg az amerikai magyar reformátusok egyházi életét. Pedig, emberileg, nagyon sokat tettek maguk is: előbb építettek templomokat, mint saját házat, előbb hozták létre a Bethlen Otthont (árvaházat és öregek menhelyét), mint amerikai szinten berendezték volna saját otthonukat. Mindezt tudatosan csinálták. Emberi méltóságuk is kialakult a harcok és az egyház építése közben. Magukénak tudták a kálvini demokráciát, éltek is vele örömmel és eredményesen. Építették és vezették

szervezeteiket. Magasabb egyházi méltóságot Magyarországon csak főurak tölthettek be; itt megváltozott a helyzet. S látták, hogy ezen az úton, még az angol nyelv későbbi használata esetén is, megmaradhatnak magyarnak. Érzésük szerint, ilyen eredményekért a harcot is vállalniuk kellett. A küzdelem nem emésztette meg őket, további gyümölcsök születtek belőle.

Második kérdésünk: az igaz krisztusi életet jelezte-e történelmi kálvinizmusuk érvényesülése? Komjáthy szerint, igen, s az elmúlt száz esztendő alatt a legtöbb amerikai református lelképásztornak is ez volt a véleménye. Nemcsak a függetleneké, a nagy egyházakhoz csatlakozott papok jó része ugyanígy gondolkodott. „A kálvinizmus egyszerűen azt jelenti, hogy a legtisztább biblikus hit megtermékenyíti egy egész nép kultúráját és életét . . . az egész társadalom kovászává lesz . . . az igazi kálvinizmus azt jelenti, hogy aki kálvinista hitét komolyan veszi, jobb francia, jobb amerikai és természetesen jobb magyar hazafi lesz általa.” Mindez valóban végbement népünk közt Amerikában az elmúlt száz év alatt. De: fontos kiegészítésül: Kuyper, ezekkel a tételekkel egyidőben, sőt megelőző módon, erősen hangsúlyozta „az újjászületés nélkülözhetetlenségének a gondolatát”. Ez volt az alapvető követelménye, minden más csak utána jöhetett.

Újra vessük fel a krisztusi kritikai elvet: a történelmi kálvinizmus nyomán jobb keresztyének lettek-e az itt élő magyar reformátusok? Erre a kérdésre, teljés hitelességgel, csak az Isten felelhet. Komjáthy viszont csak egyháztörténelmet írt, s a történelmi kálvinizmus volt a vezérlő elve. Sajátos területén a valóságot fogta meg vele; s a történetíró ezen túl nem mehet. Akarva-akaratlan mégis — igaz vagy téves — utat jelöl meg a bárhol élő magyar reformátusság számára. Különösen az állam és az egyház alapvető viszonyára nézve.

A kitántorgott egyház tudományos módszere kifogástalan; az anyag a történelmi kálvinizmus irányába tendál, ezt nem kerülhette el a tények meghamisítása nélkül, bár Komjáthy szemléletmódja önmagában is ebbe az irányba mutat. Élesen rávilágít a magyarság itteni életére, és érzékelteti vallásos viselkedési módját. Művészi teljesítményt is nyújt: életet öntött a fennmaradt dokumentumokba. Rég esedékes, nagyszerű könyv, s valóban egyháztörténelmi munka. Mindig figyeltem benne az Isten országa kontúrjait is.

MEGÁLMODOTT MAGYARORSZÁG

Beszélgetés nyugati magyarokkal

Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem

Basel/Budapest, 1999.

LUKA, László : A GYŰJTŐFOGHÁZTÓL A GENFI-TÓIG

(Genf)

Éger György: Hogyan alakult a nyugati magyarság és a hivatalos Magyarország kapcsolata a rendszerváltozás óta? „A lélekben és érzésben 15 millió magyar miniszterelnöke kívánok lenni” mondat milyen reakciót váltott ki benned?

Luka László: Amikor én ezt hallottam, egyrészt örömmel fogadtam: végre valaki a határokon túlra is tekint, és azokra a magyarokra is gondol, akik nem élnek a határon belül. Ugyanakkor ennek a mondatnak volt bizonyos irredenta hangzása, a két háború közti trianoni ítéletnek az el nem fogadása, ami nyugati szempontból az európai integrálódás szempontjából nem egy előnyös, hanem „olaj a tűzre” kijelentés volt. Miután egyre többen vannak Európában, akik több állampolgársággal rendelkeznek, kettős állampolgárok, csökkent a határok jelentősége, ugyanakkor szintén csökkent annak a kidomborítása, mekkora valamelyik államnak a népessége. Antall József kijelentése egyrészt törődésre engedett következtetni, másrésztől azonban nem nagyon lehetett látni, hogy ez a törődés miből áll. Egyre inkább az volt az ember érzése, hogy e mögött a szép mondat mögött nincsenek tettek, mert például az 1949 óta emigrációba kényszerült 300 ezer magyarból nagyon-nagyon kevés lett kapacitálva a tudása miatt, hogy a tudásával jöjjön haza. Gondolom Teller Edét meg lehetett volna a Magyar Tudományos Akadémia élére, vagy legalább tiszteletbeli elnöknek hívni, meg lehetett volna hívni Kárász Artúrt, a Nemzeti Bank volt elnökét, hogy segítsen ebben a rettenetes nehéz pénzügyi helyzetben, amivel a magyar államháztartás küszködött. Mondhatnám még nem tudom hány kiváló nyugati magyar nevet, aki a 15 millió tagja és aki boldogan segített volna. Ez az összedolgozás nem történt meg. Csak nagyon szerény mértékben. Az ország nem tudott hasznot húzni határon túli fiaiból.

Éger György: Mi a véleményed az Antali-doktrínáról, az egész antalli külpolitikáról, és azon belül a határon túli magyarság és ennek alrészeként a nyugati magyarsággal való kapcsolattartás módozatairól? Ezt már részint érintetted, de

talán jobban ki kellene fejteni, különös tekintettel a kárpótlás, az igazságtétel, a hazahívás kérdéseire és mindezek nyugati értékelésére.

Luka László: Itt több kérdéstről van szó. A kapcsolat nagyon szívélyes volt. Sokaknak volt tanácsadói tisztjük, mint például nekem is a külügyminiszter és a berni nagykövet mellett, de ennek praktikus haszna nagyon kevés volt. Néhányszor megkérdezte a miniszter a véleményemet, és talán egyszer követte is azt, amit neki javasoltam.

Nem hiszem azonban, hogy, az együttműködés ne lehetett volna sokkal intenzívebb. Ragyogóan csinálta ezt a berni magyar nagykövet, Ódor László. Az ő működése tényleg modell-értékű volt, megmutatta, hogy a magyar külképviselet hogy tud hasznot húzni és együtt dolgozni azokkal a magyar emigránsokkal, akik a befogadó ország polgáraivá váltak 40 év alatt. Én rendszeresen jártam 1989 óta Magyarországra, nekem az volt az érzésem, hogy itt a hazai és nyugati magyar-magyar kapcsolat nem fejlődik helyes irányba. Inkább azt vettem észre, hogy megakadt és kissé rideggé vált. Talán ez a magyarázata annak, hogy nem nagyon jött nyugatról haza szinte senki. A 300 ezer emberből nem jött haza 3 ezer sem. Egy százalék! Igaz található köztük olyan kiváló ember is, mint Varga László KDNP társelnök. Másrészt az is érthető, hogy egzisztenciát nehéz otthagyni akkor, amikor valaki még nincs nyugdíjkorban. A magyar emigrációnak az a diákrésze, az a 12 ezer diák, aki kiment 1956-ban, még nincs nyugdíjkorban, hanem éppen a nyugdíjkor határán: 56-60 évesek voltunk 1989-ben. Tehát azokból nagyon sokan haza tudtak volna jönni, de csak akkor, ha valami munkaterületen hasznosítani tudták volna magukat. Nyilvánvalóan ez volt a legfontosabb kérdés, ami felmerült azon emigrációs réteg előtt, amelyik megtartotta elkötelezett 56-os politikai orientáltságát és a hazához való tartozását olyan szempontból, hogy küszködött a magyar függetlenség kiharcolásáért. Persze kizárólagosan nyugati szemszögből, nyugati mértékkel.

A kártérítés. A kártérítés lényegtelen nagyságrendű volt a nyugaton élő polgárok számára. Egy három éves börtönbüntetés ellenszolgáltatásaképp kaptam 415 ezer forintot. 400 ezer forint ma megfelel három ezer svájci franknak. Ez Svájcban egy orvos háromnapi bruttó jövedelme, félhavi jövedelme egy középiskolai tanárnak. Szóval ez nem oszt nem szoroz. De ez igen-igen szimpatikus gesztus volt az államvezetés részéről. Hogy ennek milyen gazdasági hátulütői voltak, azt nem tudom lemérni. Hozzáteszem, hogy én ezt az összeget rögtön felajánlottam arra, hogy a magyar polgári társadalom fejlődésére legyen fölhasználva. Kiváló tehetségű gyerek felkutatására, taníttatására nyugaton, egy szemeszterre, vagy esetleg egy évre. Ami a hazai kártérítés hatása és haszna, arról sajnos nincs elég információ. Nem tudok mondani érdemlegeset.

Éger György: *Hogyan értékeled az Antall-kormány külpolitikájának hármas prioritását — euro-atlanti integráció, jó viszony a szomszédokkal, törődés a határon túli magyarokkal?*

Luka László: Nekem az a véleményem, hogy az orientálódás Európa felé kiválóan sikerül. A magyar külpolitika sikeres volt ebben a négy évben. A magyar külpolitikának semmi olyan húzása nem volt, amiért az embernek magát Nyugaton szégyellnie kellett volna. Hogy a szomszédokkal kötött alapszerződések milyen eredményt hoztak a kisebbségnek, azt Nyugat-Európában nehéz megítélni, mert egy-két személyes kapcsolat alapján, amivel az ember rendelkezik, nem lehet általánosítani. Nekem az a véleményem, hogy a magyar külpolitika hosszú idők óta nem volt ilyen sikeres, mert az országra semmi árnyék nem vetődött még ama bizonyos horvát fegyverszállítás ügyében sem. A balkáni robbanás sem terjedt át Magyarországra, nem történt semmiféle bántó következmény. Hogy a kisebbségek sorsát, a magyar kultúrával való kapcsolatát lehetett volna-e erősíteni vagy sem, azt nem tudom eléggé megítélni, mert én csak a saját falumat, Lukanényét ismerem igazán, ahol a polgármesterrel rendszeres kapcsolatot tartok. Ez a Balassagyarmattól tíz kilométerre fekvő falu, aminek 85%-ban magyar a lakossága, úgy él, mint egy magyar falu. Talán jobban, mert az ő magyar öntudatuk sokkal erősebb. Ezt tapasztaltam Erdélyben is, ott, ahol magyarok között megfordultam. És ami igencsak szimpatikus, hogy ott nem ellenségeskednek a magyarok egymás között, hanem összetartanak, mint ahogy azt lehet mondani, hogy a magyarok az emigrációban is példásan összetartanak. Mint ahogy a zsidó diaszpóra is tette kétezer éven keresztül.

Éger György: *1990 óta lassan már a második kormányzati ciklust zárjuk. Hogyan alakult a Horn-kormány és a nyugati magyarság viszonya? Hogyan értékelhető ebből a szempontból az egész kormányzati ciklus? Volt-e változás?*

Luka László: Itt nehéz helyzetben vagyok, mert nekem nyilvánvalóan más viszonyom van a Horn-kormányhoz, mint volt előtte a Magyar Demokrata Fórum vezetete kormányhoz. Tulajdonképpen újból abba a státusba kerültem, úgy érzem, mint amilyenben 1989 előtt voltam. Míg a berni nagykövet, és a külügyminiszter tanácsadónak kért föl 1990 és 1994 között, a „Magyarország 2000” konferenciákra nem kaptam meghívót. Nyilvánvalóan persze az ország iránti segítőkészségem nem változott meg.

Éger György: *Tehát tanácsadónak sem kértek fel.*

Luka László: Nem, a szimpátia semmiféle jelét sem küldte irányomba a Horn-kormány. Természetesen az állami ünnepekre, mint augusztus 20. vagy október 23. a követtől kapok meghívást, legyen az a genfi ENSZ-nagykövet, vagy a berni magyar nagykövet. A svájci magyar követekkel jó kapcsolatom van. De semmiféle tanácsadói vagy együttműködési ambíciót nem tapasztaltam, annak ellenére, hogy 1990 előtt számomra nem volt különbség a demokratikus magyar ellenzék urbánus és népi szárnya között. Hiszen mint ahogy Monoron is együtt voltak, az én fejemben is együtt voltak. Demszkynek például én adtam át a negyedik Nagy Imre-díjat, amit az „Alapítvány a Magyar Kultúra Terjesztésére Külföldön” a magyar kéziratot szamizdat irodalomnak ítélte oda. Én nem éreztem magam az SZDSZ-től sem távol. Éppen ezért nagyon meglepett ez az új koalíciós kormány. Ráadásul a koalíciós partner nem adta jelét annak, hogy amit előzőleg, mint ellenzék tőlem megkérdezett - hogy Genfben miért azt a követségi épület bérlik, amiért négyszer akkora lakbért fizet a magyar állam, mint amennyit azért fizetni kellene - hogy az most a kormányra kerülés után érdekelné. Nos, hogyha ebben a kérdésben továbblépnek, esetleg számíthatnak a segítségemre. Én az Antall-kormány idejében ezt Jeszenszky Gézával megbeszéltem, ő megígérte, hogy fölmondják a szerződést, és vásárolnak inkább egy épületet. Akkoriban Szentiványi István is megkeresett, tudni akarta, hogy mi ez a bérelhelyzet. Megírtam neki, hogy miről van szó. Hatalomra kerültek és semmi nem változott. Tehát ugyanúgy fizeti a magyar állam a négyszeres bérelti díjat, ami pedig nem kis lakbér, mert ez körülbelül megfelel ötmillió forintnak havonta. Ennek a bérelte maximálisan egymillió forint szabadna, hogy legyen. Tehát itt valami olyan suskus történhetett, amikor ezt a béreltet a 70-es években megkötötték, hogy azon sok mindenki keres, és a mai napig is rabolja a magyar adófizetők pénzét. Amikor Horváth Balázssal beszéltem erről '91-ben, akkor nekem ő azt felelte, hogy „te Laci, ilyen van ezer”. Ez azt jelentheti, hogy akkor ezret kell fölszámolni. De hát nyilvánvaló, ha az embernek semmiféle lehetőség nincs a kezében, akkor nem tud lépni. A külügy illetékeseinek fölajánlottam egy svájci szakvéleményezést, amit egy ingatlanirodával kívántam megcsináltatni, hogy lássák, nem az én véleményem a négyszeres vagy ötszörös túlfizetés. Az Antall-kormány idejében ezt a felmérést senki nem indította el. A dolog ment Ponciustól Pilátusig. Most továbbra is ugyanúgy szemet hunynak fölötte. Ez egy példája annak, hogy lehetne együttműködés a határon túli segítőkész emberekkel.

Éger György: *Ezért is szükség lenne egy hálózatra, tanácsadó testületre, ami napi ügyekben is tanácsot tud adni, meg esetleg stratégiai ügyekben is. Ilyen értelemben folyamatos tehát a magyar külpolitika, hogy egyik kormány sem reagált érdemben ezekre a felvetésekre.*

Az 1998-as választások után szerinted mi várható? Várható-e a mostani koalícióhoz képest új felállás?

Luka László: Amit az ember az újságból megismer, az nem az ellenzéki erők tömörülése, hanem a meglévő erők szétesése. Van még 7-8 hónap a választásokig, nyilvánvaló addig sok minden történhet. Koalíciós erősödéssre az ember jelet nem nagyon lát. Ezzel szemben a Szocialista Pártnak, amely kommunista nevelésen nőtt föl, van stratégiája, van fegyelme, van tapasztalata, van múltja, tehát ez tulajdonképpen egy jól működő párt, és talán még azt is mondhatnám, hogy fejlődőképes - miután az új körülmények között demokratikusan kell, hogy viselkedjenek a Parlamentben, és a saját pártjukon belül. Pillanatnyilag ez a reformkommunista párt vezeti az országot Európa felé és ami a küszöb előtt vár már: a NATO felé. Ez a két legfontosabb dolog. A harmadik legfontosabb dolog az adósság-problémának a megoldása lett volna, amire Antallnak és az Antall-kormányának nagy volt a lehetősége 1990-ben. Ezt a kérdést sajnos - nem lehet tudni, hogy mi okból kifolyólag - nem oldotta meg, nos ez nagy mulasztás. Sokba kerül az országnak.

Hogy alakulnak a politikai erők 1998 márciusában, áprilisában, májusában? Látható három erős csapat: az MSZP, a FIDESZ és a kisgazdák. Hogy ebből melyik tud előbbre lépni és melyik fog valamilyen oknál fogva megtorpedóztatni, nem lehet előre látni. Sajnos az MDF a testvér-gyilkossággal úgy látszik, teljesen kiesik a parlamenti szereplés lehetőségéből, és ugyanez történik a kereszténydemokratákkal, tehát marad az említett három párt. Nyilván Csurka nem lesz erősebb, mint amilyen volt az utolsó választásokon. Valószínű az MSZMP szintén nem. Nos ez azt jelentené, hogy volna egy jobbközép párt, a kisgazdapárt, egy középpárt, a FIDESZ és egy balközép párt, a szocialista párt meg az SZDSZ. Tehát, ha így nézne ki a parlament, az nem is volna rossz. Csak hát persze kár azért a sok politikusért, akik hét-nyolc évig tanulták és gyakorolták a politikát, és egyszerre kiesnek a politikai életből, újak kerülnek szükségképpen be a Parlamentbe, akik soha nem szerepeltek máshol, és nem lehet tudni, hogy a tapasztalatlanokból milyen parlamenti élet és milyen koalíció áll majd elő.

Éger György: *Térjünk át ezek után egy másik gondolatkörre. Te jól ismered belülről a svájci magyar emigrációt és nem csak a svájci magyar emigrációt, hanem egyáltalán Svájcot, mint önálló országot.*

Milyen Svájc a pszichiáter szemével?

Luka László: A svájci határon belül Svájc nincs. Tehát maga az a tény, hogy Svájc, az csak a svájci határokon kívül áll a szájára egy svájcinak és akkor sem könnyen, mert akkor is egy genfi inkább azt mondja, hogy ő genfi, nem azt mondja, hogy én svájci vagyok. A határon belül elő se fordulhat, hogy egy svájci azt mondja, én svájci vagyok. Ott valaki vagy zürichi, vagy bázeli, vagy berni, vagy genfi, szóval a kantonhoz tartozik. Az a hétszáz év, ami alatt ez a kanton-szövetség lassan kifejlődött, olyan komplikált realitást eredményezett, amit előírni nem is lehetne. Ennek rengeteg hátulütője van, de Svájcban mégis

funkcionál. Képzeld el egy hétmillió országot, három nyelvvel, 25 önállóan igazgatott kantonnal! Minden kantonnak saját iskola-szisztémája van, saját egészségügyi törvényei vannak. Ez hihetetlen pocskéolás. A gyerekek 25 kilométerrel távolabbra költöznek, és az iskola-szisztéma egész más. Másképp osztályoznak, más a tananyag. Mások a tankönyvek. Nincs svájci tankönyv, de van genfi tankönyv, van berni tankönyv és így tovább. Amit konszenzussal megcsináltak például az oktatás területén, az nem sok. Német Svájcban francia, francia Svájcban német az első kötelező idegen nyelv az iskolákban. Mindezek ellenére ez a federáció, amit konföderációnak neveznek, jól funkcionál. A hadsereg egy, a pénz is egy, (1848 óta) a bankok országosak és egy olyan erős konszenzus hat, amivel a feszültségek feloldhatók. A francia svájciak nem nagyon szeretik a német svájciakat és viszont. Ez az etnikai feszültség kicsi, de tagadhatatlan. Most nemrég járt Göncz Árpád államelnöki látogatáson Svájcban. Körülvitték, de csak német Svájcban. Ez a francia svájciaknak rosszul eshet. Ez egy megemészthető kis gikszer, de fontosabb jellemzők is vannak. A hadseregben, ahol a német svájciak és a francia svájciak együtt szolgálnak, a katonatiszteknek a nagyobb része német svájci és a hadsereg úgy néz ki, mintha az egy német svájci hadsereg lenne. Vagy például a posta vagy a Bundesbahn. Tehát ami nagyon jól funkcionál Svájcban, óraműszerű pontossággal, az inkább a német svájciaknak köszönhető. Francia Svájcban viszont sokkal több a szimpatikus nemzetközi részvétel, mint például a genfi ENSZ-központ és számos egyéb európai és világgözpont, mint például a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Nemzetközi Vöröskereszt, Egészségügyi Világszervezet és a többi. Ez a sok intézmény Genfét és francia Svájcot sokkal európaibbá teszi, mint amilyen német Svájc. És ez a két rész együtt mégis nagyon jól működik. Nagykoalíciós kormánnyal irányítják az országot úgy, hogy az összes polgári párt - a szocialistákat is beleértve - részt vesz benne. Így van egy 75-80 százalékos konszenzus, ami persze ugyanakkor számos fontos határozatnál lassítja a döntést, de miután igen gyakran közvetlen népszavazással döntenek Svájcban az ügyekről, a dolgok mennek előre. Ez egy rettenetesen komplikált politikai szisztéma, de működik. Működik és az a tény, hogy Európában Svájc életnívó szempontjából az első három között van, az nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy a politikai élet jól funkcionál, hogy a nevelés az mégis jól sikerült, hogy a bűnözés szintje alacsony. Amikor én Svájcba érkeztem, akkor az ember nyitva hagyhatta a lakását, otthagyhatta az út szélén a táskáját, nem vitték el. Akkor még nem voltak külföldiek olyan nagy számban Svájcban, mondják. A közbiztonság negyven év alatt sokat romlott, de még mindig sokkal jobb, mint például Franciaországban, vagy Olaszországban.

Éger György: Ebbe a körképbe hogyan illeszkedik be a svájci magyarság? Mondanál valamit a svájci magyar emigráció sajátosságairól, szociológiai szerkezetéről és integrációjáról?

Luka László: 1956-ban, mint harmadéves orvostanhallgató érkeztem Zürichbe. Nagyon hamar megszerveztük a svájci magyar diákokat. Az öt egyetemi városban 650 magyar diák tanult. A zürichi diákok engem választottak meg első elnöküknek. 350-en voltak magyar egyetemi hallgatók Zürichben. Ez a társaság a svájci egyetemistáknak és tanároknak meg akarta mutatni, hogy nem vagyunk gyengébbek a bennszülötteknél. Tehát ez a társaság nagyon igyekezett bizonyítani, és nagyon jól bizonyított. A bizonyításhoz az is hozzá tartozott, hogy nem voltunk elkényeztetve. Létféltetés minimum ösztöndíjat kaptunk: 10%-kal kevesebbet, mint a hivatalos állami nyugdíj. Ha valaki például egy pár cipőt akart venni, akkor azért meg is kellett egy kicsit dolgozni. Persze nem szégyelljük azt, hogy használt ruha kereskedésben vásároltunk olcsó áron. Ez a társaság 1961-62-ben befejezte egyetemi tanulmányait és a többség tovább folytatta, igyekezett bizonyítani. A Dolomitokban rendezett első értelmiségi találkozón az egyik előadó a nagynevű hellenista Kerényi Károly azt mondta a hallgatóságnak: „Fiúk, ti kezdő zsidók vagytok. Ami azt jelentette, hogy: nektek egymással össze kell tartanotok, nektek vigyázni kell a hírnevetekre, nektek eredményeket kell elérnetek, nem hagyhatjátok magatokat leteperni a nehézségektől.” Mély csend fogadta ezeket a szavakat, és kiderült, a történelem bizonyította, hogy a magyar emigráció így funkcionált. Valószínűleg nem fajhoz van kötve, hanem helyzetből adódik, hogy a diaszpórában egymásra vagyunk utalva, és egymás iránt sokkal erősebb a bizalmunk, mint egy vadidegen iránt. Amikor Kaliforniában éltem, és az autóm elromlott, megnéztem a telefonkönyvben, hogy az autószerelők között kinek van magyar neve, és még akkor is odamentem, ha 15 mérfölddel messzebb lakott. Teljesen ismeretlen volt Kelemen autószerelő, de Kelemen volt, és megbíztam benne. Nyilvánvaló, hogy nem csapott be, és örült neki, hogy van egy magyar kliense. Szóval ez általános jelenség, és Svájcban belül is tulajdonképpen ugyanígy történhet. Svájcban nincsen osztálytársadalom, nincsen proletár, de azért az iskolázottságtól függően bizonyos társadalmi nivellálódás van. A magyar emigrációba ez tulajdonképpen nem ment teljesen át, de mégis az értelmiség az értelmiségi összejöveteleken volt inkább jelen, a többiek a magyar egyesületekben találkoztak. Ez természetes és a beolvadás is tulajdonképpen ilyen formában, ilyen rétegekben történt. Nyilvánvaló, hogy a magyar orvosok és a svájci orvosok között nincs különbség, és a magyar mérnökök és a svájci mérnökök is egy réteget alkotnak egymással.

12 ezer magyar érkezett Svájcba, amiből aztán 16 ezer lett, és talán ma már 20 ezren vagyunk, ezt nehéz megszámolni, mert én is egyedül érkeztem és a feleségem is magyar állampolgár lett, a két fiam is dupla állampolgár. Tehát most már négyen vagyunk, szaporodik a magyar emigráció is, még akkor is, ha valaki nem veszi fel szükségszerűen egyből a magyar állampolgárságot. De hát nyilvánvaló, az öntudat élhet tovább. A Svájcban élő magyaroknak azóta, hogy könnyű kettős állampolgárnak lenni és hazajönni is, sokkal sokrétűbb a tapasztalata a hazával. Nem lehet tudni, hogy ez hogyan változik akkor, amikor a hazai fogadás ugyancsak változó. Mert mint tudjuk, 1989-90-ben volt egy „gyertek haza” mozdulat, aztán volt

egy olyan tapasztalat, hogy gyertek haza, de azért ne szóljatok bele semmibe, és utána talán még az is érezhető volt, hogy ne gyertek haza, mert mi tudjuk, hogy hogyan kell csinálni, ti kint éltetek, ti nem tudjátok, hogyan kell a dolgokat itthon megoldani. Sokféle találkozása volt a hazai társadalomnak és a határokon kívül a magyar függetlenségért dolgozó politikai emigrációnak. Olyan Svájc-ból hazatérő emigráns, mint Varga László, a Kereszténydemokrata Néppárt alelnöke, kevés van, de azért van. Főleg a nyugdíjkor körül. Persze, nagyon sok lehetne.

Éger György: Beszéljünk saját életutadról.

Luka László: Meg kell említenem, hogy én 1956. november 1-jén este nyolckor jöttem ki a Gyűjtőfogházból.

Éger György: Erről még valamit, erről a bizonyos három év börtönről.

Luka László: Ennek röviden az eredete az, hogy ha valaki elkötelezetten a magyar függetlenség gondolatkörében nőtt fel 1944 márciusában már, mint 12 éves gyerek végig asszisztálta a német megszállást, az 1948-ban, a fordulat évében nyilvánvalóan még érzékenyebb volt mindaz iránt, ami történt: az iskolák államosítása, apám rendelőjének államosítása, az a rettenetes anyagi helyzet, amibe egy hatgyerekes orvos egyik napról a másikra belecsúszott. Enni sem tudtunk hatan rendesen. Volt tehát bizonyos valláserkölcsei, gazdasági és politikai ellenállás, amiben én 16 éves korom óta intenzíven részt vettem. Apám egyik legjobb barátja Tamási Áron volt. Nyilvánvaló hogy a Tamási Áron szelleme, az ellenállás szelleme élt a Luka családban is. Ha nem is vertük dobra, de a családom tudta, hogy én földalatti hitoktató vagyok. A hitoktatás akkoriban igencsak veszélyessé vált. A ciszter gimnázium diákjai az államosítás után nem jelentkeztek hitoktatásra. Sokan mégis hajlandók voltak földalatti hittanórákon papokkal és idősebb hitoktatókkal részt venni. Ezt a tevékenységet a földalatti cserkészettel összekötve nagyon jól tudtuk csinálni éveken keresztül még másodéves egyetemista koromban is. A berlini lázadás, '53 júniusa után elérkezettnek láttam az időt, két-három hónappal Sztálin halála után, hogy ilyent, vagy valami hasonlót Budapesten is megpróbálhatnánk. Két évfolyamtársammal elhatároztuk, hogy egy éjszaka fluorsavval belemaratjuk az összes belvárosi kirakatba, hogy „ruszvik haza!”. A terv elkészült. Apámnak voltak páciensei a MOM-ban, onnan én majd beszerzem a fluorsavat, gondoltam, a technikát azt majd kidolgozzuk, ketten biztosítják, hogy miként festem a „ruszvik haza” feliratot. Azért gondoltunk a kirakatokra, mert a kirakatuvegeket nem lehet egyik napról a másikra kicserélni, így az egész ország láthatja, hogy az a kívánság: „ruszvik haza!” Az ám, de az egyik fiú, aki nekem segített volna, augusztus közepén lebukott. Egy más ügyből kifolyólag. Frissen végzett orvos volt, ő lett az orvos per feje Dr. Zudar Endre hamis feljelentésekkel dolgoztatta az ÁVO-t. Erről én nem tudtam, de az írógépetem kölcsön adtam neki egy délutánra. Kiderült, azon is röpcédulákat gyártott, és így szervezkedésben való tevékeny részvételért, 1953 decemberében kaptam hétéves ítéletet. 1953 szeptemberétől 1956. november 1-ig zár alatt voltam, ez három év. 21-től 24 évig az ember fiatal, sok mindent könnyen kibír. Ráadásul a kőbányai gyűjtőfogházban és a váci börtönben ragyogó emberekkel jöttem össze. Szóval nem sajnálom ezt a három évet, de hát az mégiscsak kiesett a medicinából. Már azon a ponton voltam, hogy nem is akarom folytatni, mert a medicina olyan terület, ahol a politikai mondanivaló, a szociológia és a nemzet felemelése nem játszik döntő szerepet. Az egészségügyet bárki jól tudja képviselni, de meggyőződésem szerint az oktatást, a nevelést, az ország felemelését, ami sokkal fontosabb, azt kell a jövőben prioritásként kezelni. De hadd kanyarodjak vissza '56 őszére. Akkor a börtönben a mérnöki irodán, mint rajzoló dolgoztam. 1956. október 23-án másfél órával hamarabb vittek vissza az irodáról, mint ahogy általában visszakísértek a zárkába aludni, és nem vittek többet dolgozni. Csak október 30-án tudtuk meg, hét nappal 23-a után, hogy kint valami történt. Azt is úgy, hogy mikor éjszaka megborotváltak, már egy hetes szakállal, megkérdeztem a börtönőrt, mi történt itt őrmester úr? Amire körülnézett, figyel-e öt valaki, hogy le ne bukjon és odasúgta a fülembe: „örüljön, hogy bent van”. Na most el lehet képzelni, hogy egy rab mit gondol eme mondat hallatán, hogy „örüljön, hogy bent van”, akkor, amikor mindenki egyetlen vágya, hogy szeretne kimenni. Másnap, 31-én jött Darvas Iván a bátyjáért, Attiláért, aki a mérnöki irodán dolgozott, mint rabmérnök. Nem engedtek ki a börtönből még akkor sem csak minden második, harmadik rabot, estig a H-betűig. Elsejére virradó éjszaka a Vácról kitört rabok körülfojták a Kőbányai börtönt, majd lefegyverezték az őrséget, átvették a parancsnokságot. De nem engedhették éjjel kettőkor szélnek az embereket. Voltunk még vagy ezren vagy ezerkétszázán politikai rabok a Gyűjtőfogházban. És akkor a rabok engem a 24 éves fejemmel megválasztottak börtönparancsnoknak. Nekem kellett rendet tartani, hogy megvárják a már szabad rabok a börtönön belül a másnap reggelt, amikor a hivatalos bizottság érkezését ígérték. A parancsnokságot azzal a feltétellel vállaltam el, hogy az egész társaság kimegy, ha nem érkeznek reggel 8-ra a hivatalosak. Az volt a nagy meglepetés, hogy ott voltak reggel a forradalmi belügyből és írták az igazoló papírokat. Az ám, de még sem ment a szabadítás. Mint kiderült, azért nem, mert mindenkit évekre visszamenőleg számfejtettek. És a számfejtést olyan ügyes lassúsággal csinálták, hogy délelőtt 11 órakor még mindig csak a C betűnél tartottak. Akkor kijelentettem, hogy nincs számfejtés, mindenki kap egy százast, majd utólag számfejtünk. A belügytől kiküldött emberek tiltakoztak, s azt mondták, hogy ezt nem lehet, hiszen egy 100 forintos fizetés ezer embernél százezer forint! Ki vállalja ezért a felelősséget? Mondtam, én vállalom érte a felelősséget. Kérték, hogy adjam írásba. Írásba adtam és így estig kiment a börtönből minden politikai fogoly.

Nyilvánvaló, hogy ezek után tudtam, amikor 48 órával később visszajöttem az oroszok: hogyha engem megfognak, akkor szétszednek, mert a november 1-ig még fogva tartott politikai rabok krémjét szélnek engedtem. Tehát november 7-én egy egyetemi küldöttség tagjaként nekiindultam az osztrák határnak, az amerikaiakhoz fegyveres segítségért. Bécsben 9-én reggel az amerikaiak közölték: ők nem tudnak segíteni, mert Magyarország benne van a Varsói Szerződésben.

Éger György: Az amerikaiakkal hol találkoztál?

Luka László: Az amerikai követségen Bécsben. Hiába mondtuk - mert hárman voltunk, akiket az orvosi fakultás hivatalosan megbízott -, hogy segítsenek. Borzasztó deprimáló helyzet volt, hogy a magyar forradalmat az oroszok megeszik, és ezt karba tett kézzel nézik Nyugaton. Miután én akkor egy hete jöttem ki a börtönből, azt mondtam, hogy meghalni is jobb, mint ezt végigasszisztálni és vissza akartunk menni mind a hárman harcolni. Véletlenül az utcán találkoztunk egy börtöntársunkkal, az idős Esterházy Lászlóval. Ő mondta, mikor a tervünket meghallotta: gyerekek, ilyen hülyeséget nem csinálhattok. Segíték nektek, hogy kimenjete Svájcba. Ha minden rendbe jön, akkor visszamehettek, ez nem fog tovább tartani három hónapnál, az ENSZ be fog avatkozni. De ezt ne itt Bécsben várjátok meg, hanem Svájcban. Így kerültem Svájcba november 17-én.

Éger György: Ott fejezted be az egyetemet.

Luka László: Akkor én még úgy képzeltem el, hogy fakultást változtatok s szociológiára megyek és nem medicinára. Tehát elkezdem inkább elejétől a szociológiát. Mert tisztességes orvos lehet minden tisztességes ember, de a szociológia, az fontos nemzeti dolog. Azután két-három magyar emigráns orvossal találkoztam, akik megmagyarázták, hogy ez a helyzet nem három hónapig vagy hat hónapig fog tartani, lehet, hogy véglegesen kint kell, hogy maradjak. Egy szociológus nem tudja könnyen megkeresni a kenyerét, még akkor sem ha svájci, pláne akkor, ha magyar menekült. Ezzel szemben, ha megszerzem a már úgylis félig zsebemben lévő orvosi diplomát, ami még három és fél év, akkor legalább meg tudok élni gond nélkül és utána tanulmányozhatom a szociológiát. Ím hát mégiscsak beiratkoztam az orvosi fakultásra Zürichben, letettem újból a vizsgákat, amit négy évvel előtte már megtettem Budapesten és lediplomáztam 1961-ben. Közben pedig a magyar diákökkel foglalkoztam, amennyire erőmből tellett.

Éger György: Hogyan kerültél aztán Genfbe? Mikor?

Luka László: Letettem az államvizsgát 1961-ben: közben persze megtanultam németül, mert az elején nem tudtam semmit, fiziológiából még angolul vizsgáztam. Gondoltam, franciául is érdemes egy kicsit megtanulni. El akartam menni egy évre Genfbe, hogy ne lehessen eladni franciául sem. De annyira szimpatikus volt a francia svájci légkör, annyival közelebb áll a magyar mentalitáshoz az egész mediterrán hangulat, szinte beleszerettem ebbe a változtatásba, megtanultam franciául és ott ragadtam.

Éger György: Ott építetted ki a praxisodat.

Luka László: Azért az nem ment olyan gyorsan, mert az államvizsga után az orvosnak specializálnia kell. Én gyermek-pszichiáternek indultam, és több év kellett ahhoz, hogy rádöbbenjek arra, hogy a gyermekpszichiátria olyan terület, ahol a szülők megbetegítik az egészséges gyereket. Ha a szülőkkel nem foglalkoznak, akkor a gyerek megmarad betegnek a szülők jóvoltából. Tehát tulajdonképpen felnőtt pszichiáternek kell lenni igazán, ha az ember a gyerekekkel akar foglalkozni. Tehát két szakképzést végeztem el, és az kilenc évig tartott. 1961-től 1970-ig. 70-ben nyitottam praxist.

Éger György: Önálló rendelőd van?

Luka László: Önálló rendelóm van 1970 óta, most már 27 éve.

Éger György: A pszichiátrián belül van külön szakterületed?

Luka László: A pszichiátria pont abban az időben kezdeti el specializálnia. Az elején, még ötven évvel ezelőtt a neurológia és a pszichiátria egy szakág volt. Azután elvált egymástól a neurológus és a pszichiáter. A pszichiátrián belül pedig elvált egymástól a gyermekpszichiáter és a felnőttpszichiáter. Utána jött a harmadik életkor pszichiátere, és most már olyan pszichiáterek is vannak, akik bizonyos speciális problémákkal foglalkoznak, mint a szexológia, az étkezési és a párproblémák. Tehát vannak alspecialisták a pszichiátrián belül. 1984-85-ben egy kutatói évet töltöttem Stanfordban, Kaliforniában, és ott már a poliklinika is csak mint Eating Disorder Clinic szerepelt. Az evési rendellenességek olyan méreteket öltöttek Amerikában,

hogy - bár engem a stressz érdekelt - Stanfordban csak ezzel tudtam foglalkozni, mert a klinika is ezzel foglalkozott. Az az év engem specialistává tett, és amikor visszajöttem Amerikából 1985-ben, akkor én adtam tovább, a genfi pszichiáter kollégáknak és a fakultásnak azt, amit Amerikában tapasztaltam. Azóta konzultáns vagyok az egyetemen, és ezen a területen a kutatásban is, meg a kiképzésben is részt veszek, és 12 év óta a genfi dietetikus iskolának is tanára vagyok.

Éger György: A Dies Academicus Hungaricus Genevensis a svájci magyar értelmiség reprezentatív gyülekezete, melynek Te vagy az elindítója, a motorja. Ez a genfi kör hogyan szerveződött meg, és hogyan települt át Magyarországra?

Luka László: A forradalom huszadik évfordulóján, 1976-ban a svájci televízió meghívott Molnár Miklóssal és Kende Péterrel, hogy beszéljünk a magyar forradalomról. Akkor ismertem meg Molnár Miklóst. Előzőleg csak azt tudtam róla, hogy eredetileg kommunista volt. Utána nagyon sokat beszélgettünk és nagyon jó barátok lettünk. Ezen a televíziós adáson, ami vagy másfél óráig tartott, Molnár Miklós sokkal keményebben támadta a Kádár-rezsimet, mint én magam. Tulajdonképpen ott döbbsentem rá, hogy vannak itt magyar menekültek, ex-kommunisták, akikkel még csak nem is találkozom és akik még kegyetlenebbül antikommunisták, mint én. Szégyen, hogy mi egymással nem jövünk össze, és nem együtt küszködünk a magyar fölzsabadulásért.

A Pax Romana összeszedte a magyar katolikusokat, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem összegyűjtötte a protestánsokat, a volt kommunisták Mérai meg Kende Péter körül csoportosultak, de tulajdonképpen politikailag mindenki ugyanazt akarta. Itt derült ki számomra, hogy nincsen különbség, csak a háttér más. Akkor gondoltam, hogy egy nagy találkozót kell rendezni, ahol nemcsak azok jönnek össze, akik ugyanazt gondolják elejétől fogva, hanem azok, akik a legkülönbözőbb háttérből ugyanarra a pontra érkeztek el: a demokráciához. És így a forradalom 21. évfordulóján, tehát a találkozás utáni egy évre egy értelmiségi találkozót szerveztem Genfben, amire meghívtam a legkülönbözőbb táboroknak a képviselőit, Kende Pétert, Mérait éppúgy mint Kecskési Tollas Tibort, vagy Borbándi Gyulát. Mintegy 130-an voltunk. Szabó Zoltán, a Tardi helyzet Szabó Zoltánja, aki Párizsban volt kultúrattasé 1947-ben, újraértékelte a magyar forradalmat és utána nagy vita volt. Ez volt tehát az első találkozás. A találkozó végén Gosztonyi Péter berni történész kért szót és a hallgatóság egyértelmű támogatásával az évenkénti találkozó megismétlését javasolta.

Mondtam, én nem tudok egy találkozót minden évben összehozni, de két-három évenként igen. És mégis 1978-ban, Nagy Imre kivégzésének a huszadik évfordulóján meghirdettem a másodikát, 1980-ban, Bibó halálának az első évfordulóján a harmadik találkozót. 1981-ben a forradalom 25. évfordulóján szintén összejöttünk. Szóval rendszertelenül, minden évben, minden második évben megrendeztem Genfben a találkozót, természetesen barátaim közreműködésével. A Dies Academicus Hungaricus Genevensis nevet adtam neki. A résztvevők általában jól érezték magukat, a különböző vélemények ütközése ellenére. Egyszerre vett részt többek között Heller Ágnes, Fehér Ferenc és Kunszabó Ferenc is. Ott volt 1977-ben Magyarországról Konrád György is például. Mindig igyekeztünk meghívni Magyarországról is résztvevőt. A gondolatok ütköztek és a vita rendszerint nagyon élénken zajlott, mert volt egy nagy közös nevező, a magyar függetlenség ügye, Magyarország kiszabadítása a szovjet blokkból. Persze azt mindannyian tudtuk, hogy ez egyedül csak magyar fordulatként nem fog menni, amint 1956-ban. A Forradalmat nem szabad megismételni. Vagy minden megszállt nemzet felkel egyszerre.

Aztán váratlanul, persze nem nekünk köszönhetően, összeomlott 1989-ben a szovjet blokk. Magától értetődő volt, hogy ennek az értelmiségi találkozóknak a szerepe megváltozott. Nem fogok megrendezni újabb értelmiségi találkozót Nyugaton, amikor Magyarországon is van rá lehetőség. 1990. október 20-án hazajöttünk, meghívtuk az Akadémia elnökét, Kosáry Domokost védnöknek. A rendezvényt a Várban tartottuk. Csoóri Sándor és én vezettük be. Javasoltam, hogy a magyarországi magyar értelmiség rendezze meg a magyar-magyar dialógust. Ott láttam utoljára szegény Csengey Dénest. A zárszót Göncz Árpád tartotta. Nagyon szép volt az a beszéd, az első szabad október 23 előtt néhány nappal. De utána nem történt semmi. Senki nem vette át a találkozó gondolatát egészen 1994-ig, amikor Andorka Rudolf-fal, Kiss Gy. Csabával, Naszlady Attilával és Forintos Györggyel megbeszéltük, hogy a Dies Academicus-t fel kellene támasztani. Andorka egyetemén 1994 őszén újból rendeztünk egy találkozót. Ezen mintegy ötven résztvevő közt részt vett Mádl Ferenc, Rabár Ferenc, Hankiss Elemér. De ekkor már lehetett érezni, hogy az emberek nem viselik el egykönnyen a különböző táborokkal való találkozást. A gondolatok különbözősége és az intolerancia felerősödött. Bizonyítja ezt egy névtelen levél, amelyben megdorgálnak, hogy miért mentem én el Hankissnak a „Találjuk ki Magyarországot” rendezvényére. Nekem a dorgálóim szerint ezt azért még sem lett volna szabad megcsinálnom. Nem tudom miért. Ha valaki Magyarországot segíteni, építeni akarja, azt csak támogatni szabad. Ha Horn Gyula meghívott volna a „Magyarország 2000”-találkozóra, biztos hogy nem utasítottam volna vissza, annak ellenére, hogy tudom, kicsoda Horn. Mert az ország építéséről van szó.

Szellemi műhely ez a Dies, melynek sugárzása lehetne, ha volna publikációja. A televízió kijött kétszer-háromszor, most is megígérte valaki, hogy itt lesznek az információ-dezinformáció vitán, nem voltak itt. Sajnos az ígéreteknek egy lényeges része Magyarországon valahogy elvész útközben. Ez szomorú, főleg ha az embernek kell mentegetőznie, szegyenkeznie nyugatiak előtt. A kérdés az, tud-e ez a klub úgy fejlődni, hogy azoknak az embereknek, akik eljönnek, új gondolatokat ad. És ne azt a mérget adja, hogy „itt van a Litván és én utálok a Litvánt”, vagy „itt van a Tökéczi, én utálok a Tökéczit”, hogy ne riadjanak vissza az emberek amiatt, hogy olyan arcokat is kell - lehet - látniok, akiket nem szeretnek.

Éger György: Aki ide eljön, azokról már nem kell ezt feltételezni.

Luka László: Én szeretném, hogy ütközzenek különböző felfogások és különböző profilok, és el lehessen viselni, hogy a magyar gondolkodás ne fekete-fehér dichotómiában működjék. Ha ehhez a Dies valamit segít, akkor jó. Nagyon örülök annak, hogy Forintos György és Kiss Gy. Csaba ezzel komolyan foglalkozik, hogy a beindult és működő genfi Dies Academicus ezt a célt szolgálja Budapesten is.

Highlights from the 20th Century Hungarian Press in the West

In this selection you encounter five writings. The first four were written by László Vatai. We recently commenced to publish electronically the oeuvre of this Hungarian born philosopher, who served for decades as reformed minister in the US and Canada after the communist takeover in Hungary. The four literary critiques presented here are a selection from his rich oeuvre. All of them were originally published in the periodical New Horizon (Új Látóhatár) in Munich. The first deals with Áron Kibédi Varga's volume of poems entitled '*Outside and Inside*' published by Occidental Press in 1963. The second presents Sándor Kibédi Varga's selected philosophical writings in the volume entitled '*Power of the Spirit*', published in Munich by the Aurora publishing house in 1980. We released electronically this volume in March this year. The third writing examines the evolution of Sándor Márai's thinking in the light of his memoirs (4 volumes). The last one reviews the volume entitled '*The Stumbled Church*' of Aladár Komjáry, which is a documentary of the Hungarian Reformed Church's evolution in the United States between the last decades of the 19th century and World War II. The book was published by the Synod of the Hungarian Reformed Church in 1984.

The very last writing is an interview with László Luka, the Hungarian born psychologist living in Geneva since he had to flee after the crushing of the Hungarian Revolution and Independence War of 1956. The interview was originally published by the Protestant Academy for Hungarians in Europe in the volume entitled '*The Dreamed About Hungary*', in 1999. In this interview, Mr Luka tells the highlights of his life, including his views on the latest developments in the world of Hungarian-Hungarian relationships.

